

*И.Р.Хўжамуродов, М.Э.Абдураимова,
Б.Б.Сапаров*

ФАЛСАФА

ТОШКЕНТ-2020

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ АГРАР УНИВЕРСИТЕТИ

**И.ХЎЖАМУРОДОВ, М.АБДУРАИМОВА,
Б.САПАРОВ**

Ф А Л С А Ф А

Ўқув дастурлари, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларни
қайта кўриб чиқиш ва янгиларини яратиш бўйича
Республика мувофиқлаштириш комиссияси томонидан
ўқув қўлланма сифатида тавсия этилган

**“LESSON PRESS” нашриёти
ТОШКЕНТ- 2020**

УДК: 324. 1: 160. 933.3

КБК: 87. 14 (5 Ўзб)

X – 22

Хўжамуродов Иброҳим Рўзиевич, Абдураимова Муқаддас Эргашевна, Сапаров Бердияр Балтабаевич. Фалсафа. Ўқув қўлланма. Тошкент давлат аграр университети; Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги.- Т.: “LESSON PRESS” МЧЖ нашриёти, 2020й 193 - б.

МАСЪУЛ МУҲАРРИР:

фалсафа фанлари доктори, профессор **Х.Хайдаров.**

ТАҚРИЗЧИЛАР:

фалсафа фанлари доктори, профессор **А. Мухторов**

фалсафа фанлари доктори, профессор **Г. Рўзматова**

фалсафа фанлари номзоди, доцент **З. Маркаев**

Мазкур ўқув қўлланмада фалсафа фанининг муҳим муаммолари: фалсафа фанининг предмети, мазмуни ва илм–фан, маданият тараққиётидаги ўрни; фалсафий тафаккур тараққиёти босқичлари: Шарқ фалсафаси ва унинг ўзига хос хусусиятлари, Ғарб фалсафаси ва унинг асосий оқимлари ва намоёндалари; борлиқ – фалсафанинг фундаментал категорияси эканлиги; фалсафанинг қонун ва категориялари; фалсафада онг муаммоси. Билиш назарияси ва йўналишлари; жамият ва тарих фалсафаси; фалсафий антропология (инсон фалсафаси); глобаллашув ва глобал муаммоларнинг фалсафий жиҳатлари каби масалаларнинг мазмун - моҳиятини қисқа очиб беришга ҳаракат қилинди. Ўқув қўлланма Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳузуридаги ўқув адабиётларни нашр этишга тавсия берувчи Мувофиқлаштирувчи кенгашда муҳокама қилиниб (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 4 майдаги 285- сонли бўйруғига асосан) нашр этишга рухсат берилди.

Ўқув қўлланма Олий ўқув юртлари бакалавр босқичи талабалари ва кенг китобхонларга мўлжалланган.

АННОТАЦИЯ

Ушбу ўқув кўлланмада фалсафа фанининг муҳим муаммолари: фалсафа фанининг предмети, мазмуни ва илм–фан, маданият тараққиётидаги ўрни; фалсафий тафаккур тараққиёти босқичлари: Шарқ фалсафаси ва унинг ўзига хос хусусиятлари, Ғарб фалсафаси ва унинг асосий оқимлари ва намоёндалари; борлиқ – фалсафанинг фундаментал категорияси эканлиги, фалсафанинг қонун ва категориялари; фалсафада онг муаммоси. Билиш назарияси ва йўналишлари; жамият ва тарих фалсафаси; фалсафий антропология (инсон фалсафаси); глобаллашув ва глобал муаммоларнинг фалсафий жиҳатлари каби масалаларнинг мазмун – моҳияти қисқача очиб берилган

АННОТАЦИЯ

В данном учебном пособии рассматриваются важные проблемы философии: предмет, содержание и роль философии в развитии науки и культуре; этапы развития философского мышления: философия Востока и философия Запада; законы и категории философии; проблемы сознания в философии. Теория познания, её основные проблемы и направления; философия общества и истории; философская антропология (философия человека); философские аспекты глобализации и глобальных проблем.

ANNOTATION

In this textbook the important problems of philosophy: the subject, content and role of philosophy in society; stages of development of philosophical thinking; Eastern philosophy and its peculiarities; Western philosophy and its main directions and notions; being is a fundamental category of philosophy; universal relations of the world and its development; laws and categories of philosophy; the theory of knowledge and its main problems and directions; cultural and spiritual values of society in the process of historical development; philosophy of society and history; philosophical anthropology (human philosophy); the philosophical aspects of globalization and global problems are widely covered.

КИРИШ

Биз яшаб турган дунл ниҳоятда мураккаб. Бу дунл чуқур ўзгаришларни кечиралтган дунл. Ўзгаришлар эса инсон ва жамият ҳалтини барча томонларини қамраб олмоқда. Бу ўзгаришлар инсон ва коинат, давлатлараро, миллатлараро муносабатларни, синфлар, турли ижтимоий гуруҳлар орасидаги муносабатларни ўз ичига қамраб олади.

Ҳозирги даврда етук мутахассис ўз ишининг устаси бўлишининг ўзи етмайди. Ҳозирги давр кишиси олдида қўйиладиган энг муҳим талаблардан бири оламни, атрофда кечалтган воқеа-ҳодисаларни тўғри тушуниш, оламга онгли муносабатда бўлиш. Биз ҳалтнинг ўзига хос янги томонларига, янгича турмуш тарзига, янгича иқтисодий, ижтимоий муносабатларга илгариги андозалардан воз кечишга, янгича фикрлашга ўрганмоқдамиз. Биз аста-секин олам ҳақидаги карашлар турли-туманлигини, фикрлар хилма-хиллигини кидирмоқдамиз, янгича тафаккур усуллари эгалламоқдамиз. Буларнинг ҳаммаси биргаликда кўп жиҳатдан ҳолисона, оқилона дунлқарашнинг шаклланиш жаралнидир.

Фалсафа фани инсониятнинг бир неча минг йиллик тарихий тараққиёти давомида яратилган маданиятининг ажралмас таркибий қисмидир. Афсуски, кўп йиллар давомида коммунистик мафкура таъсири остида жаҳон цивилизациясининг буюк маънавий бойлиги бўлган фалсафа фани сохталаштирилиб келинди. Натижада ёш авлодни халқимизнинг кўп асрлик маданияти, бой маънавий мероси ва фалсафий фикрларидан маҳрум қилиб келди. Мустақиллик туфайли бундай салбий ҳодисаларга чек қўйилди.

Фалсафий тафаккур ривожини инсоният тараққиёти билан узвий боғлиқ жараён бўлиб, жамият ҳаётидаги воқеа-ҳодисаларнинг барчаси ижтимоий онда, хусусан фалсафада ҳам ўзига хос тарзда муттасил акс этади. Бугунги кунда замонавий дунёқарашни шакллантириш фалсафанинг асосий вазифаларидан биридир.

Фалсафанинг асосий вазифаси – ҳар бир инсон онгида соғлом ақлга мос дунёқарашни шакллантиришдан иборат. Бундай дунёқараш бирор-бир ғояни зўрлаб сингдириш ёки қуруқ ёд олдириш эмас, балки ишонтириш, муҳокама қилиш, фикрлаш жараёнида шаклланади ва ривожланади.

Мустақил Ўзбекистонимизнинг эркин ва ҳурфикрлаш имкониятига эга бўлган фуқаролари, айниқса ёш авлод айти кунларда мазмунан янгиланган, давр талабига жавоб берадиган фалсафани, жаҳон маданияти ва цивилизациясининг муҳим таркибий қисми сифатида ўрганиш имкониятига эга бўлишди.

Хуллас, фалсафа фани ўз вазифалари ва хусусиятларига эга. Унинг олий мақсади, ўсиб келаётган ёш авлод онгида мустақил дунёқараш ва огоҳлик ҳиссини камол топтириш, қомил инсонни вояга етказиш, уларда мафкуравий иммунитетни тарбиялаш билан узвий боғлиқ бўлиб қолаверади. Зеро, мамлакатимиз Президенти Шавкат Мирзиёев ҳақли равишда эътироф

этаётганидек, “сайёрамизнинг эртанги куни, фаровонлиги фарзандларимиз қандай инсон бўлиб камолга етиши билан боғлиқ”.

1-МАВЗУ. ФАЛСАФА ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, МАЗМУНИ ВА ИЛМ – ФАН, МАДАНИЯТ ТАРАҚҚИЁТИДАГИ ЎРНИ

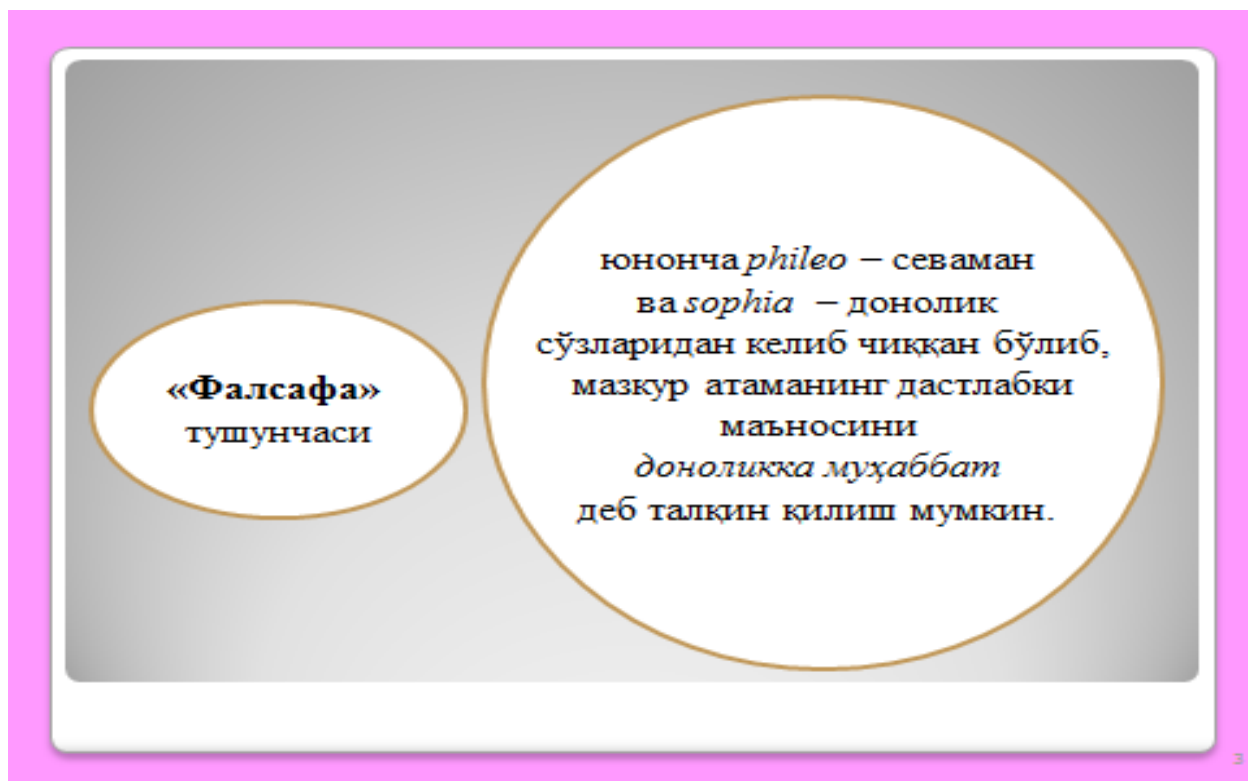
РЕЖА:

1. Фалсафа тушунчасининг келиб чиқиши. Фалсафанинг предмети ва асосий мазмуни.
2. Дунёқарашнинг моҳияти. Дунёқарашнинг тузилиши. Дунёқарашнинг тарихий шакллари.
3. Фалсафа ва фаннинг мутаносиблиги ва фарқи.

Фалсафа тушунчасининг келиб чиқиши.
Фалсафанинг предмети ва асосий мазмуни.

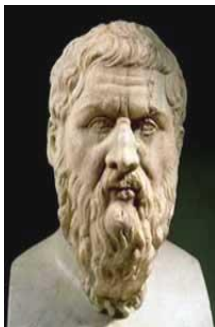
“Фалсафа” тушунчасининг келиб чиқиши. Ҳар қандай номаълум сўз мазмунини унинг этимологиясидан, яъни у қачон, қандай ва нима учун юзага келганини аниқлашдан бошлаш ўринли бўлади.

“Фалсафа” тушунчаси юнонча “фило” – севаман, “софия” – донолик сўзларидан келиб чиққан бўлиб, мазкур атаманинг дастлабки маъносини доноликка муҳаббат деб талқин қилиш мумкин.

Фалсафа сўзини илк бор қадимги юнон мутафаккири Пифагор ишлатган. Шунинг таъкидлаш лозимки, Пифагор ҳам, қадимги даврнинг бошқа файласуфлари ҳам дастлаб «фалсафа» тушунчасига унинг кейинчалик пайдо бўлган ва моҳият эътибори билан, фалсафани «барча фанлар подшоси» даражасига кўтарган маъносидан бошқачароқ маъно юклаганлар.

Аммо илк файласуфлар ўзларини донишманд деб ҳисобламаганлар ва доноликка даъво ҳам қилмаганлар, зеро, ўша даврда кенг тарқалган тасаввурга кўра, *ҳақиқий донишмандлик аждодлардан мерос қолган, асрдан асрга ўтиб келаётган афсоналар, дин ва ривоятларда мужассамлашган*. Донишмандлар деб, асрлар синовидан, энг сўнгги ҳақиқат манбаи сифатидаги билимларга эга бўлган башоратгўйлар, коҳинлар ва оқсоқоллар эътироф этилган.

«Фалсафа» ва «файласуф» атамаларининг талкини • Фалсафа –Пифагор Фалсафа» атамасига «фило» - севаман, «софия» - донолик деб таъриф берган. • Файласуф –Олимпия уйинлари мисолида тушунтириб беради«анжуманга келадиган бир гуруҳ кишилар беллашиш, куч синашиш, яъни ўзи ва ўзларини намоён этиш учун; иккинчи гуруҳ, савдо-сотиқ қилиш, бойлигини қупайтириш учун; учинчиси эса, уйиндан маънавий озик-олиш, ҳақиқатни билиш ва аниқлашни мақсад қилиб олади». Ана шу учинчи гуруҳга мансуб кишилар – файласуфлар эди. 	«Фалсафа» ва «файласуф» атамаларининг талкини • Фалсафа – Платон фалсафа «фанларнинг отаси» эканлигини эътироф этган. • Файласуф – Бу ўзининг қалбини, иродасини тула нафс балосидан тозалай олган одамдир. Файласуф ақл билан билишга интилади.
---	--

Уларнинг сўзлари бирдан - бир тўғри деб қабул қилинган. Файласуф эса, қадимгилар фикрига кўра донишмандлик мухлиси бўлиши, эътиқод сифатида қабул қилинган тайёр ҳақиқатларга эмас, балки ўз ақлига таяниб, ижодий йўл билан, шунингдек бошқа файласуфлар томонидан олинган билимлар ва тажрибадан фойдаланган ҳолда мақсадга интилиши лозим бўлган.

Фалсафанинг предмети. Энди “Фалсафа нимани ўрганади?”, деган саволни беришимиз мумкин. *Фалсафанинг предмети - инсонда билишга қизиқиш уйғотадиган, билимлар ва тажриба, муайян эътиқод, ишонч ва интуицияга таянган ҳолда оқилона асосланган жавоблар беришга ҳаракат қиладиган, саволлар туғдирадиган ҳар қандай объектив ва субъектив борлиқдир.*

«Фалсафа» ва «файласуф» атамаларининг талкини • Фалсафа –Абу Наср Фаробий Фалсафа атамасини «Хикматни кадрлаш»деб талкин қилган. • Файласуф – Биринчи вужуд тангри, у нуксонсиздир. Бошқа вужудлар тангридан яралганлиги учун улар нуксонлидирлар. Хикматни севувчилар ва унга амал қилувчилар файласуфлар. 	«Фалсафа» предмети ва атамасининг таърифи Аристотель «Фанлар фалсафадан келиб чиққан, яъни ҳар бир фикр, гоя – донолик-дан тарқалгандек, донишмандлик бу – фалсафадир» деб таъкидлаган.
---	---

Бошқача айтганда, муайян объект ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилиш мақсадида савол беришга асос бўлиши мумкин бўлган ҳамма нарса фалсафанинг предметидир. Шу муносабат билан у ёки бу одамнинг фалсафий қарашлари ҳақида ва ҳатто унинг фалсафаси тўғрисида сўз юритиш мутлақо ўринли бўлади ва бунга биз кундалик ҳаётда тез-тез дуч келамиз.

Бу ерда шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, гарчи фалсафанинг предметига биз умумий нуқтаи назардан анча кенг таъриф берган бўлсак - да, айрим тарихий даврларда одатда у ёки бу сабабларга кўра муайян масалалар доираси фалсафий тадқиқотларда биринчи ўринга чиқади. Масалан, қадимги Юнонистонда космоцентризм илк фалсафий таълимотларнинг ўзига хос хусусияти бўлиб, бунда асосий эътибор «космос», «табиат»ни англаб етишга қаратилган.

«Фалсафа» предмети ва атамасининг таърифи	«Фалсафа» предмети ва атамасининг таърифи
 Лев Толстой: «Донишманд кишилар уч хислатга эга. Улар аввало, бошқаларга берган маслаҳатларига узлари амал қиладилар; иккинчидан, ҳеч қачон ҳақиқатга қарши бормайдилар; учинчидан атрофидаги кишиларнинг нуқсонларига сабр-тоқат билан чидайдилар» деб таъкидлаганлар.	 Томас Гоббс Фалсафа – бу табиий ҳолдаги инсоний аклдор, чунки фалсафа бу тугри ҳукм оркали эришилган билишдир.

Кейинчалик, қадимги юнон шаҳар-полислари раванқ топган даврда файласуфлар диққат марказидан ижтимоий муаммолар, ахлоқ, давлат қурилиши масалалари ўрин олди. Европада христианликнинг, Шарқда ислом динининг вужудга келиши ва мустаҳкамланиши натижасида ўрта асрлар фалсафаси теоцентрик (юнон. теос – марказдан ўрин олган худо) хусусият касб этди, яъни Худо ва у яратган олам фалсафий қизиқишларнинг асосий предметига айланди. Уйғониш даврида фалсафа санъат (эстетика) га ва кўп жиҳатдан инсонга мурожаат қилинди. Янги давр деб номланувчи XVII-XVIII асрларда фалсафа тобора кучайиб бораётган фан билан узвий боғланди, натижада фалсафий тадқиқотларнинг диққат марказидан билиш ва илмий методлар масалалари ўрин олди.

Фалсафий билимнинг тузилиши. Фалсафа ўз шаклланиши ва ривожланишининг қадимги давридаёқ, табиат, инсон, жамият ва маънавиятни, шунингдек сабабий боғланишлар, қонунлар ва шу кабиларни билиш соҳасида юксак натижаларга эришди ва оқилоналик нуқтаи назаридан одамларнинг дунё ҳақидаги умумий тасаввурига айланди. Аммо оламнинг чексиз даражада ранг-баранглиги ва серкирралиги туфайли ўша даврдаёқ парчаланмаган фалсафий билимлар ва тасаввурлардан айрим бўлимлар ажралиб чиқа бошлади, вақт ўтиши билан ривожланиб, анча аниқ шакл-

шамойил касб этди ва янги билимлар билан тўлдирилди. Пировард натижада улар фалсафий билимнинг тузилишини (структурасини) ташкил этди.

Қуйидагилар фалсафий билимнинг муҳим таркибий қисмлари:

Онтология – мавжудлик, борлиқ ҳақидаги билим;

Гносеология - (бошқа бир терминологияга кўра – эпистемология) – билиш назарияси;

Ижтимоий фалсафа – жамият ҳақидаги таълимот;

Аксиология - қадриятлар ҳақидаги таълимот;

Фалсафий антропология – инсон ҳақидаги таълимот;

Праксиология – инсоннинг предметли – шўғалувчан, амалий фаолияти тўғрисидаги фалсафий таълимот;

Методология – билиш ва ўзгарувчан фаолият усуллари тўғрисидаги таълимот;

Логика – тафаккур шакллари (тушунча, ҳукм, ҳулоса) ва тафаккур воситаларини (таъриф, қоида, муҳокама, тафаккур қонуниятлари), уларнинг мазмунидан қатъий назар, ҳолис ўрганувчи таълимот;

Этика – ахлоқ фалсафаси, инсониятнинг ахлоқий тамойиллари, талаб ва тартиб- қоидалари тўғрисидаги фан;

Эстетика- нафосат фалсафаси, жамият ва инсон ҳаётида гўзалликнинг ўрни, қонун қоидалари қарашлар мажмуи.

Бундан ташқари табиат фалсафаси, маданият фалсафаси (культурология), санъат фалсафаси, мафкура фалсафаси (идеология), дин фалсафаси (теология), сиёсат фалсафаси (политология), ҳуқуқ фалсафаси, техника фалсафаси каби соҳалар ҳам мавжуд.

Фалсафий муаммолар моҳиятини тушуниб етиш, уларнинг энг муҳимларини аниқлаш ва ниҳоят, фалсафий билимлар билан ошно бўлиш – кўрсатилган бўлимларни синчиклаб ўрганиш, бунда уларга яхлит бир бутуннинг таркибий қисмлари сифатида ёндашиш демакдир. Пировардда биз фалсафанинг ўзига хос тили, ўз ёндашувлари ва методлари, ниҳоят, табиат, жамият ва тафаккурга оид энг муҳим алоқалар, хоссалар ва қонунларни ўзида акс эттирувчи умумий тушунчалар – категориялар тизими вужудга келганининг гувоҳи бўламиз. Бунда фалсафадаги ҳар бир бўлим ёки йўналиш ҳам ўз тушунчалар аппаратига, яъни билимнинг фақат шу соҳасига хос бўлган ва унинг асосий моҳиятини ёритиб берадиган категориялар тизимига эгадир.

Фалсафада оламнинг асосида нима ётади, уни воқе этиб турган нарсанинг моҳияти нимадан иборат, деган масалалар узоқ тарихга эга.

Бу масалаларнинг қай тарзда ҳал қилинишига қараб бир қатор фалсафий оқимлар ва йўналишлар пайдо бўлган.

Монизм (юнонча монос, яъни якка маъносини англатади) – оламнинг асоси якка-ю ягона сабабга, битта асосга эга, деб таълим берадиган фалсафий таълимот.

Дуализм (лотин тилида дуа, яъни икки деган маънони ифодалайди) – оламнинг асосида иккита асос, яъни модда ва материя билан бирга руҳ ва ғоя, яъни идея ётади деювчи қараш.

Плюрализм (лотин тилида плюрал, яъни кўплик деган маънони англатади) – оламнинг асосида кўп нарса ва идеялар ётади, деб эътироф этадиган таълим.

Материализм – оламнинг асосида материя, яъни моддий нарсалар ётишини эътироф этадиган, моддийликни устувор, деб биладиган таълим.

Идеализм – оламнинг асосида руҳ ва ғоялар (идеялар) ётади, дунё воқелиги ва ривожда идеяларни устувор, деб таълим берадиган фалсафий таълим.

Фалсафада дунёни англаш, унинг умумий қонуниятларини билиш билан боғлиқ мавзулар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу масалалар билан фалсафанинг гносеология (гносис билиш, логос – таълим) деган соҳаси шуғулланади. Дунёни билиш мумкин деб ҳисоблайдиган файласуфларни – **гностиклар**; оламни билиш мумкин эмас, билимларимиз тўғри ва аниқ ҳақиқат даражасига кўтарила олмайди деювчиларни эса - **агностиклар** (юнонча – билиб бўлмайди деган маънони англатади) деб юритилади.

Фалсафанинг янги соҳалари. Фалсафий билимнинг тузилиши ўзгармас, узил-кесил шаклланган эмас. Фалсафанинг ривожланиши ва у ҳал қилаётган муаммолар доираси кенгайишига қараб фалсафий билим тузилишида ҳам ўзгаришлар юз беради. Илмий назариялар ёки фалсафий ғоялар инқирозга учраган ёки ўзининг асоссизлигини намойиш этган тақдирда, уларнинг билим тизимидаги ўрни ва ролини қайта баҳолаш амалга оширилади, бу эса баъзан уларнинг назарий ва амалий аҳамияти йўқолишига олиб келади. Масалан, флогистон назарияси, «фалсафа тоши»ни излаш, эмпириокритицизм фалсафаси ва ўз аҳамиятини йўқотиб, тарих мулкига

айланган бошқа кўпгина ғоялар билан шундай бўлган. Бугунги кунда фалсафа билан ҳам шунга ўхшаш ҳодиса юз беряпти, деган фикр мавжуд. Ҳатто фалсафа ўляпти деб ҳисоблайдиганлар ҳам йўқ эмас.

Дарҳақиқат, ўзини оқламаган ғоялар, йўналишлар ва концепциялар бисёр, уларнинг аксарияти ҳозир жуда оғир аҳволда, айримлари эса кучли инқироз ҳолатини бошдан кечирмоқда. Аммо *фалсафа ўзининг биринчи маъносида* – «*доноликни севиш*» сифатида, *ҳақиқатнинг тағига етиш усули сифатида*, *жсон ҳолати сифатида* ва *ниҳоят, дунёқарашнинг алоҳида шакли сифатида инсоният тургунча мавжуд бўлади*.

Фалсафанинг асосий масалалари. Фалсафани ўрганаётган ҳар бир одамда фалсафада қолган барча муаммоларга нисбатан устунроқ аҳамият касб этадиган, яъни муҳимроқ, асосийроқ ҳисобланадиган масалалар, муаммолар мавжуд ёки мавжуд эмаслигига қизиқиш эртами, кечми албатта юзага келади. Бу мавзу нафақат бошловчи, балки профессионал файласуфлар учун ҳам диққатга сазовордир. Уларнинг орасида кимдир бу мавзуга жиддий эътибор беради, кимдир эса, аксинча, уни муҳим деб ҳисобламайди. Фалсафанинг узоқ тарихига умумий назар ташласак, олам ва инсоннинг келиб чиқиши, ривожланиши ва моҳиятига, шунингдек, ҳаётнинг маъноси, инсон билишининг табиатига тегишли «боқий» фалсафий муаммолар деярли барча фалсафий таълимотларда у ёки бу тарзда мавжудлигини, турли фалсафий асарларда, улар айнан кимга қарашлилиги ва қайси даврга мансублигидан қатъий назар, қисман ёки, аксинча, атрофлича муҳокама қилинишининг гувоҳи бўлишимиз мумкин.

Дарҳақиқат, онг, тафаккур, рух, идеаллик ва уларнинг материя, табиат, борлиқ билан ўзаро нисбати масалаларига ўз муносабатини билдирмаган ёки, ўз мулоҳазалари ва хулосаларида шубҳа қилмаган файласуфни топиш мушкул. Бу ҳол ўз вақтида олимлар томонидан «фалсафанинг асосий

масаласи»ни таърифлашига туртки берган бўлиб, унда икки жиҳат алоҳида ажралиб туради.

Материалистлар ва идеалистлар. У ёки бу файласуфлар саволнинг биринчи қисмига қандай жавоб беришига қараб, - *дунё азалдан моддий, онг эса бу материянинг маҳсулидир, деб ҳисобловчилар материалистлар ва - дунё замирида материядан олдин пайдо бўлган ва уни яратувчи идеал нарсалар ва ҳодисалар ётади, деган фикрни ҳимоя қилувчилар идеалистларга ажратилади.*

Бунда идеализмнинг икки тури – объектив ва субъектив идеализм фарқланади. *Объектив идеалистлар - қандайдир номоддий ва инсон онгига боғлиқ бўлмаган (яъни объектив мавжуд бўлган) нарсалар ва ҳодисаларни (Худо, дунёвий ақл, зоя, руҳ ва шу кабилар) бутун борлиқнинг асоси деб эътироф этадилар.* Фалсафа тарихида Платон, Авлиё Августин, Фома Аквинский, Г.Гегель, Н.Бердяев каби мутафаккирлар объектив идеализм намояндаларидир. *Субъектив идеалистлар - дунё фақат индивидуал (субъектив) онг маҳсулидир деб ҳисоблайдилар.* Ж.Беркли, Д.Юм, И.Г.Фихте субъектив идеализмнинг ёрқин намояндалари ҳисобланади.

**Дунёқарашнинг моҳияти.
Дунёқарашнинг тузилиши.
Дунёқарашнинг тарихий
шакллари.**

Айни шу даврдан бошлаб инсоннинг анча ривожланган дунёқараши шакллангани ҳақида ва умуман тўпланган билимлар, амалий кўникмалар, вужудга келган қадриятлар, ўзи ва ўзини қуршаган дунё

ҳақидаги тасаввурлар мажмуи сифатидаги одамлар дунёқараши тўғрисида ишонч билан сўз юритиш мумкин.

Ҳаёт тажрибаси ва эмпирик билимлар асосида шаклланадиган дунёқараш оддий дунёқараш деб аталади ва инсоннинг дунё ҳақидаги тасаввурларининг тизимсиз мажмуи сифатида амал қилади. У ҳар қандай дунёқарашнинг негизи ҳисобланади ва одамларга кундалик ҳаёти, фаолиятида йўл кўрсатиб, уларнинг хулқ-атвори, аксарият қилмишларини белгилаб, муҳим регулятив функцияни бажаради.

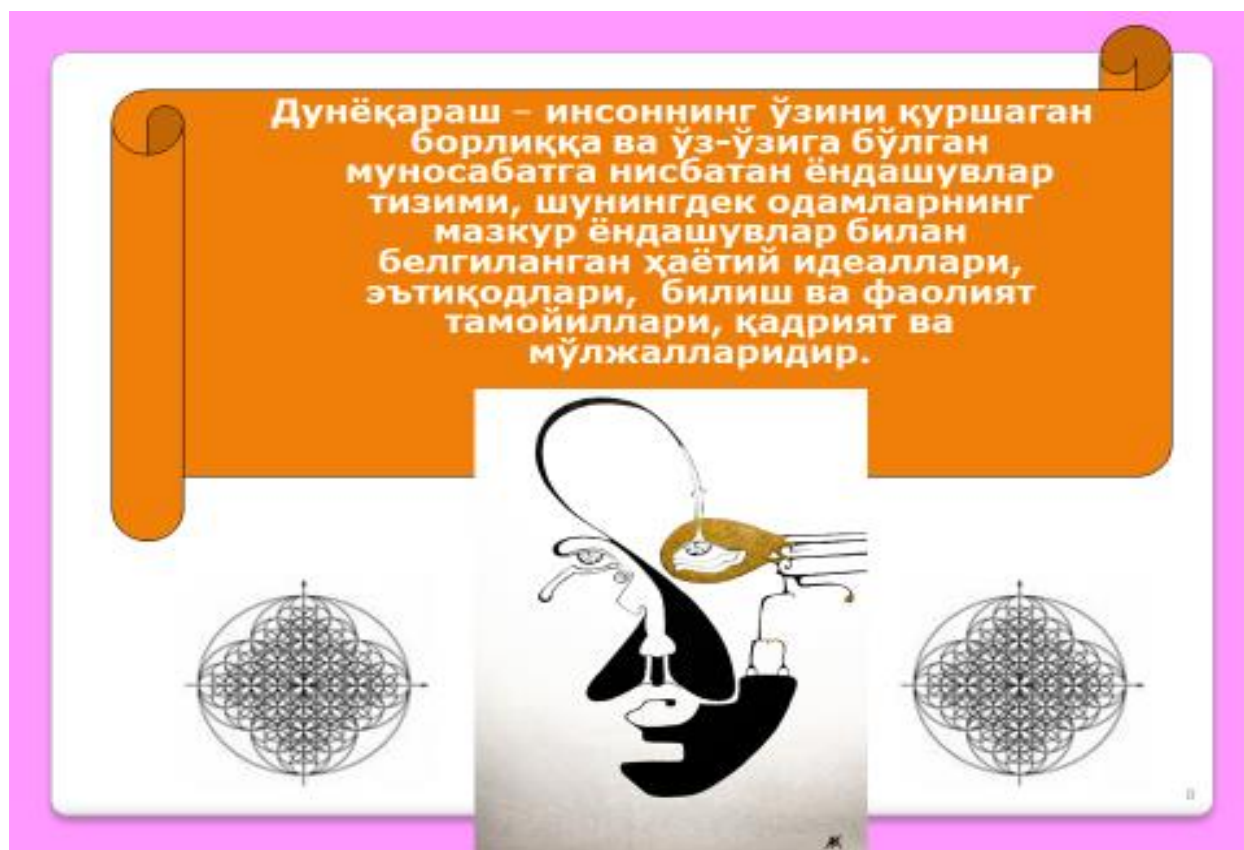
Кенг маънода, *дунёқараш – инсоннинг ўзини қуршаган борлиққа ва ўз-ўзига нисбатан ёндашувлар тизими, шунингдек унинг мазкур ёндашувлар билан белгиланган ҳаётий идеаллари, эътиқодлари, билиш ва фаолият тамойиллари, қадрият ва мўлжалларидир.*

Дунёқарашда ижтимоий муҳитнинг роли. Ақл пайдо бўлиши билан инсон ўзини фикрловчи мавжудот сифатида англай бошлайди, унда ўз «мени» ва ўзгалар ҳақида тасаввури шаклланади ва ривожланади. Шу тариқа у ўзини ва ўзини қуршаган борлиқни англайди, ўзи ва бошқа одамларни, ўзи ва ташқи муҳитни фарқлайди, илгари ўзига маълум бўлмаган дунёнинг янги ва янги жиҳатларини идрок этади. Бундай қарашлар инсоннинг ўзи ва ўзини қуршаган борлиқ ҳақидаги тасаввурлари мажмуи сифатида шаклланадиган дунёқараш негизини ташкил этади. Бунда инсон ўзига маъқул ва номаъқул

нарсаларни фарқлайди, баҳолар беради, устуворликлар тизимини яратади ва муайян мақсадларга эришишда тегишли тарзда иш кўради.

Дунёқарашнинг тузилиши - *дунёни сезиш, дунёни идрок этиш ва дунёни тушуниш каби энг муҳим элементлардан иборат.*

Дунёни сезиш— *бу ўзини қўшаган дунёни сезгилар ёрдамида ҳиссий идрок этишидир.* Бунда туйғулар, кайфият дунёни гўёки рангларга бўйяди, унинг образини субъектив, соф индивидуал сезгилар орқали акс эттиради. Масалан, бемор одамга ҳаддан ташқари ёруғ бўлиб туюлиши мумкин бўлган нур, соғлом одам учун нормал бўлади; дальтоник ранглар гаммасини, кўриш қобилияти нормал бўлган одамга қараганда бутунлай бошқача идрок этади. Бундан дунёни сезишнинг ҳар хил, хусусан оптимистик, пессимистик, фожеавий типлари келиб чиқади.

Дунёни идрок этиш – *бу атроф борлиқни идеал образларда тасаввур қилишидир.* Дунёни идрок этиш тўғри ёки нотўғри бўлиши, яъни борлиққа мос келмаслиги мумкин. Бу ҳолда борлиқ нотўғри тасаввур қилинади ёки иллюзиялар, сув парилари, алвастилар, кентаврлар ҳақидаги тасаввурларга ўхшаш фантазиялар пайдо бўлади.

Дунёни тушуниш – *инсоннинг ва уни қўшаган дунёнинг моҳиятини аниқлаш, шунингдек табиатда юз берувчи воқеа ва жараёнларнинг ўзаро алоқаларини тушунишга қаратилган ақлий-билиш фаолиятидир.*

Дунёни сезиш ва қисман (элементар шаклларда) дунёни идрок этиш *нафақат инсонга, балки ҳайвонларга ҳам хос бўлса, дунёни тушуниш эса фақат одамларга хос хусусиятдир.*

Дунёқарашнинг тарихий шакллари. Турли даврлар билишни янада теранлаштирди ва инсон дунёқарашини кенгайтирди. Шунга мос равишда оддий (эмпирик) дунёқараш ҳам бойиб борди, унинг негизида ўзини ўзи ташкил этиш қонунларига мувофиқ янада мураккаброқ тузилмалар аста-

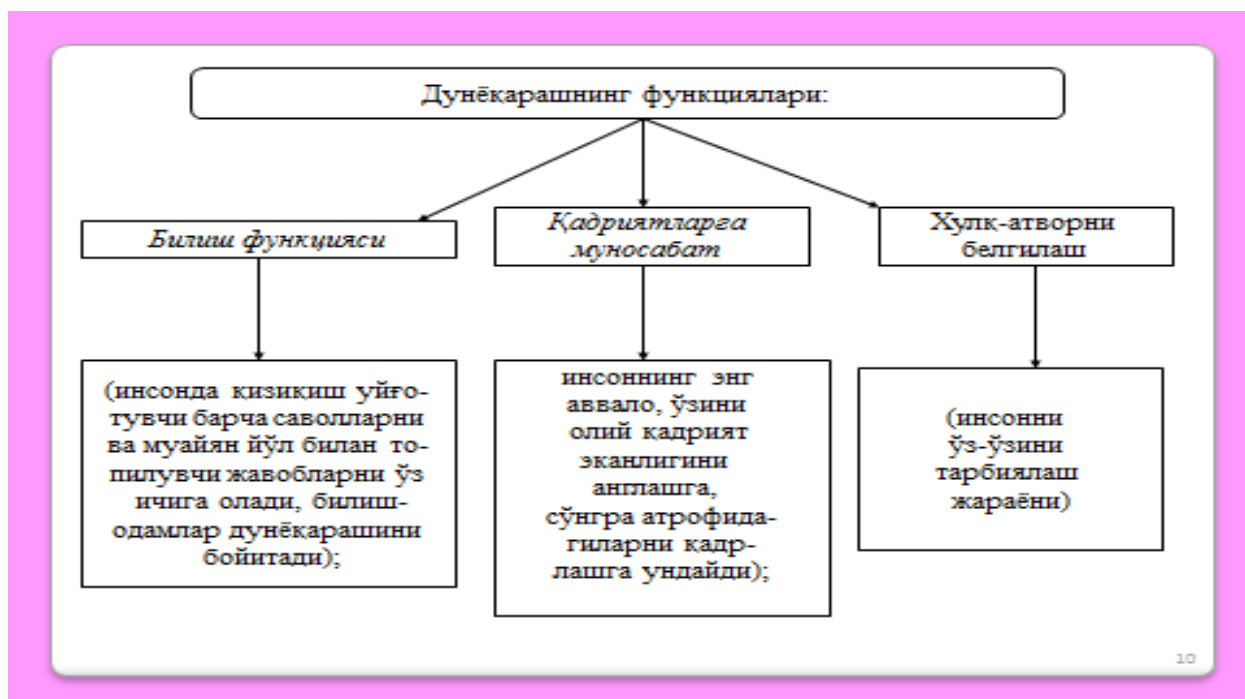
секин шаклланди ва бу пировард натижада дунёқарашнинг алоҳида шакллари ёки, тарихий типлари фарқланишига олиб келди.

Мифологик дунёқараш. “Миф” тушунчаси юнонча мйтҳос сўзидан келиб чиққан бўлиб, афсона, ривоят деган маънони англатади. *Миф – турли халқларнинг дунёнинг келиб чиқиши, табиат ҳодисалари, фантастик мавжудотлар, худолар ва қаҳрамонларнинг ишлари ҳақидаги тасаввурини ифодаловчи муайян тарзда тизимга солинган дунёқарашдир.*

Мифда билимлар, диний эътиқодлар, маънавий маданиятнинг турли элементлари, санъат, ижтимоий ҳаёт куртаклари бирлашган бўлиб, шу тариқа ибтидоий одамлар дунёқарашини маълум даражада тартибга келган, уларнинг дунё ҳақидаги қарашлари эса муайян тизимга солинган. Мазкур тизимга солишнинг муҳим шакллари эпос, эртаклар, афсоналар, ривоятлар бўлиб, мифлар аввало улар орқали ифодаланади. Шу тариқа тўпланган билимлар ва тажриба кейинги авлодларга ўтиши ҳам таъминланади. Дарҳақиқат, тараққиётнинг дастлабки босқичларида кишиларнинг табиатга, ўзларининг ижтимоий ҳаётга бўлган муносабати турли ривоят ва афсоналарда ўз ифодасини топган. Улар шу тариқа мифологик дунёқарашни шакллантирган. Ёвузлик ва эзгулик ўртасидаги курашда яхшилик мудом тантана қилиши мифологик дунёқарашнинг гуманистик мазмунидан далолат беради. Жумладан, ўзбек халқи цивилизацияси жараёнида яратилган ривоят, афсона ва бошқа жанрлардаги оғзаки ижод намуналари миллатимиз тарихда қандай маънавий қиёфага эга бўлганлигини кўрсатиб туради. Масалан, қадимий меросимиз намунаси “Авесто”да яхшилик рамзи – Аҳура Мазда ва ёмонлик тимсоли – Ахриман ўртасидаги кураш мисолида охир- оқибатда эзгулик

ғалаба қозонади, яъни ёруғлик зулмат устидан ғалаб қилади, деган ғоя асосий ўринни эгаллайди ва ҳаётбахш ғоялар илгари сурилади.

Мифологик дунёқарашнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, бу оддий ривоят эмас, балки оғзаки “муқаддас” матннинг архаик онгдаги воқеа-ҳодисаларга, инсонга ва у яшаётган дунёга таъсир кўрсатувчи муайян борлиқ сифатидаги инъикосидир. Миф, инсоният тарихининг илк босқичларида, одамлар хулқ-атвори ва ўзаро муносабатларини тартибга солиш функциясини бажарган, чунки унда ахлоқий қарашлар, инсоннинг борлиққа эстетик муносабати ўз ифодасини топган. Мифологияга шу нарса хоски, унда ҳамма нарса бир, яхлит, ажралмасдир; табиат нарсалари ва ҳодисалари инсон билан айна бир қонунларга мувофиқ яшайди, инсон билан

бир хил сезгилар, истаклар, майлларга эга бўлади.

Диний дунёқараш дунёқарашнинг тарихан иккинчи шакли диндир. (Дин сўзи арабчадан таржимада эътиқод, ишонч, ишонмоқ деган маъноларни англатади.) Миф каби, дин замирида ҳам эътиқод, туйғулар ва эмоциялар ётади. Гарчи дин куртаклари “ақлли одам” дунёқараш шаклланишининг дастлабки босқичларида, яъни тахминан 40-60 минг йил муқаддам пайдо бўлган бўлса-да, умуман олганда у дунёқарашнинг мустақил шакли сифатида кейинроқ, жумладан миф таъсирида инсоннинг мавҳум фикрлаш қобилияти сезиларли даражада кучайган даврда вужудга келган.

Диний дунёқараш илоҳий қудратларга эътиқод қўйиш билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам бу дунёқараш шаклини инсон қалбидаги қуйидаги ҳолатлар белгилайди:

- эмоционал – руҳий ҳолатлар;
- эътиқод;

- эътиқоднинг хатт ҳаракатларда ифода этилиши.

Диний дунёқараш одамларнинг ғайритабиий нарсалар (худолар, “олий ақл”, қандайдир абсолют ва ш.к.) га бўлган эътиқодига асосланувчи тегишли хулқ-атвори ва ўзига хос ҳаракатларидир. Агар мифологияда анъанага, ривоят қилувчининг, яъни оқсоқолнинг обрўсига эътиқод кучли бўлса, динда ғайритабиий нарсаларга эътиқод биринчи ўринда туради, олий кучлар номидан ривоят қилувчи руҳонийлар обрўси эса иккинчи даражали рол ўйнайди.

Дин мураккаб маънавий тузилма ва ижтимоий-тарихий ҳодиса бўлиб, унда эътиқод муқаррар тарзда биринчи ўринга қўйилади ва ҳамиша билимдан устун туради. Шунинг эътиборига олиш керакки, жамият ҳаётида ҳар қандайёқарашнинг ўрни ва аҳамиятини сунъий равишда мутлақлаштириш, салбий оқибатларни келтириб чиқариши мумкин. Бу ҳол айниқса, диний фундаментализм ва экстремизм инсоният учун жиддий хавфга айланган ҳозирги даврда яққол намоён бўлмоқда.

Диннинг асосий функциялари. Миф билан таққослаганда, дин функциялари мураккаброқдир. Дин функциялари орасида қуйидагиларни фарқлаш мумкин:

- **дунёқарашни шакллантириш функцияси** бутун борлиқ қачон ва нима учун пайдо бўлган ва бунда ғайритабиий кучнинг роли қандай намоён бўлган, деган саволларга жавоб беради;

- **коммуникатив функцияси** мулоқот ва шахсларaro алоқаларнинг муайян типини таъминлайди, жамиятнинг жипслашуви ва яхлитлигига кўмаклашади;

- **тартибга солиш функцияси** одамлар хулқ-атворини тартибга солувчи тегишли меъёрлар ва қоидаларни белгилайди;

- **компенсаторлик функцияси** етишмаётган ахборот, диққат-эътибор, ғамхўрлик ўрнини тўлдиради, ҳаёт маъноси, истиқболлар ва шу каби нарсаларнинг йўқлигини сездирмайди, яъни инсоннинг кундалик ҳаётда қондирилмаган эҳтиёжлари ўрнини тўлдиради.

Диннинг асосий илдизлари. Дин қонуний ҳодиса сифатида вужудга келган бўлиб, у инсоннинг ғайритабиий нарсалар ва ҳодисаларга бўлган эътиқодини тўйинтирувчи чуқур илдизларга эгадир.

Фалсафий дунёқараш. Милоддан аввалги VII-VI асрларга келиб асосан миф ва дин таъсирида одамлар дунёқарашини нафақат кенгайди, балки анча мураккаблашди. У мавҳум назарий фикрлаш қобилияти ва (тўпланган билимлар кўринишида) реал асосларга эга бўлиши натижасида ўз ривожланишининг бутунлай янги даражасига кўтарилди. Бунга, ҳеч шубҳасиз, меҳнат тақсиротига олиб келган ривожланган ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, маълум миқдорда ортиқча мавжудлик воситалари, бўш вақтнинг пайдо бўлиши ҳам имконият яратди. Буларнинг барчаси муайян шахслар доирасига интеллектуал фаолият билан профессионал даражада шуғулланиш имконини берди.

Шундай қилиб, тахминан 2500 минг йил муқаддам дунёқарашнинг учинчи шакли – фалсафа пайдо бўлиши учун зарур шарт - шароит Европа ва Осиёда деярли бир вақтда юзага келди. *Дунёқарашнинг аввалги шакллари – миф ва диндан фарқли ўлароқ, фалсафа дунёни эътиқод ва туйғуларга таяниб эмас, балки ақл ва билимларга таянган ҳолда тушунтиради.*

Фалсафанинг асосий функциялари. Фалсафа у ёки бу муаммоларни ҳал қилар, қонунлар, муайян тамойилларни таърифлар ёки гипотезалар, ғоялар ва назарияларни илгари сурад экан, айти вақтда (баъзан шу тариқа) ҳар хил функцияларни бажаради. Фалсафанинг муҳим функцияларидан дунёқарашни шакллантириш, билиш, методологик, интегратив, маданий, аксиологик, ахлоқий ва тарбиявий функцияларни қайд этиш мумкин. Уларнинг барчаси бир-бири билан узвий боғлиқдир. Бу функцияларнинг роли ва аҳамияти фалсафанинг амал қилиш соҳаси, у ҳал қилаётган вазифалар даражаси ва хусусияти билан белгиланади.

Дунёқарашни шакллантириш функцияси инсоннинг ўз-ўзини ва ўзини қуршаган борлиқни тушуниши, шунингдек турли воқеалар, ҳодисаларни ва ўз бурчини қандай талқин қилишида намоён бўлади. Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, инсон дунёқарашда эътиқодлар ва билимлар, туйғулар ва эмоциялар, оқилоналик ва иррационаллик, тажриба, интуиция ва ҳоказолар чамбарчас боғланади. Айти шу сабабли фалсафасиз дунёнинг яхлит манзарасини яратиш мумкин эмас, чунки, “ҳамма нарсага аралашадиган” фалсафагина дунёқарашнинг ўзаро боғланмаган турли “парчалари”ни бирлаштириб, шу тариқа одамларнинг бутун борлиққа нисбатан умумий, изчил ва мантиқан тўғри муносабатини яратиш имконини беради. Бунда фалсафа айрим икир-чикирлар, аҳамиятсиз тафсилотларни мавҳумлаштиради ва умумий алоқаларга, турли нарсалар ва ҳодисалар хоссаларининг

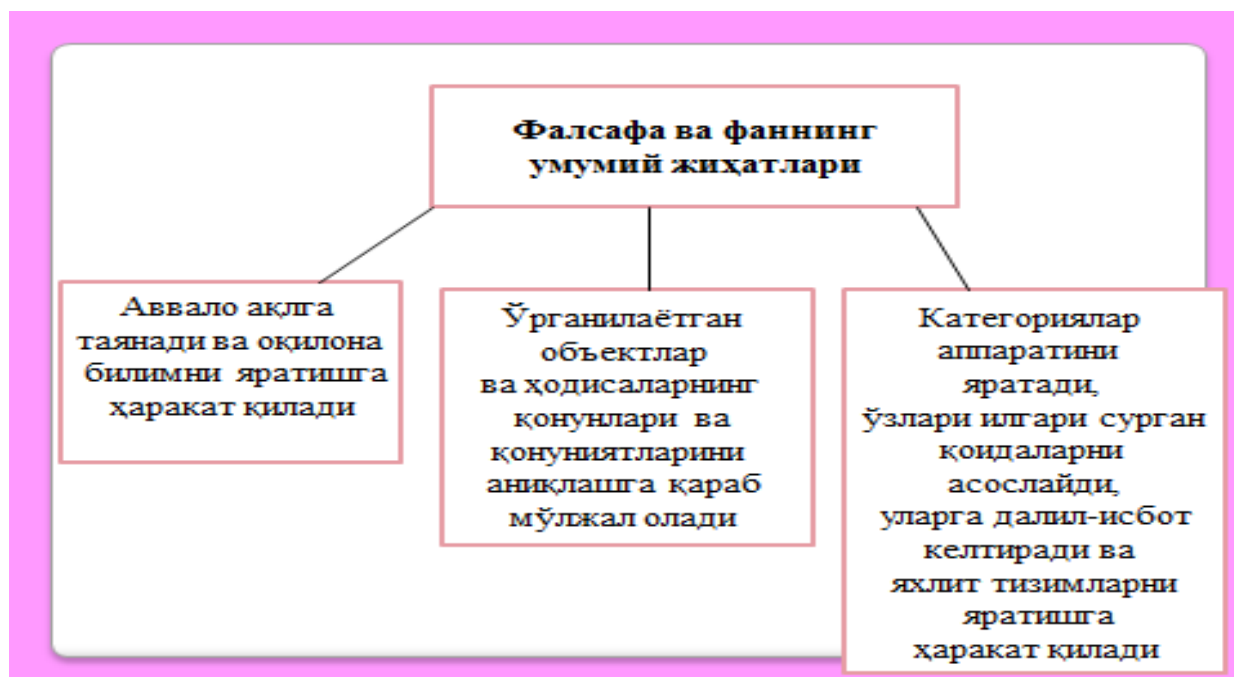
бирлигига эътиборни қаратади ва шу тариқа ўзининг бош функцияси – дунёқарашни шакллантириш функциясини бажаради.

Фалсафанинг жамиятдаги аҳамияти ва роли ёки амалий фалсафа.

Одатда фалсафа кундалик ҳаёт ва амалиётдан анча узоқ бўлган ҳаддан ташқари умумий масалаларни ўрганади, деган фикр мавжуд. Аммо бу фикрга қўшилиш мушкул, зеро умумий назариялар, агар уларга кенгроқ маънода ва узоқроқ истиқбол нуқтаи назаридан ёндашилса, баъзан билимнинг тор соҳаларига тааллуқли бўлган кўпгина муайян ғоялардан яхшироқ самара беради.

Албатта, фалсафа доим кундалик ҳаётдан маълум даражада узоқ бўлган ва шундай бўлиб қолмоқда. Унинг ўзига хос хусусияти, бетакрорлиги айтиш шу омилда намоён бўлади. Бироқ, бошқа томондан, фалсафа оддий ижтимоий борлик, кундалик ижтимоий, сиёсий ёки иқтисодий ҳаёт амалиёти деб номлаш мумкин бўлган нарсалардан ҳам ўзини олиб қочмайди. *Фалсафий рефлексия ва у билан муштарак бўлган ҳаракатларнинг мазкур йўналиши XX асрда ҳатто бутун бир йўналиш – амалий фалсафа вужудга келишига сабаб бўлди.* Бунда фалсафа сиёсий, ижтимоий ва бошқа қарорлар қабул қилишга муқаррар тарзда ва бевосита таъсир кўрсатади, деб айтиш мумкин эмас, аммо бу ҳолни бутунлай истисно этиш ҳам ўринли бўлмайди. Бироқ шу нарса аниқки, фалсафа одамлар дунёқарашини шакллантириш орқали уларнинг ҳуқ-атворини, юқорида зикр этилган қарорларни ишлаб чиқиш жараёнида уларнинг ёндашувларини ҳам кўп жиҳатдан белгилайди, файласуфларнинг ўзлари эса баъзан одамлар ҳаётини бутунлай ўзгартирувчи муҳим, ғоялар ташаббуси билан чиқади.

Файласуфлар жамиятдаги маънавият ва ахлоқнинг ҳолати учун ҳам сезиларли даражада жавобгардирлар, зеро улар нафақат ижтимоий меъёрлар ва тамойилларни ривожлантирадилар, улардан дарс берадилар ёки китоблар, мақолалар орқали ижтимоий онгни улар билан ошно этадилар, балки аксарият ҳолларда кенг жамоатчилик фикрини уйғотадиган, ижтимоий аҳамиятга молик бўлган, ижтимоий-сиёсий муаммолар, маданият ва

маънавият масалаларига доир муҳокама ва мунозаралар ташкил этадилар.

**Фалсафа ва фаннинг
муноносиблиги ва
фарқи.**

Фалсафа нафақат фан, балки ижтимоий ҳаётнинг бошқа, соҳалари: иқтисод, сиёсат, ижтимоийёт, ҳуқуқ, кабилар билан ҳам узвий боғлиқ. Бироқ, биз фалсафа ва фан

муносабатларининг генезиси ҳақида уларнинг бирлиги ва фарқларини аниқлаш мақсадида сўз юритамиз. Мазкур масалани муфассалроқ ўрганишга киришар эканмиз, аввало кўрсатилган тушунчаларнинг асосий маънолари ва мазмунларини аниқлаб оламиз.

Фаннинг моҳиятини тушунишга нисбатан икки асосий ёндашув, унинг кенг ва тор талқинлари шаклланган.

Кенг (ийғма) маънодаги фан –бу бутун инсон фаолияти соҳаси бўлиб, унинг вазифаси борлиқ ҳақидаги объектив билимларни ўрганиш ва илмий назарий тизимга солишдан иборатдир. Бу ерда “фан”, “олим” тушунчалари муайянлаштирилмайди ва умумий, йиғма тушунчалар сифатида талқин қилинади. “Фан” тушунчаси фалсафага татбиқан кўпинча айни шу контекстда қўлланилади, файласуфлар эса олимлар деб аталадики, бу қисман ўринлидир.

Муайян илмий фанлар, масалан, физика, кимё, биология, тарих, математикани ифодалаш учун “фан” тушунчасига торроқ, бинобарин, изчилроқ маъно юкланади. Бу ерда фанга аниқ таъриф берилган, олим эса тор мутахассис, муайян билим ифодачиси ҳисобланади. У шунчаки олим эмас, балки доим ва албатта ё физик, ё химик, ё тарихчи, ё бошқа фан вакилидир.

Айни ҳолда фан муқаррар тарзда табиат, жамият, тафаккурнинг у ёки бу объекти (ҳодисаси) ҳақидаги илмий билимларнинг қатъий тартибга солинган, изчил тизимидан ташкил топади. Бундай фанларнинг ҳар бири фақат уларнинг ўзигагина хос бўлган махсус қонунлар ва методларга, мазкур фан

учун ягона бўлган тил, категориялар аппарати ва ҳоказоларга эга бўладик, бу юз берган жараёнларни тўғри тавсифлаш ва тушунтириш, ҳозирги даврни тўғри тушуниш ва билимларнинг тегишли соҳасида албатта юз берадиган ёки муайян шароитда юз бериши мумкин бўлган воқеалар ёки жараёнларни маълум даражада аниқ башорат қилиш имконини беради.

У ёки бу фаннинг мазмуни ҳам, у эришган натижалар ҳам барча маданиятлар ва халқлар учун ягона бўлиб, айрим олимнинг ёндашуви, нуқтаи назари ёки дунёқарашига мутлақо боғлиқ эмас. Улар мазкур соҳада олға силжиш учун ўзлаштириш лозим бўлган, вақт ва амалиёт синовидан ўтган билимлар йиғиндиси сифатида авлоддан-авлодга ўтади.

Фалсафада эса қадимда донишмандлик мухлисларининг сон-саноксиз саволларига тажриба йўли билан олинган баъзи бир оқилона жавоблар мавжуд бўлган. Бу жавобларни ҳаққоний, яъни амалиёт синовидан ўтган, кундалик ҳаётда ўз тасдиғини топган, аниқ билим деб номлаш мумкин. Бундай жавоблар масала “ёпилиши”, кун тартибидан чиқарилишига сабаб бўлган, бошқача айтганда, аниқ таърифланган ва бошқа жавобларни истисно этган.

Хулосалар. Дунёқараш бу инсоннинг дунёга, ундаги воқеаларга муносабатлари, ундаги ўрни ва ҳаёт мазмуни ҳақидаги энг умумий қарашлари тизими.

Инсоният тарихида дастлаб мифологик дунёқараш шаклланган бўлиб, унда инсон атроф муҳит билан бирлашади ҳамда на табиат ва на ўз уруғидан ажралмаган ҳолда намоён бўлади. Диний дунёқарашга олами бу дунё, у дунё ва ғайри табиий дунёга бўлиш хос. Диннинг асоси ғайритабиий кучларга ишонч билан йўғрилган.

Фалсафа мифологик ва диний дунёқарашдан ўзининг атроф муҳитга танқидий муносабати асосидаги дунёқарашли функциясини бажаради, гносеологик ва онтологик категорияларга мурожаат қилиб мантикий хулосалар чиқаради.

Фалсафанинг аҳамияти, унинг инсонни ўз- ўзини, олами англашга, ижодий баркамолликка йўналтира олишидадир.

Та я н ч т у ш у н ч а л а р: Фалсафа, файласуф, фалсафий муаммолар, дунёқараш, мифологик дунёқараш, диний дунёқараш, фалсафанинг умуминсонийлиги, материализм, идеализм, дуализм, монизм, субстантсия, плюрализм, агностицизм, гностиклар.

Та к р о р л а ш у ч у н с а в о л л а р.

1. Фалсафа атамасининг луғавий маъноси нима?
2. Дунёқараш нима? Дунёқарашнинг тарихий типлари ва уларнинг бир биридан фарқи?
3. Фалсафанинг предмети ва унинг бахс мавзулари нималардан иборат?
4. Фалсафанинг асосий вазифаларини қандай тушунасиш?
5. Фалсафанинг умуминсонийлиги деганда нимани тушунасиш?
6. Фалсафий муаммолар билан боғлиқ қандай оқим ва таълимотлар бор?

2- МАВЗУ. ФАЛСАФИЙ ТАФАККУР ТАРАҚҚИЁТИ БОСҚИЧЛАРИ: ШАРҚ ФАЛСАФАСИ

Режа:

1. Марказий Осиёдаги энг қадимги фалсафий қарашлар
2. Қадимги Шарқ ва Антик дунё фалсафаси.
3. Ўрта асрлар Шарқ фалсафий тафаккурининг ривожланиш хусусиятлари.

Марказий Осиёдаги энг қадимги фалсафий қарашлар
--

Марказий Осиё жаҳоннинг илм фан, фалсафа, дин, адабиёт ва санъат қадимдан ривожланган, тарихи ниҳоятда бой минтакалардан иборат. Милоддан илгари

10-8 асрларда Марказий Осиёда кулдорлик муносабатлари раванг топди. Шу даврда Марказий Осиёда яшаган халқлар Юнон тарихчилари томонидан скифлар деб аталса Эрон манбаларида саклар деб номлаганлар. Қадимги Марказий Осиё халқлари ҳаётида деҳқончилик ва чорвачилик муҳим аҳамият касб этган. Бу ҳудудда деҳқончилик сунъий суғоришга асосланган бўлиб, у суғориш иншоотларининг ривожланишига олиб келган. Шундай қилиб дастлабки маданий марказлар вужудга кела бошлайди. Мана шу даврда Марказий Осиёда ораминлар алифбоси кенг тарқалган. Унинг асосида эса Хоразмликлар, Суғдиёналиклар алифбоси вужудга келади. Шу билан бирга Марказий Осиё халқларининг бой абадий мероси пайдо бўла бошлайди. Саклар оғзаки ижодининг энг дастлабки ёдгорликлари келиб чиқади. Масалан, Тумарис, Спитамен ва Зарин, Чўпон, Широқ ҳақидаги афсоналар шулар жумласидандир. Уларда Марказий Осиё халқларининг ватанпарварлик хислатлари мадҳ этилади. Милоддан авв. 6-асрдан то милоднинг 3-асригача Марказий Осиёда Зардуштийлик ва у билан боғлиқ дунёқараш ҳукмронлик қилган. Зардуштийлик фақат дин бўлиб қолмай, балки ўша даврнинг ҳукмрон мафкураси ҳам эди. Зардуштийликни муқаддас китоби Авесто матнлари (12000 ишланган қора мол терисига ёзилган) милоддан илгари бир қанча асрлар давомида тўпланган. Искандар Зулқайнарнинг босқинчилик даврида унинг кўп қисми йўқолган. Аршакидлар даврида унинг қолган қисми Авесто сифатида тартибга солинган. Марказий Ўрта Осиё халқларининг ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий, ахлоқий қарашлари ва умуман дунёқарашини ўз ифодасини топган. «Авесто» да ўтмиш аجدодларимизнинг диний тасаввурлари, коинот ва ердаги дунёнинг яратилиши билан боғлиқ афсона ва ривоятлар, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаёти, географияси, табиати, нобототи, илм-фани ўз аксини топган. Унда қадимги Турон ўлкасининг иқлими, суви, ҳайвонот дунёси, ер тузилиши, саҳролари, тоғлари ҳақида қимматли маълумотлар берилган. Ғаразғулик, ҳасад, манманлик, фитна фасад «Авесто» да қаттиқ қораланса, ваъдага вафо қилиш, аҳдга садоқат, самимият, холислик, ўзаро иззат – иқром каби одамлар ўртасида устувор бўладиган ахлоқий қоидалар улуғланади.

«Авесто» дунёни инсон учун синов майдони деб тушунтиради. «Авесто» да одамларни иймонли бўлишга, доимо пок-тоза юришга, танани озода тутишга, ҳар қандай ёмон ният ва сўзлардан юз угиришга даъват этадиган ахлоқий қоидалар диний ўғитлар, фалсафий ғоялар ниҳоятда кўп. «Авесто» да қайд этилган энг муҳим фалсафий фикрлардан бири – инсонларни меҳнат қилишга, ўз қўллари билан моддий бойликлар яратиб тўқ фаровон ҳаёт кечиришга даъват этилганлигидир. Зардуштийлик дини ва унинг «Авесто» китобида дунёнинг моддий асоси деб ҳисоблаган ер, тупроқ, ҳаво муқаддаслаштирилади. Ер ва ҳаво шундай эъзозланганки, ҳавони булғаш ифлослаштириш, ҳайвонлар ўлиги у ёқда турсин, одамлар жасадини ҳам ерга кўмиш, сувга оқизиш, оловда ёқиш гуноҳи азим бўлган. Марҳумлар ерни, сувни, ҳавони заҳарлаб қўймасликлари учун уларнинг жасадларини махсус сопол идишларда кўмиш расм бўлган. Шундай қилиб, «Авесто» дунёда энг қадимги дин бўлган Зардуштийликнинг муқаддас китоби бўлиши билан бирга, аждодларимизнинг узок ўтмиш тарихи ва тафаккур тараққиётининг қомусий йиғиндиси, тили, ёзуви, маданияти, фалсафаси адабий-бадий манбаи ҳамдир. Шаклланган ва ривож топган қадимги шарқ жамияти асослари милоднинг 2-3 – асрларига келиб аста-секин емирила бошлайди. Унинг заминида феодал муносабатлар ривож топади. Бу жараённинг мураккаб ва зиддиятли кечиши ўша даврдаги фалсафий қарашларда ҳам акс этади. Шунинг оқибатида зардуштийликдан янги оқим-монийчилик келиб чиқади. Бу таълимотнинг асосчиси Моний деган киши бўлиб, унинг таълимотича, оламда нур дунёсини – яхшилик ва зулмат дунёси – ёвузлик мавжуд. Улар ўртасида абадий кураш боради. Лекин пировард натижада яхшилик тантана қилиши, инсон ўз хулқи ва бутун ҳаёти билан ёруғликнинг зулмат билан курашига ёрдам бериши ва яхшиликнинг тантанаси учун хизмат қилиши керак. Моний таълимоти қулдорлик давлатига, шунингдек, ҳукмрон динга қарши қаратилганлиги учун унинг тарафдорлари қаттиқ қувғинга дучор бўлдилар. 5-6 – асрга келиб Марказий Осиё ва Эронда кучайиб бораётган зулмга қарши Маздак бошчилигида халқ кўзғолони кўтарилди. Маздак таълимоти деҳқонлар, уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя этиб, тенглик, адолат ўрнатишга хизмат қилди. Тарихдан маълумки 5-6 – асрларда шимолда Турк хоқонлиги вужудга келиб, у Эрондаги Сосонийлар билан узок кураш олиб борди ва Марказий Осиё халқларини ўзига қаратди. Бу ерда қадимги турк тили тарқала бошлади.

**Қадимги Шарқ ва Антик
дунё фалсафаси.**

Қадимги Шарқ ва Ғарбда шаклланган фалсафа инсониятнинг илм, фан, маънавий тараққиётининг дебочаси ҳисобланади. Уларнинг ривожланиши, ўзига хослиги ва бетакрорлигидан қатъий назар, айрим умумий қонуниятларга эга.

Биринчидан, фалсафий тафаккур Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам ижтимоий онгнинг дастлабки шакли сифатидаги мифология негизида вужудга келган. Мифология инсон ўзини атроф муҳитдан ажратишга ва ҳодисаларни табиий

The diagram illustrates the relationship between Eastern and Western philosophies across various dimensions. At the center is a box labeled "Қадимги Шарқ ва Ғарб фалсафаси вужудга келиши ва ривожланишининг умумий қонуниятлари:". Surrounding this central box are eight circles, each representing a different aspect of the comparison:

- Top Left:** Фалсафий тафаккур Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам ижтимоий онининг дастлабки шакли сифатида мифология негидига вужудга келган.
- Top Center:** Шарқ ва Ғарб фалсафаси синфий жамият ва давлат пайдо бўлиши билан ижтимоий он шакли сифатида шаклланган.
- Top Right:** Шарқ ва Ғарб фалсафаси ривожланишининг умумий қонуниятлари ўзининг методологик аҳамият касб этувчи ҳақиқий илмий билимга эришиш йўлида илмий илманишлар олиб боришқидир.
- Right:** Қадимги Шарқ фалсафаси ҳам ҳақиқат ва ёмонлик, гўзаллик ва қуруқлик, адолат ва адолатсизлик, кўсник ва биродарлик, муҳаббат ва нафрат, бахт ва бахтсизлик каби муаммоларнинг очкичини илганган.
- Bottom Right:** Шарқ ва Ғарб фалсафаси парас ва ҳо-дисаларини ўрганган, тушунтиришининг ўзига хос методларини яратганлар (диалектика, метафизика, математика ва ҳоказо).
- Bottom Center:** Шарқ ва Ғарб фалсафаси умумий қонуниятларга қараб мувофиқ олади (ҳақ-дайд қилиб қилиш фикр-лаш, қилиш сўзлаш ва қилиш иш қилиш керак, деган саволга жавоб топишга ҳаракат қилади).
- Bottom Left:** Шарқ ва Ғарб фалсафаси ривожланишининг умумий қонуниятлари фалсафий билимнинг дунёқараши характери-га эга эканлигини кўрсатди.
- Left:** Шарқ ва Ғарб фалсафасида идеализм объектив ва субъектив идеализм кўринишида намоён бўлди (Шарқ фалсафасида бу Йога-буддизм, жайнизм, конфуцийчилик, даоизм, Ғарб фалсафасида эса, бу Платон, Сократ, Эпиктет мактаби).

Хитойда фалсафа жамиятнинг синфий табақаланиш жараёни бошланган, чунончи: жамоалар касодга учраб, янги ер мулкдорлари ва шаҳар бойларининг иқтисодий ва сиёсий қудрати оша бошлаган милоддан аввалги VII-V асрларда вужудга келган.

22

11

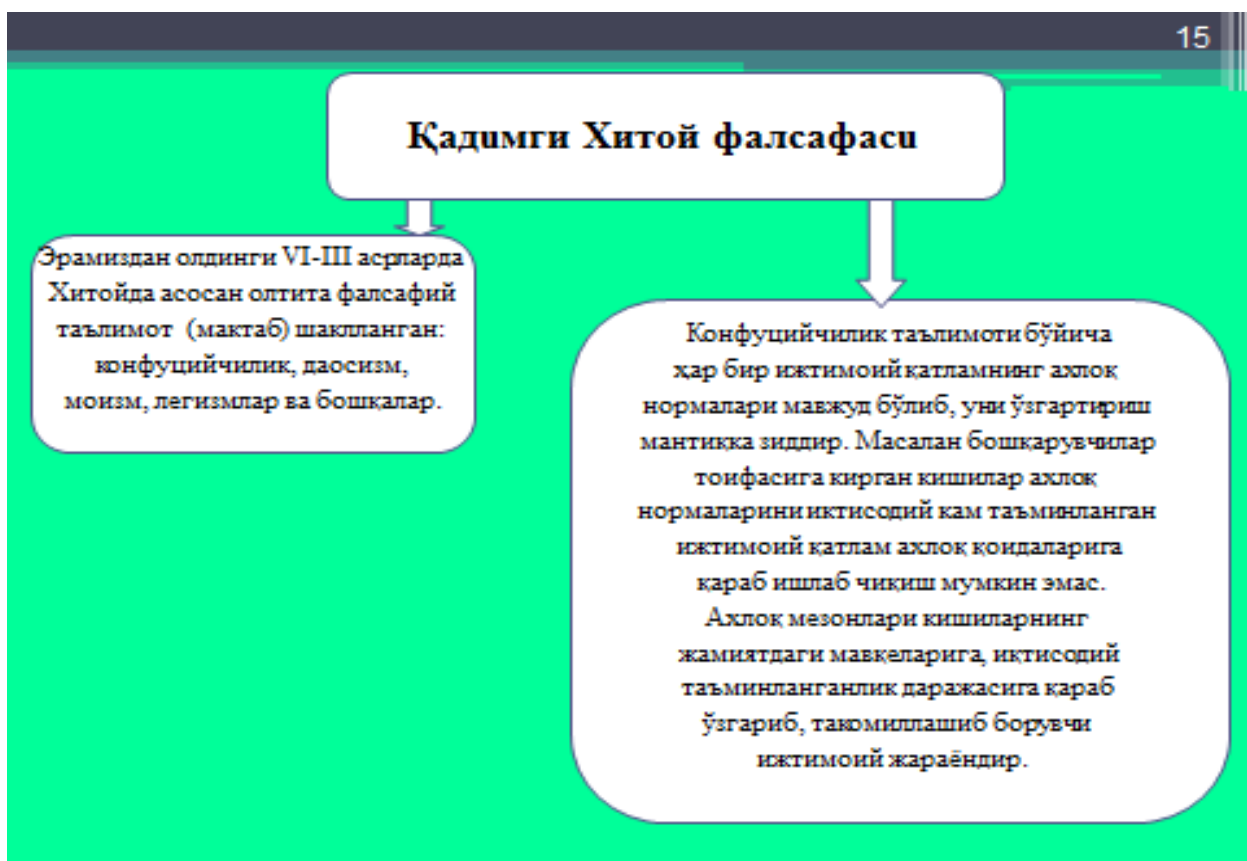
Ведлар турта гуламдан иборат бўлиб, улар "Ригведа" "Самаведа" "Яжураведа" "Атхараведа" деб аталади. Уларнинг фалсафий шарҳлари, фалсафий мушоҳадага оид қисмлари "Упанишад"лар деб номланди.

Қадимги ҳинд фалсафий мактаблари икки гуруҳга бўлиниб, улар Астика ва Настика деб аталади.

Астика гуруҳига кирувчи фалсафий мактаблар Веданта, Санхья, Йога, Вайшешика, Ньяя ва Миманса мактаблари "Вед"нинг илоҳийлигини тан олишди ва бу ёзма ёлғоризм ҳақиқатнинг ягона манбаи деб билишди.

Настика гуруҳига кирувчи мактаблар сифатида Чорвака, Локаята, буддизм, жайнизм мактаблари қайд қилинади.

Эрамиздан олдинги 5-3 асрларда Хитойда Конфуцийчилик каби фалсафий оқим ҳам бўлган. Бу оқимнинг асосчиси Хитой мутафаккири Конфуций бўлган. (эр.олдинги 551-479 йилларда яшаган). Конфуций инсонпарварлик ғояларини қадимги Хитойда биринчи бўлиб олға сурди. Конфуций ўзининг фалсафий қарашларида тарбия масалаларига катта эътибор қаратган. Одамлар ўз табиатига кўра бир- бирларига ўхшайдилар, фақат тарбияга кўра улар бир-бирларидан фарқланадилар, дейди у. Конфуций фикрича инсонлар ўртасида ўзаро муҳаббат, ҳурмат тамойиллари ҳукмрон бўлиши керак.

Юнонистонда антик фалсафа милоддан аввалги VII–VI асрлар чегарасида шаҳар-давлатлар («полислар»)да аввал Кичик Осиёнинг Ғарбий қирғоғида (Ионияда), сўнгра – Сицилия оролининг юнонлар яшайдиган шаҳарларида ва ниҳоят, Юнонистонда – Афинада (милоддан аввалги V аср) пайдо бўлган ва қадимги дунё маданияти равақ топиши учун шарт-шароитлар яратган синфий, кулдорлик жамиятининг ривожланиши билан боғлиқ бўлган. Қадимги Марказий Осиёда фалсафанинг вужудга келиши ва ривожланиши ҳам синфий (феодал) жамият ва давлатнинг шаклланиши билан боғлиқ. Амударё бўйларидаги халқлар, хусусан Хоразмда энг йирик давлат тузилмалари бўлган. Шунинг қайд этиш лозимки, кейинроқ вужудга келган давлатларда фалсафанинг шаклланишига қадимги давлатларнинг илк фалсафий тизимлари таъсир кўрсатган.

ҚАДИМГИ ДУНЁ ШАРҚ ВА ҒАРБ ФАЛСАФАСИ МУАММОЛАРИДАГИ ФАРҚЛАР

Учинчидан, Ғарб ва Шарқ фалсафаси умуминсоний қадриятларга қараб мўлжал олади. У инсонни ҳақиқат қизиқтирувчи ҳодисаларни ўрганади. Қадимги манба “Авесто”да кўрсатилгани каби “қандай қилиб яхши фикрлаш, яхши сўзлаш ва яхши иш кўриш мумкин”, деган саволга жавоб топишга ҳаракат қилади. Бу ноёб мевалардан баҳраманд бўлиш учун инсон фалсафий донишмандликни ўзлаштириши лозим: у дунёни англаб етиш, инсон ва табиат, инсон ҳаётининг мазмуни ва бошқа шунга ўхшаш муаммоларда мўлжал ола билиши керак. Аристотель ҳам шоҳ Искандарга насиҳатида “Шуни билгилки, ўзинг бузуқ ва фосих эрсанг, раияту фуқарони ислоҳ қилолмайсан. Ўзинг адашган, гумроҳ экансан, уларга йўлбошчилик қилолмайсан”.

Тўртинчидан, Қадимда Шарқ фалсафаси ҳам, Ғарб фалсафаси ҳам яхшилик ва ёмонлик, гўзаллик ва хунуклик, адолат ва адолатсизлик, дўстлик,

биродарлик, муҳаббат ва нафрат, бахт, лаззатланиш ва азоб чекиш, илму маърифат каби муаммоларнинг ечимини излаган. Бу жараён ўша давр буюк файласуфларининг фикрларида айниқса, бўртиб намоён бўлади, масалан:

- Конфуций: “Одамлар сени билмасликларидан ғам чекма, ўзинг одамларни билмаслигингдан ғам чек”;

- Лао-цзи: “Юксак фазилатли инсон одамлар билан муносабатларда хушмуомала бўлиши, мамлакатни бошқаришда изчил бўлиши лозим; ишда имкониятлардан келиб чиқиши, ҳаракатда вақтни ҳисобга олиши лозим”;

- Зардўшт: “Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал”;

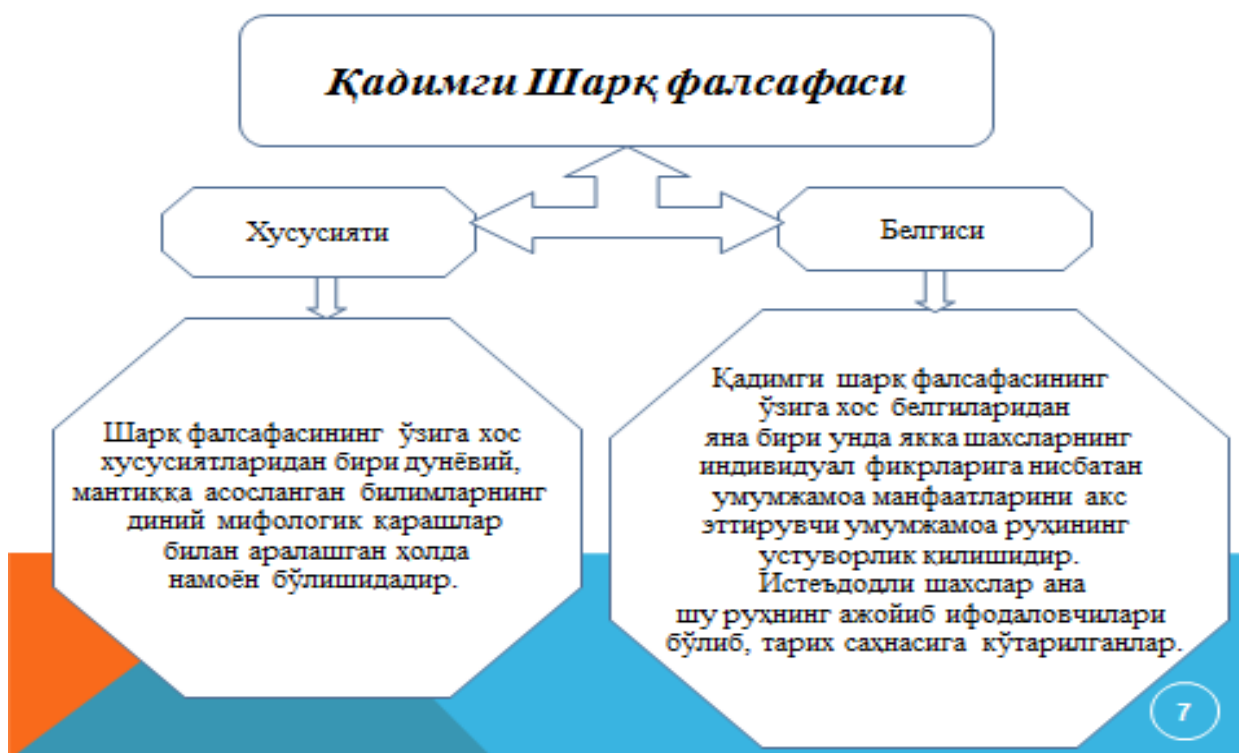
- Гераклит: “Мен учун бир киши, агар у ҳаммадан яхши бўлса, ўн минг кишига тенг”;

- Демокрит: “Ахмоқни мақтаган аслида унга ёмонлик қилади;

- Эпикур: “Ўлим қўрқинчли эмас: мен унгача мавжудман, у мендан кейин мавжуд”;

- Платон: “Олийҳимматлилик – вазиятдан моҳирона фойдаланиш: ақл-идрок билан боғланган саховатлилик”;

- Аристотель: “Дўстлик бирга яшашнинг зарурий шартидир” деб ҳисоблайди. Шунингдек унинг фикрича, маънавият ва маърифат шундай бебаҳо бойликки, дунёда ундан наф кўрмайдиган инсон йўқ ва бўлмайди ҳам.

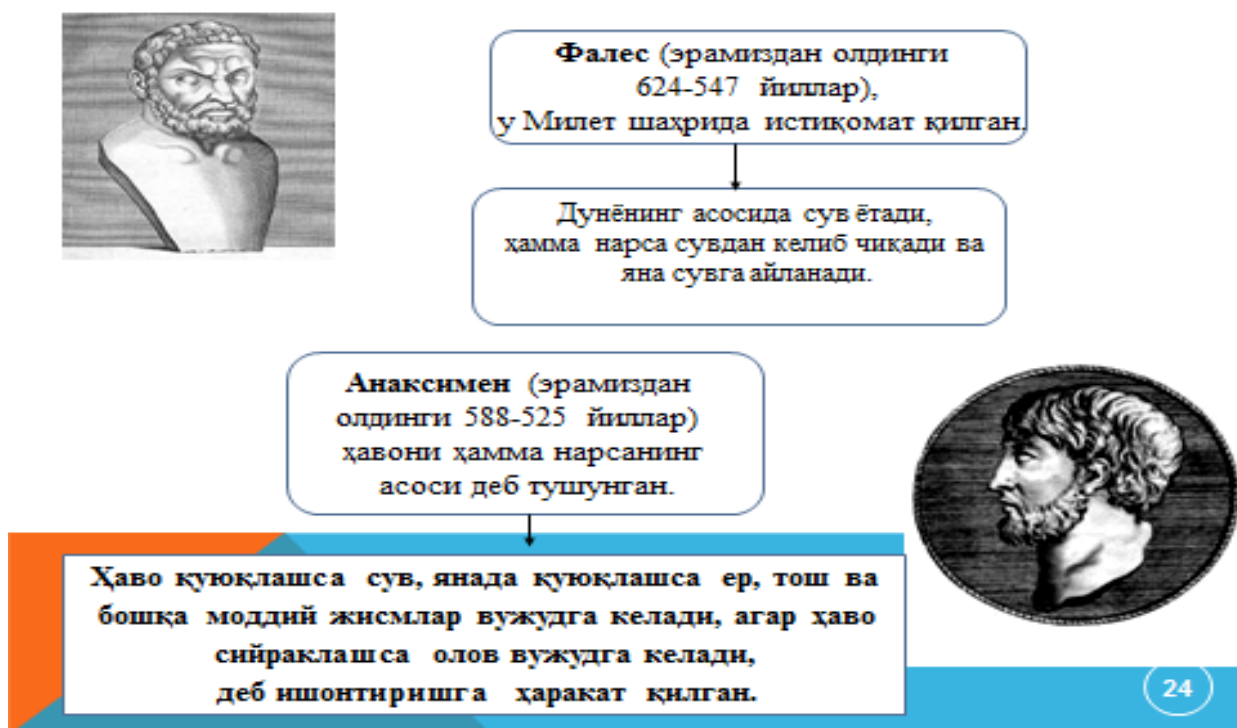

Маърифат оддий халқ оммасию, тижорат аҳли учун ҳам, олим-у фузало, шоҳу султон учун ҳам бир хилда зарур ва муҳимдир. Ҳам ўнг қўлида ва ҳам чап қўлида адолат тарозисини кўтариб олмаган, билими, одоби, муомаласи билан халқининг кўнглига йўл топмаган шоҳ, юртни бошқара олмайди. Эл-юртни обод ва фаровон қилиш, халқнинг олқишига сазовор бўлиш, мазлумларни золимлар истибдодидан ҳимоя қилиш, адолатни қарор

топтириш учун подшоҳларда инсофу-диёнат, меҳр-шафқат бўлиши лозим. Арасту ўзининг бахт ҳақидаги фалсафий қарашларини ривожлантириб, маълум вақтларда бахтли бўлиб, қолган вақтларда бахтсиз бўлган кишилар эмас, бутун умр яхши яшаган одамни бахтли дейиш мумкин, мукаммал яхшилик билан яшаш эса бахт саодатдир, деб ҳисоблайди.

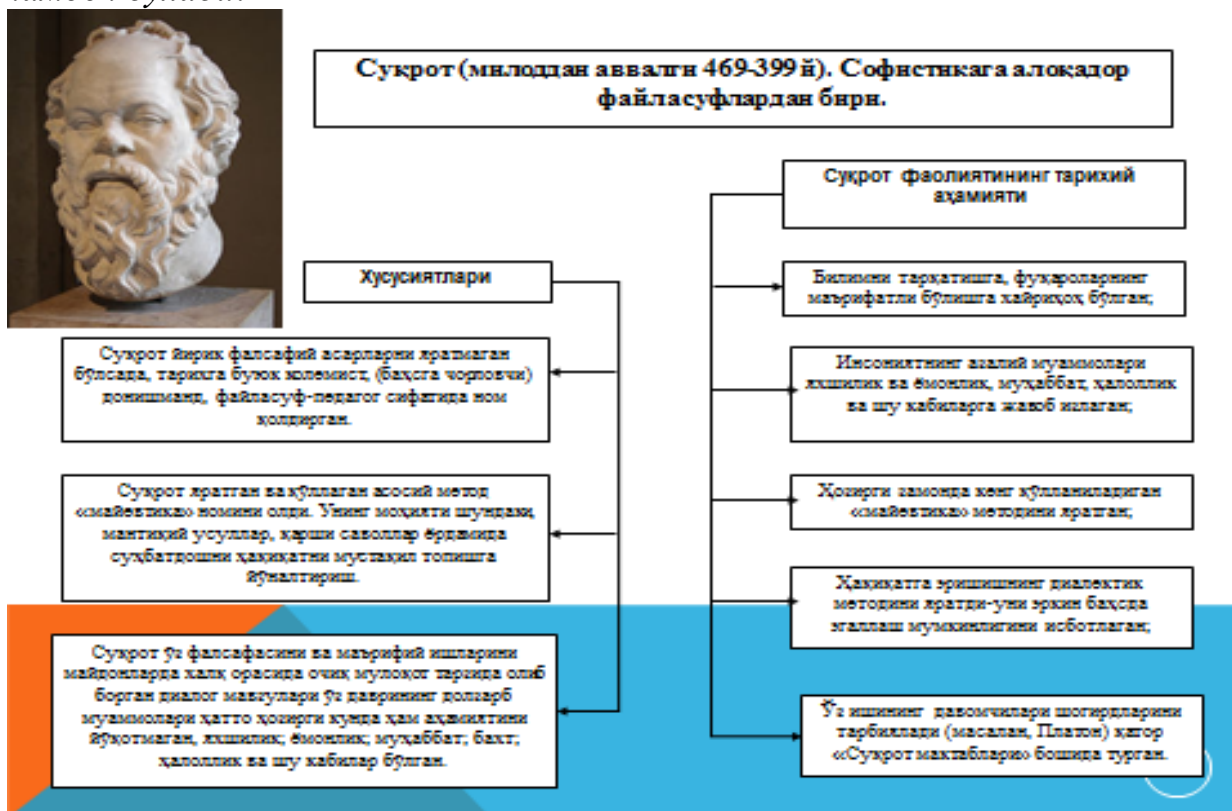
Бешинчидан, фалсафий билимнинг дунёқараи билан боғлиқлиги ҳам Ғарб ва Шарқ фалсафаси ривожланишининг қонуниятидир. Биз истаймизми, йўқми, лекин фалсафий ғоялар, қарашлар, назариялар ва тизимлар ё идеалистик, ё материалистик, баъзан эклектик (бу икки дунёқарашнинг бирикмаси) бўлади. Жумладан, қадимги Юнонистонда Милет фалсафий мактаби намояндаларининг асарларида фалсафий муаммоларнинг материалистик талқинига дуч келиш мумкин.

Бу мактаб асосчиси Фалес сувни, Анаксимен – ҳавони, Анаксимандр – апейрон (мавҳумлик)ни ҳамма нарсанинг биринчи асоси деб ҳисоблайди. Дунёнинг материалистик асосларини Анаксагор таклиф қилади. Унинг фикрича, барча нарсалар муайян «уруғлар»дан иборат. Уларни Анаксагор гомеометриялар деб номлаган. Эмпедокл ўзининг “Табиат ҳақида” асарида олов, ҳаво (уни Эмпедокл эфир деб номлаган), сув ва ер турли нарсаларнинг биринчи асосларидир, деб қайд этган.

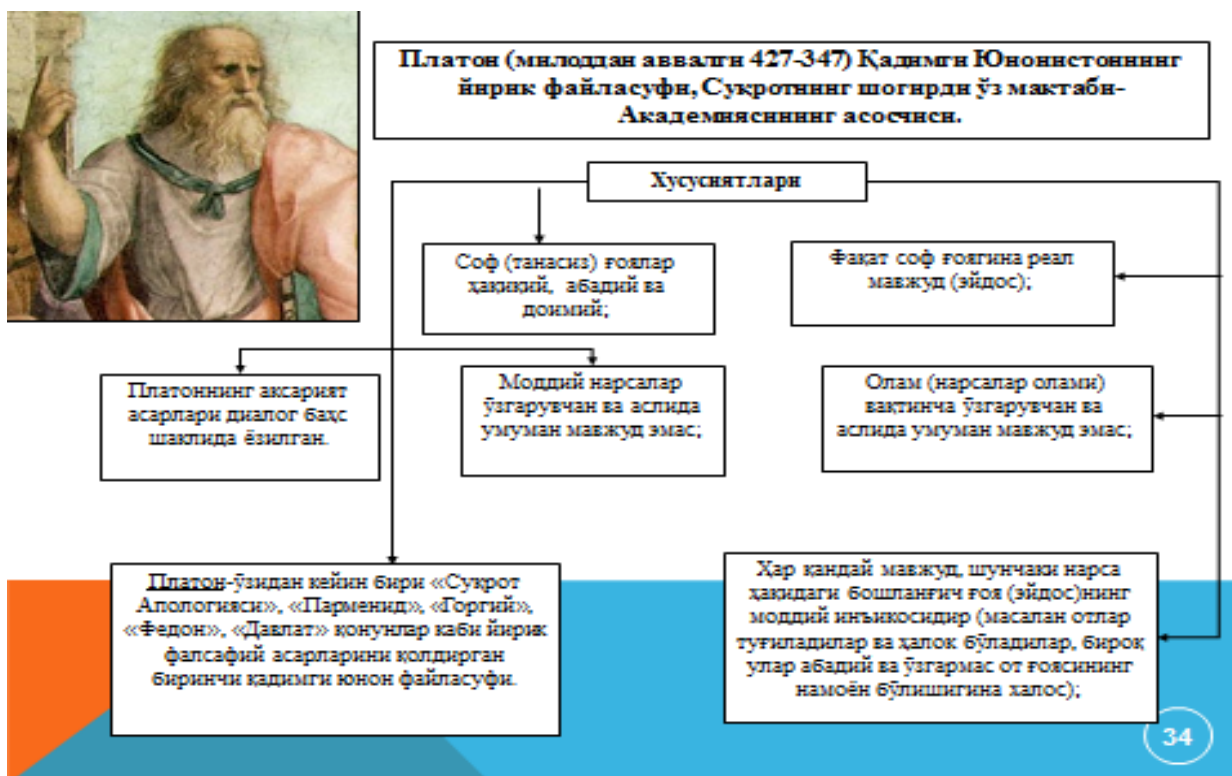

Шунга ўхшаш фикрларга Шарқ фалсафасида ҳам дуч келишимиз мумкин. Масалан, Зардуштийлик таълимотида олов, ҳиндларнинг қадимги фалсафий китоби “Упанишада”да, шунингдек “Чорвака” қадимги ҳинд фалсафий мактабига доир манбаларда сув, олов, ер, ҳаво, бутун борлиқнинг субстанционал асосидир, деб қайд этилади. Бу фикр эса Эмпидокл таълимоти билан ҳамоҳангдир.

Олтинчидан, Шарқ ва Ғарб қадимги дунё фалсафасида идеализм ўзининг икки кўринишида: объектив идеализм ва субъектив идеализм сифатида намоён бўлади.

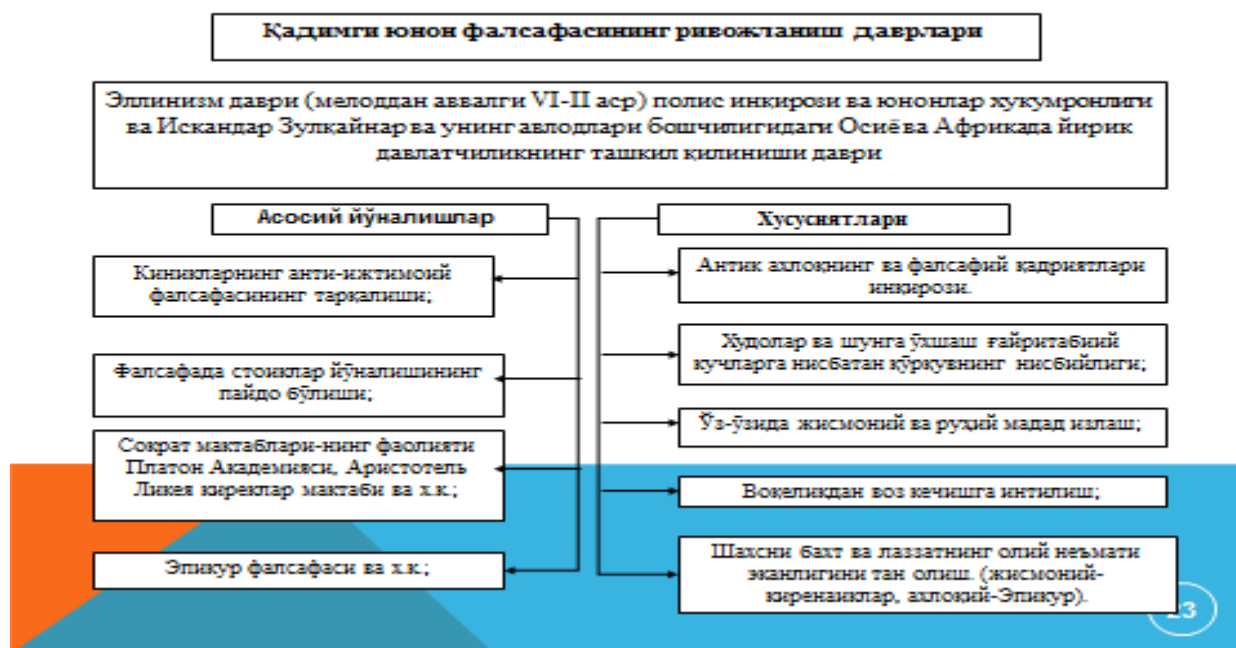
Шарқ фалсафасида бу “йога”, буддизм, жайнизм, зардуштийлик, конфуцийчилик, даочилик фалсафаси, Ғарб фалсафасида – бу Пифагор ва Пифагорчилар уюшмаси фалсафаси, элей мактаби фалсафаси, шунингдек Сократ, Платон фалсафаси ва ш.кларда ўз ифодасини топади.

Жумладан, милoddан аввалги VI асрда яшаб ижод қилган қадимги юнон файласуфи Платон икки дунё – “ғоялар дунёси” ва “нарсалар дунёси” мавжудлиги ҳақида сабоқ беради. “Ғоялар дунёси” умумий тушунчалардан иборат, “нарсалар дунёси” эса “ғоялар дунёси”нинг инъикосидир: “ғоялар дунёси”да идеал моҳиятлар мавжуд, “нарсалар дунёси” эса бу моҳиятлар маҳсули бўлган айрим нарсалардан иборат.

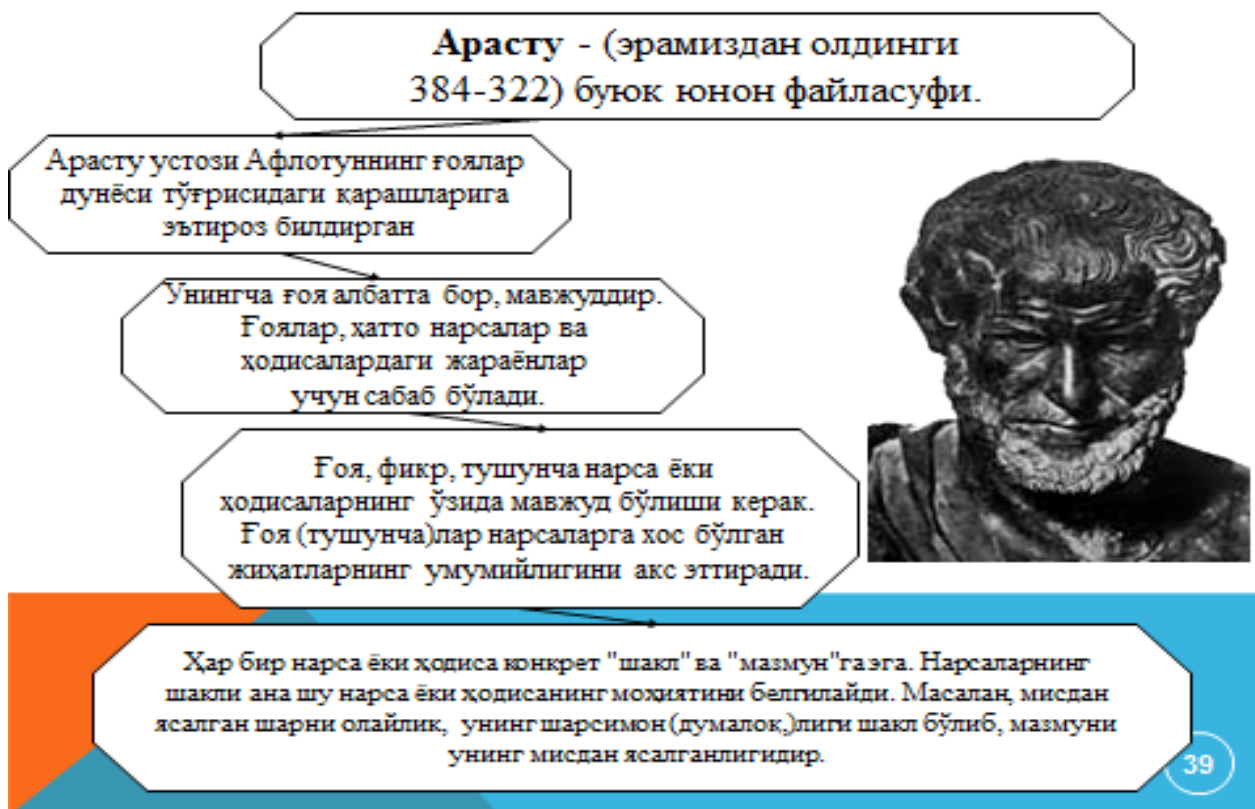
Платоннинг ғоялар ҳақидаги таълимоти унинг “Базм”, “Федон”, “Федр”, “Давлат” асарларида ўз аксини топган, мутафаккирнинг “Театет”, “Парменид”, “Софист”, “Критий” асарлари эса ғояларнинг моддий дунёга бўлган муносабати муаммосига бағишланган.

Платон фикрига кўра, материя - ғоянинг соф “акси”, унинг “аксилмоҳияти”. Материянинг моҳияти эса - ғоя. Ҳақиқий борлиқ - бу пирамидани эслатадиган идеал борлиқ. Унинг замирида “билиш ва ҳаракат асосининг моҳияти” сифатида амал қилувчи гўзаллик ғояси ётади. Унинг ёнидан яхшилик ғояси ва оқиллик (ҳақиқат) ғояси ўрин олади. Шундай қилиб, Платон “ғоялар дунёси” “нарсалар дунёси”ни вужудга келтиришини назарда тутувчи объектив идеализм фалсафий тизимини яратган. Платон ғоялар ва нарсаларни бир-биридан ажратиб бўлмаслигини қайд этса-да, лекин буюк мутафаккир учун “ғоялар дунёси” бирламчидир.

Афлотун Аристотель – Арасту (эр.авв. 584-322) томонидан қатъий танқид қилинган. У йирик асарлари «Метафизика» ёки «биринчи фалсафа», «Физика», «жон тўғрисида», «Аналитика», «Категориялар», «Этика», «Сиёсат» ва бошқа асарларида Афлотуннинг «ғоялар» назариясини асоссиз, деб ҳисоблайди. Арасту ғоялар билан предметлар ўртасида айирма йўқ деб таъкидлайди. Унингча моддий олам абадий ва объектив характерга эга бўлиб, у ҳеч қандай Платон «ғоялари» га муҳтож эмас. Табиат моддий асосга эга бўлган нарса ва ҳодисалар йиғиндисидан иборат, у ҳар доим ҳаракат ва

ўзгаришдадир. Арасту ўз асарларида ҳамма нарсанинг асосида материя ётади, деб моддий дунёнинг объектив мавжудлигини эътироф этади.

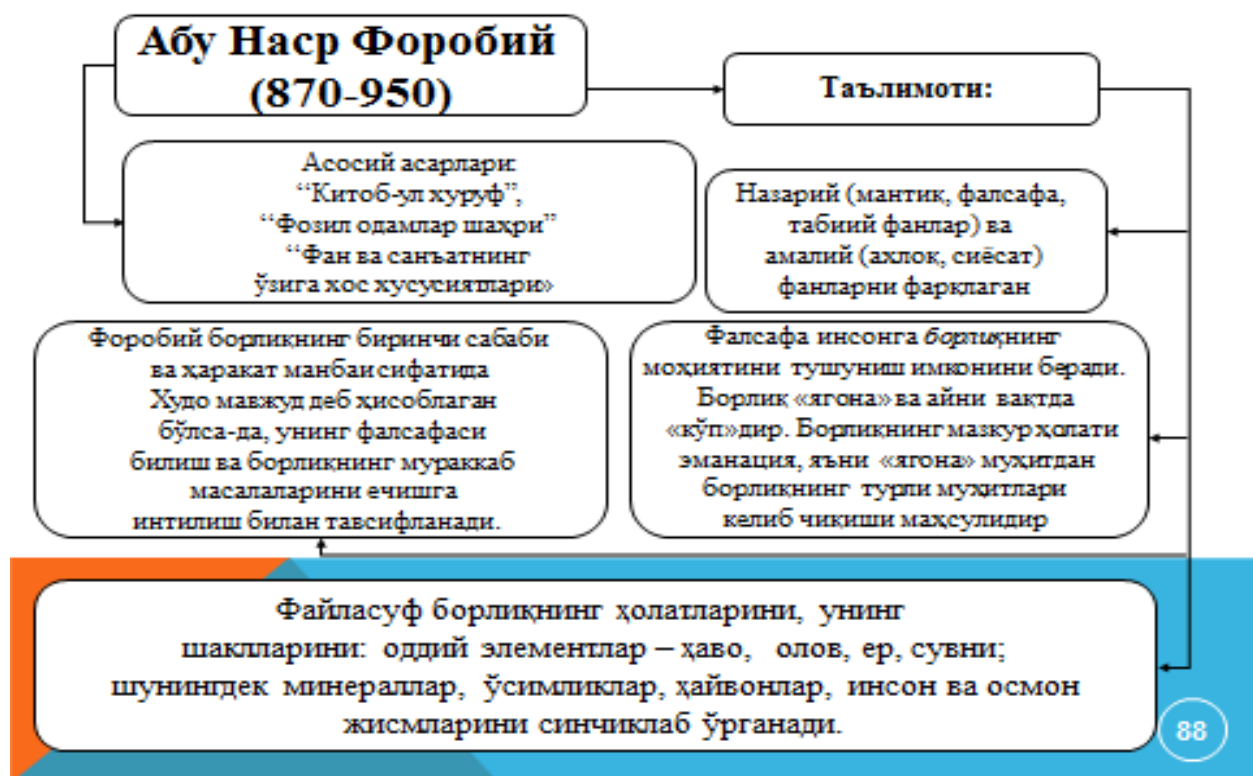
**Ўрта асрлар Шарқ
фалсафий
тафаккурининг
ривожланиш
хусусиятлари.**

Марказий Осиё – цивилизациянинг қадимги ўчоқларидан бири. VIII-IX асрларда Марказий Осиё араб халифалиги таркибига кирган. Бу даврда халифалик марказлари – Бағдод ва Дамашқда маданият ва фан равнақ топди.

Халифалар ал-Мансур (754-776), Ҳорун ар-Рашид (786-809), Маъмун (813-833) ҳукмронлиги даврида ҳинд ва юнон адабиётларининг таржималарига қизиқиш айниқса кучайди, Аристотель, Гален, Гиппократ, Архимед, Евклид каби юнон файласуфларининг илмий мероси ўрганилди. IX аср бошида Бағдодда «Дор ул ҳикмат» - «Билим уйи» ташкил этилди. Бу даргоҳда халифаликнинг турли шаҳарларидан таклиф қилинган олимлар астрономия, тиббиёт, тарих, география, кимё, фалсафа ва бошқа фанларни синчиклаб ўргандилар.

Абу Наср Муҳаммад ибн Тархон ал Форобий (870-950, асарлари: Китоб-ул хуруф, Фозил одамлар шаҳри, Эҳсоул улум, Сиёсат фалсафаси, Фуқаролик сиёсати) фалсафа ва табиий фанлар тарихига оид юзга яқин асар муаллифидир. У фанлар билиш воситалари эканлигидан келиб чиққан. Бунда мутафаккир назарий (мантиқ, фалсафа, табиий фанлар) ва амалий (ахлоқ, сиёсат) фанларни фарқлаган. Фанлар тизимида у инсонга ҳақиқий билимни сохта билимдан фарқлаш имконини берувчи мантиқни биринчи ўринга

қўйган. Айни шу сабабли файласуф инсон тафаккурига алоҳида эътибор берган. Айнан фалсафа инсонга борлиқнинг моҳиятини тушуниш имконини беради. Борлиқ «ягона» ва айни вақтда «кўп»дир. Борлиқнинг мазкур ҳолати эманация, яъни «ягона» муҳитдан борлиқнинг турли муҳитлари келиб чиқиши маъсулдир. Форобий асарларида дунё бир-бирига кирувчи тўққиз гумбаз кўринишида намоён бўлади. Бу гумбазларда уларнинг Ер атрофида айланиши сабаби ҳисобланган жонлар яшайди. Гумбазлар ўз ҳаракатини дастлабки турткидан бошлаган. Форобий дунёнинг ранг-баранглигини тушунтириш учун Аристотелнинг шакл ва материя ҳақидаги таълимотидан фойдаланган. У жоннинг умрбоқийлиги ҳақидаги масалада Платон фикрига қўшилмаган, чунки унинг пайдо бўлиши ва ўлими тананинг пайдо бўлиши ва ўлими билан бир вақтда юз беради, деб ҳисоблаган. Айни шу сабабли Форобий ижодида билиш назарияси Платондаги каби хотирлаш назарияси эмас, балки дунёни сезги ва ақл бирлиги сифатида англаб етиш назариясидир. Бунда ақлли жон нарсалар табиатини сезгилар идрокдан фойдаланиб англаб етади. Нарсаларнинг моҳияти ақл билан англаб етилади. Бунда ақл аввало мантиққа таяниши, лекин сезги аъзолари берувчи материалдан фойдаланиши лозим.

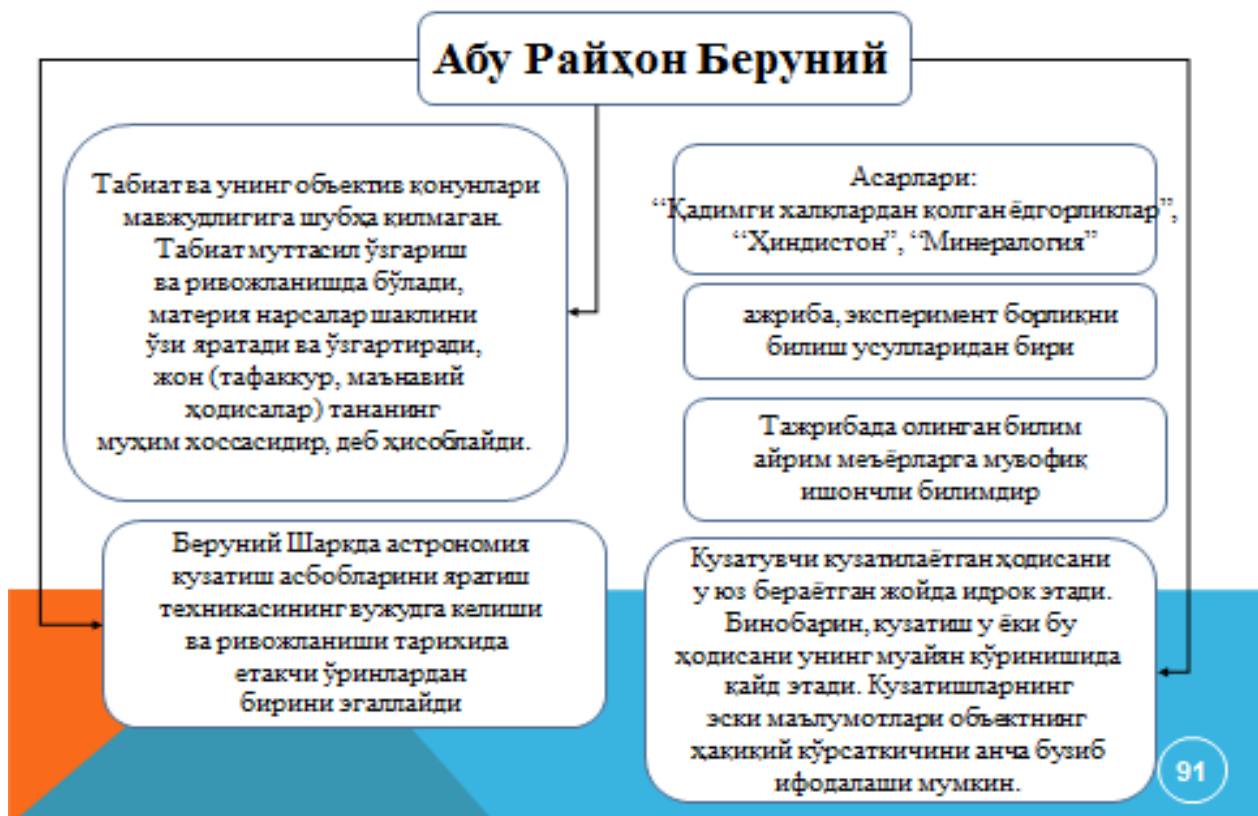
Форобий борлиқнинг биринчи сабаби ва ҳаракат манбаи сифатида Худо мавжуд деб ҳисоблаган бўлса-да, унинг фалсафаси билиш ва борлиқнинг мураккаб масалаларини ечишга интилиш билан тавсифланади. Айни шу сабабли файласуф борлиқнинг ҳолатларини, унинг шакллари: оддий элементлар – ҳаво, олов, ер, сувни; шунингдек минераллар, ўсимликлар, ҳайвонлар, инсон ва осмон жисмларини синчиклаб ўрганади. Шу тариқа у

ташқи дунёнинг объектив мавжудлигига урғу беради. Форобийнинг фалсафий қарашлари Шарқ фалсафасининг ривожланишига кучли таъсир кўрсатди.

Форобийнинг гносеологияси табиатшунослик, математика, мустика, тилшунослик ва бошқа фанлар соҳасидаги билимларга асосланади. У табиат инсондан ташқарида ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуддир, деб ҳисоблайди. Фаробий фикрича, объект субъектга қадар мавжуд бўлган. Сезиладиган нарсалар сезгилардан олдин пайдо бўлганидек, билиш мумкин бўлган нарсалар ҳам билишдан олдин пайдо бўлган.

Форобий фикрича, инсон билимларни ташқи дунёдаги ҳодисаларни билиш жараёнида ўзлаштиради. Бу жараён сезиш, идрок этиш, хотирлаш, тасаввур қилиш ва энг муҳими – мантиқий мулоҳаза юритиш, тафаккур каби усулларни қамраб олади. Бу воситалар ёрдамида инсон фанни ўрганади. Форобий «Фан ва санъатнинг ўзига хос хусусиятлари» асарида табиатни билишнинг узлуксизлигини, билиш – бу билишдан билимга, сабабни билишдан оқибатни билишга, ҳодисани билишдан моҳиятни билишга элтувчи йўл эканлигини қайд этади.

Абу Райҳон Беруний (973-1048 йиллар, асарлари: “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”, “Ҳиндистон”, “Минералогия”), табиат ва унинг объектив қонунлари мавжудлигига шубҳа қилмаган. У табиат муттасил ўзгариш ва ривожланишда бўлади, материя нарсалар шаклини ўзи яратади ва ўзгартиради, жон (тафаккур, маънавий ҳодисалар) тананинг муҳим хоссасидир, деб таъкидлаган.

Маълумки, тажриба, эксперимент борлиқни билиш усулларида бири ҳисобланади. Беруний шундай деб ёзади: «Мендаги иштибоҳни фақат тажриба ва такрорий синов бартараф этиши мумкин, ...сўзловчиларнинг яқдиллигига қарамай, бунинг ҳақиқийлиги тажрибада ўз тасдиғини топмаган»¹.

Тадқиқотчилар фикрига кўра, «Берунийни етарли асос билан ўрта аср фанида эмпирик метод яратувчиларидан бири деб ҳисоблаш мумкин. У металллар ва минералларнинг хоссалари ва солиштирма оғирлигини аниқлаш бўйича бир қанча тажрибалар ўтказди»². Тажрибада олинган билимни мутафаккир айрим меъёрларга мувофиқ ишончли билим деб талқин қилади. Уларнинг орасида объектларнинг кузатувчанлиги, тажрибаларнинг қайта ўтказилувчанлиги ва кузатишларнинг текширилувчанлигини қайд этиш мумкин.

Бу мулоҳазалар тажриба, билим олиш ва унинг ҳақиқийлигини текшириш методи сифатида, ўрта аср шароитида ҳам анча кенг тарқалган, деб айтиш имконини беради.

Ҳозирги сурилгани ва ишончли билимнинг олинishi тажриба билан боғланиши, билимнинг ҳақиқийлиги тажрибада синалиши муҳимдир.

Берунийнинг ижодида кузатиш муҳим ўрин эгаллайди. Табиатни илмий ўрганишда кузатиш билишнинг бошқа шакллари билан ўзаро боғланган.

Беруний фикрича, кузатувчи кузатилаётган ҳодисани у юз бераётган жойда идрок этади³. Бинобарин, кузатиш у ёки бу ҳодисани унинг муайян кўринишида қайд этади⁴. Кузатишларнинг эски маълумотлари объектнинг ҳақиқий кўрсаткичини анча бузиб йфодалаши мумкин.

Абу Али ибн Сино (980-1037 Бухоролик Ибн Сино (Авиценна) 300 дан ортиқ асар муаллифидир Уларнинг орасида «Тиб қонунлари» ва «Билим китоби», «Донишнома», «Хай ибн Яқзон» айниқса кенг довруқ қозонган.). Марказий Осиёнинг машҳур қомусий алломаси ва файласуфидир..

Ибн Сино меросининг таҳлили унинг илмий қизиқишлари доираси бениҳоят кенг, у том маънода қомусий билимлар эгаси бўлганидан далолат беради. Ибн Сино фанларнинг тадқиқот объектларига кўра ажратишга асосланган таснифини таклиф қилган.

Ибн Сино табиат азалий ва абадийдир, унинг қонунлари ўз-ўзидан ўзгармайди ва инсон уларни англаб етишга қодир, жон тана фаолияти билан белгиланади ва унинг индивидуал умрбоқийлиги мумкин эмас, деган фикрни илгари сурган.

Ўша даврда у шуғулланмаган фаннинг ўзи бўлмаган. Тиббиёт билан бир қаторда, Ибн Сино фалсафа, хусусан билиш назариясини ҳам фаол тадқиқ этган.

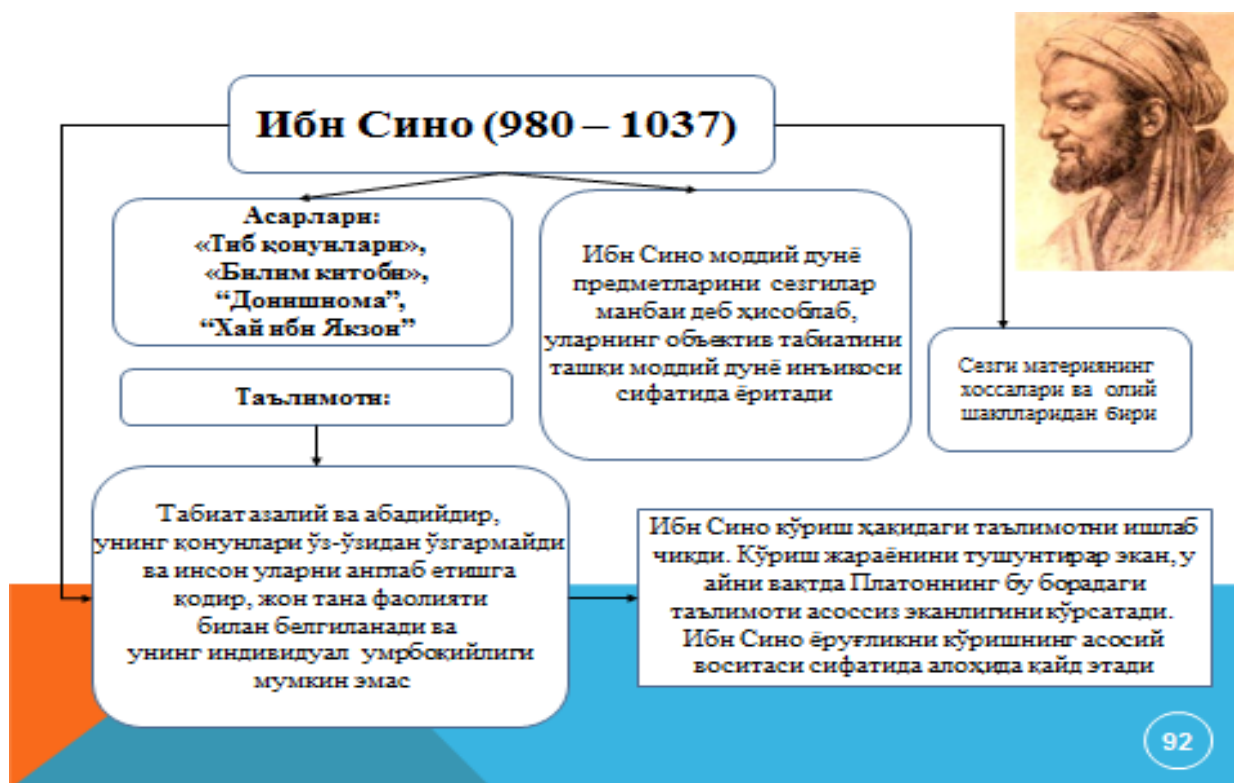
1 Абу Райхан ал-Бируни. Избранные произведения в 6 т. -Т. 3. –Т.: 1963. –С.- 44.

2 Хайруллаев М. Философское наследие народов Средней Азии и борьба идей.- Фергана, 1988.- С.- 39.

3 Қаранг: Абу Райхан Беруни. Избранные произведения. В 6-т. Т. 3. – Т.: 1963. – С.- 57.

4 Абу Райхан Беруни. Избранные произведения. В 6-т. Т. 3. – Т.: 1963. – С.- 260.

Ибн Сино моддий дунё предметларини сезгилар манбаи деб ҳисоблаб, уларнинг объектив табиатини ташқи моддий дунё инъикоси сифатида ёритади. Бундан ташқари, у сезгини материянинг хоссаларидан бири деб эътироф этади. Аллома сезгини материянинг олий шакллари билан боғлайди. Ибн Сино мавжуд нарсаларни таснифлар экан, сезги ҳайвонлар деб аталувчи жисмларга хослигини қайд этади⁵.

Сўфизм фалсафаси. Билиш муаммоси сўфизмнинг энг муҳим томонини ташкил этади. *Мўътадил сўфизм таълимотига кўра гностик (ориф)нинг асосий вазифаси олий мақсадга эришиш – ҳақиқатни билишдан иборат.* Бу мақсадга ўзини ўзи такомиллаштириш ва ўзини ўзи билиш йўли билан эришилади. Ўз моҳиятини билиш жараёнида инсон ўзида илоҳий унсурлар мавжудлигини, Аллоҳни билишнинг бирдан-бир тўғри усули ўзини ўзи билиш, яъни ўзликни англаш эканини тушуна бошлайди.

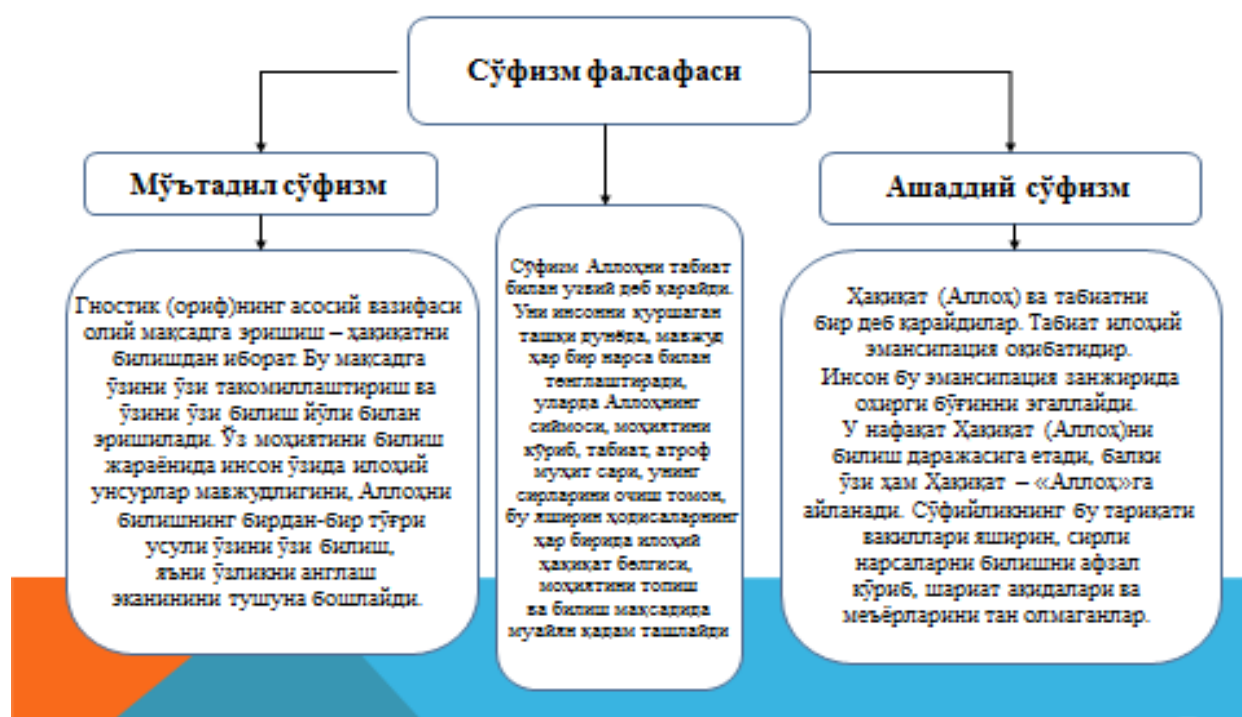
Бироқ билишнинг бу даражасига етиш учун одам ўзини бутунлай ўз ўзлигини англашга бахшида этиши лозим. У сўфийча турмуш тарзини танлаши, шунингдек ҳақиқат сари йўл тутган кишиларга қўйиладиган айрим бошқа талабларни бажариши даркор. Мўътадил сўфизм вакиллари қаторига Хориси Мухосибий, Абулқосим Кушайрий, Абу Ҳомид Ғаззолий ва бошқалар киради. Улар сўфий шариат чизигидан четга чиқмаслиги, унинг барча сўзлари ва ишлари Қуръони карим ақидалари ва Муҳаммад пайғамбар ҳадисларига мувофиқ бўлиши лозим, деб ҳисоблайдилар.

«Ваҳдати вуҷуд» (борлиқнинг бирлиги) нуқтаи назарида турувчи сўфийлар сўфизмнинг ашаддий тарафдорлари ҳисобланади. Улар Ҳақиқат (Аллоҳ) ва табиатни бир деб қарайдилар. Табиат илоҳий эмансипация

⁵ Қаранг: Ибн Сина. Трактат о разделении существующих вещей. – Т.: Шарк, 1983. –С.- 128.

оқибатидир. Инсон бу эмансипация занжирида охирги бўғинни эгаллайди. У нафақат Ҳақиқат (Аллоҳ)ни билиш даражасига етади, балки ўзи ҳам Ҳақиқат – «Аллоҳ»га айланади. Сўфийликнинг бу тариқат вакиллари яширин, сирли нарсаларни билишни афзал кўриб, шариат ақидалари ва меъёрларини тан олмаганлар.

Сўфизм Аллоҳни табиат билан узвий деб қарайди. Уни инсонни қуршаган ташқи дунёда мавжуд ҳар бир нарса билан тенглаштиради ва уларда Аллоҳнинг сиймоси, моҳиятини кўриб, табиат, атроф муҳит сари, унинг сирларини очиш томон, бу яширин ҳодисаларнинг ҳар бирида илоҳий ҳақиқат белгиси, моҳиятини топиш ва билиш мақсадида муайян қадам ташлайди.

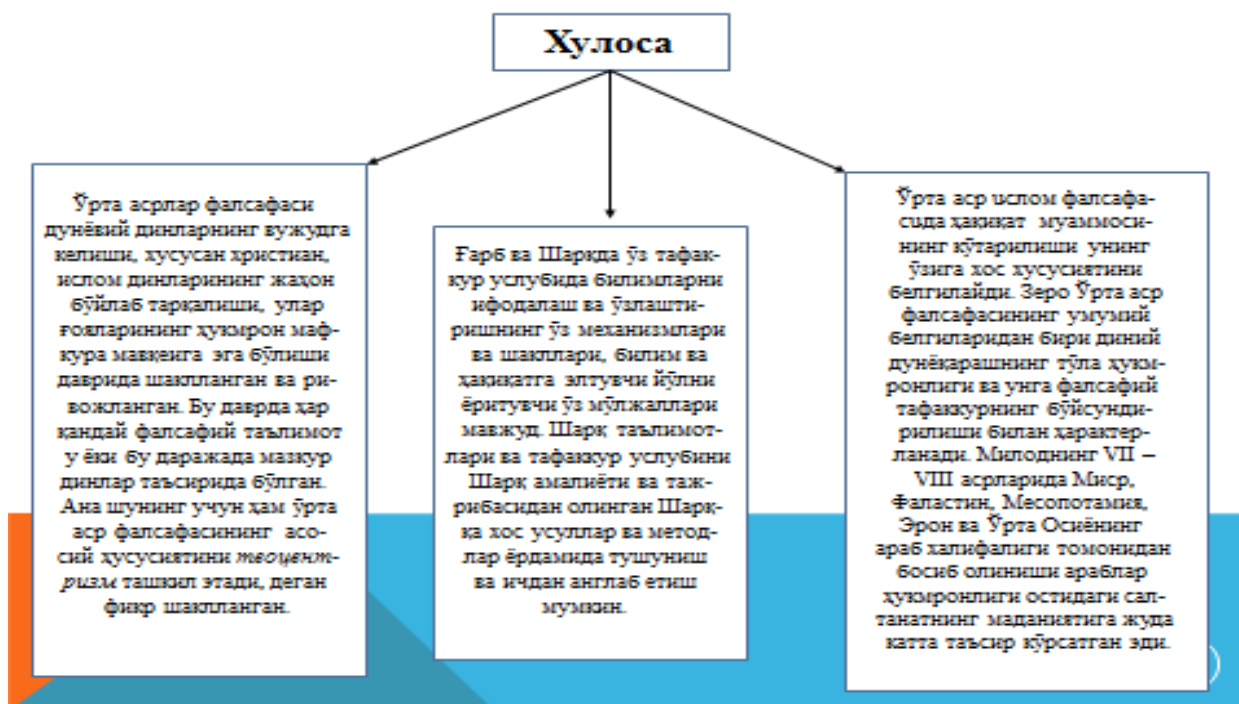

Сўфизмдаги Аллоҳни билишда билиш усуллари ва воситалари сифатида ваҳий ва илҳом амал қилади. Бу ерда сезгилар ва ақл билиш воситалари сифатида ишламайди. Борлиқнинг бирлиги тарафдорлари саналган сўфийларда пантеистик анъаналар устунлик қилувчи таълимотларда Аллоҳни билиш назарияси билан бир қаторда дунёни билиш назарияси ҳам мавжуд бўлиб, унда билиш объекти сифатида моддий дунёнинг ўзи, билиш воситалари ва усуллари сифатида эса – сезгилар, ақл, кузатиш, таққослаш, сўзнинг тор маъносидаги тажриба амал қилади. Гарчи улар билишнинг турли шакллари тан олсалар-да, моҳиятлар моҳияти (Аллоҳ)ни билиш даражаси тўғрисида сўз юритилган ҳолларда билиш шакллари аҳамиятини чеклайдилар. Аллоҳни билишга фақат Унинг карами ва нури ёрдамида муваффақ бўлинади.

Сўфизм таълимотига кўра, ҳақиқатнинг тагига етиш учун одам ўз ички дунёси, қалбини ҳар хил дунёвий қусурлардан фориғ этиши лозим. Бунга

эришиш учун у бир қанча маънавий босқичлар ёки сўфийлар таъбири билан айтганда мақомлардан ўтиши даркор.

Хулосалар. Ғарб ва Шарқда ўз тафаккур услубида билимларни ифодалаш ва ўзлаштиришнинг ўз механизмлари ва шакллари, билим ва ҳақиқатга элтувчи йўлни ёритувчи ўз мўлжаллари мавжуд. Шарқ таълимотлари ва тафаккур услубини Шарқ амалиёти ва тажрибасидан олинган ўзига хос усуллар ва методлар ёрдамида тушуниш ва ичдан англаб етиш мумкин.

Таянч тушунчалар: “Авесто”, зардуштийлик дини, Моний, Маздак таълимоти, “Веда”, Чорвака, Конфуций таълимоти, Даосизм, Милет мактаби, Элей мактаби, “ғоялар дунёси ва соялар дунёси”.

Такорлаш учун саволлар

1. Зардуштийлик ва «Авесто»да акс этган фалсафий ғояларни гапириб беринг
2. Моний ва Маздак таълимотларининг моҳияти нимада?
3. Қадимги Миср, Ҳиндистон ва Хитой фалсафасига хос хусусиятларни гапириб беринг.
4. Милет ва Элей фалсафий мактаблари вакиллари тўғрисида нималарни биласиз.
5. Афлотуннинг «ғоялар дунёси» ҳақидаги таълимотининг моҳияти нимадан иборат?
6. Демокрит, Гераклит, Сократ, Арасту, Эпикурларнинг таълимотлари моҳияти нимадан иборат.
7. Марказий Осиё мутаффакирлари Форобий, Беруний, Ибн Синолар таълимотлари тўғрисида нималарни биласиз?
8. Сўфизм фалсафасининг моҳияти нимадан иборат?

3- МАВЗУ. ФАЛСАФИЙ ТАФАККУР ТАРАҚҚИЁТИ БОСҚИЧЛАРИ: ҒАРБ ФАЛСАФАСИ

Режа:

1. Ғарбий Европада Уйғониш даври фалсафаси.
2. Янги давр фалсафасининг табиий-илмий асослари.
3. XX – XXI аср Ғарб фалсафаси

Ғарбий Европада Уйғониш даври фалсафаси.

Ўрта асрнинг асосий хусусияти шундан иборатки, бу даврда Ғарбий Оврўпада христиан дини аста-секин ҳукумрон мафкурага, дунёқарашга айланиб боради. Дин билимнинг барча соҳаларини, шу жумладан, фалсафани ҳам ўзига бўйсундиради. Петр Доминани ибораси билан айтганда, фалсафа “илоҳиёт хизматчиси”га айланиб қолади. У бутун кучини христиан динининг ақидалари тўғри эканлигини исботлашга сарф қилиши лозим эди. Бу фалсафа — «схоластик¹ фалсафа», деган номни олди.

Схоластик таълимотни бир яхлит тизимга келтирган файласуф Фома Аквинский ҳисобланади. У кейинчалик католик черковининг пири, деб расмий равишда эълон қилинган эди. Фома Аквинскийнинг фикрича, дунёнинг мавжудлиги худога боғлиқ. У — биринчи сабаб ҳисобланади. Фома Аквинский худонинг мавжудлигини нарсаларнинг мавжудлигидан келтириб чиқаришга ҳаракат қилади. Бу борада Фома Аквинский Арасту фалсафасидан, унинг мазмун ва шаклнинг ўзаро муносабати ҳақидаги таълимотидан усталик билан фойдаланади. Аквинский фикрича, материя шаклга боғлиқ бўлмаган ҳолда, алоҳида мавжуд бўлиши мумкин эмас. Бироқ шакл материядан алоҳида яшаши мумкин. Бу билан Аквинский моддий нарсалар олий шакл — худога боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлиши мумкин эмас, деган ғояни исботлашга уринади. Фома Аквинский моҳият ва мавжудлик категорияларига суяниб, худонинг мавжудлигини сабабият категорияси ёрдамида асослашга ҳаракат қилади. Ҳамма нарса ва ҳодиса ўз сабабига эга, сабабларнинг сабаби эса худодир. Фома Аквинский ғояларнинг нарсаларга нисбатан бирламчи эканлигини ҳам эътироф этди.

Схолистик — латинча сўз бўлиб «мактаб» деган маънони англатади.

Номиналистлар бунга қарама - қарши мавқеда тура дилар. Улар умумий тушунчалар (универсалийлар) якка нарсаларга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлиши мумкин эмас деб уқдирадилар. Уларнинг фикрича, умумий тушунчалар якка нарсаларнинг номларидир. (Латинча “номина” сўзининг маъноси ҳам “ном” демакдир). Масалан, номиналист Росцелин (1050—1112) фикрича, умумий тушунчалар ҳиссий нарсаларни бел гилаши у ёқда турсин, балки умуман мавжуд эмасдир. Умумий тушунчалар одамлар томонидан якка, алоҳида нарсаларга бериладиган номлардир. Фақат якка алоҳида нарсалар мавжуддир.

XIV ва XVI асрлар Ғарбий Оврўпада Уйғониш даври ҳисобланади. Бу даврда, дастлаб Италияда, сўнгра Оврўпадаги бошқа мамлакатларда

феодализм бағрида капиталистик ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожитабиат илмини, фалсафани тараққиётга олиб келди. Бу даврда астрономия, математика, механика, физика, жуғрофия, физиология соҳасида олиб борилаётган илмий изланишлар янада кучайди. Табиат билимнинг ягона манбаи ва тараққиётининг асоси бўлиб қолди. Буларнинг ҳаммаси инсон аклини ўрта аср схоластикасида озод қилишни, унинг эътиборини табиий-илмий билишнинг муаммоларига қаратишни талаб қиларди. Ана шундай шароитда Ўрта аср схоластикасини инкор этувчи, инсоннинг ақл-заковатини улуғловчи фалсафий қарашлар вужудга кела бошлади. Бундай қарашларнинг дастлабки ифодаси сифатида Николай Кузанскийнинг (1401 — 1461) таълимотини кўрсатиш ўринлидир. У ўзининг бир қатор илғор фалсафий ғоялари билан кўзга кўринди. Аввалом бор, унинг “борлик” ҳақидаги таълимоти диққатга сазовордир. Схоластик фалсафа “борлик” деганда худони тушунган бўлса, Кузанский борликдаги барча нарсани тушунади. “Борлик— бу ҳамма нарсадир”, дейди у. Кузанскийнинг бу фикри ўз моҳияти билан пантеистик табиатга эга бўлиб, диний-схоластик таълимотга зид эди.

Н. Кузанский илгари сурган ғоялар Н. Коперник ва Галелео Галилейнинг қарашларига зўр таъсир кўрсатди. Хусусан, Кузанскийнинг “бепоёнлик”, “чексизлик” ҳақидаги ғоялари Н. Коперник томонидан гелиоцентрик ғояни асослашда катта аҳамиятга эга бўлди. Унинг ҳамма нарсанинг бирлиги ҳақидаги пантеистик ғояси Жордано Брунонинг пантеистик фалсафасини келтириб чиқарди.

Шундай қилиб, Уйғониш даврининг асосий хусусиятлари табиийёт фанларининг янада ривожланиши, фалсафанинг схоластикадан воз кечиб табиатга яқинлашиши, адабиёт ва санъатда инсонпарварлик ғояларининг кучайиши билан белгиланади.

Янги давр фалсафасининг табиий-илмий асослари.

Маълумки, XVII аср охири ва XVIII асрда бир талай Ғарбий Оврўпа мамлакатлари, хусусан, Голландия, Англия, Франция капиталистик тараққиёт йўлига ўтди. Капиталистик тараққиёт тажрибавий билимларга эҳтиёжни янада ошириб юборди. Бу эса моддий оламдаги нарса ва ҳодисаларни чуқур ўрганиш, табиат қонунларини билиш заруриятини тувдирди. Шундай ша роитда фалсафа инсоннинг амалий ҳаёти ва фаолияти учун зарур бўлган объектив ҳақиқатни очиб берувчи фан деб қарала бошлайди. Ўрта аср фалсафаси фойдаланиб келган умумназарий қоидалар ва услублар нотўғри, кишиларни адаштирувчи таълимот деб эълон ыилинади ва тадқиқотнинг янги усулларини, ҳақиқатни билишнинг янги йўллари яратиш масаласи кўндаланг қилиб қўйилади.

Ана шу олижаноб ишга бел боғлаган файласуфлардан бири Ф.Бэкон (1561 — 1626) бўлди. У фалсафанинг асосий масаласи билишнинг янги илмий услубини яратишдир деб чиқди; Шу муносабат билан Бэкон фаннинг предмети ва вазифасини қайта кўриб чиқади. Бэкон фикрича, илмий билишнинг мақсади — инсониятга фойда келтиришдир. Шундагина у ўз

вазифасини оқлайди. Барча фанларнинг вазифаси инсоннинг табиат устидан ҳукмронлигини мумкин қадар кўпроқ таъминлашдир, дейди мутафаккир. Билим — бу кучдир деган шиор ҳам Ф. Бэконга мансубдир. Бэконнинг буюк хизмати шундаки, у илмий билишнинг тажрибага “асосланган услубини ишлаб чиқди. Унинг фикрича, фаннинг хулосалари фақат рад этиб бўлмайдиган далиллардан келиб чиқиши керак. Бэкон томонидан қўлланган индуктив усул кузатиш, анализ қилиш, таққослаш ва экспериментга асосланади. Лекин тажрибда ишончли билимга эришиш учун инсон ўз онгидагизарарли шарпалардан озод бўлиши лозим. Уларни Бэкон “уруғ шарпаси”, “ғор шарпаси”, “бозор шарпаси”, ва “театр шарпаси” деб атайди.

ФРЕНСИС БЭКОН

Биринчи ёндашув асосчиси — инглиз файласуфи *Френсис Бэкон* (1561-1626) субстанция шаклларининг хусусиятларига тавсиф берган ва субстанцияни муайян нарсалар шакли билан айлантирган. Унинг фикрича, материя сариклик, мовийлик, қорамтирлик, иликлик, оғирлик ва бошқа шунга ўхшаш хоссаларга эга. Булар материянинг энг содда хусусиятларидир. Бу хоссаларнинг турли бирикмаларидан табиатнинг ранг-баранг нарсалари вужудга келади.

Материянинг сифат жиҳатидан ҳар хиллиги ҳақидаги таълимотни Ф. Бэкон ўзининг *шакл ва ҳаракат* ҳақидаги таълимоти билан қувватлаган. Унинг талкинида шакл — бу нарсага хос бўлган хусусиятнинг моддий моҳияти. У Платон ва Аристотелнинг шакл ҳақидаги мушоҳадалари билан баҳсга киришади. Бэкон фикрига кўра, шакл — жисмни ташкил этувчи моддий зарралар ҳаракатининг тури. Аммо бу зарралар атомлар эмас. Ф. Бэкон қадимги файласуфларнинг материянинг атомистик тузилиши ҳақидаги таълимотига, айниқса *бўшлиқнинг* мавжудлиги ҳақидаги таълимотга салбий ёндашади.

Уруғ шарпаси — бу кийотлик уруғига тегишли бўлиб, унинг натижасида одамлар ўзларининг субъектив хусусиятларини табиат предметларининг хусусияти деб қарайдилар.

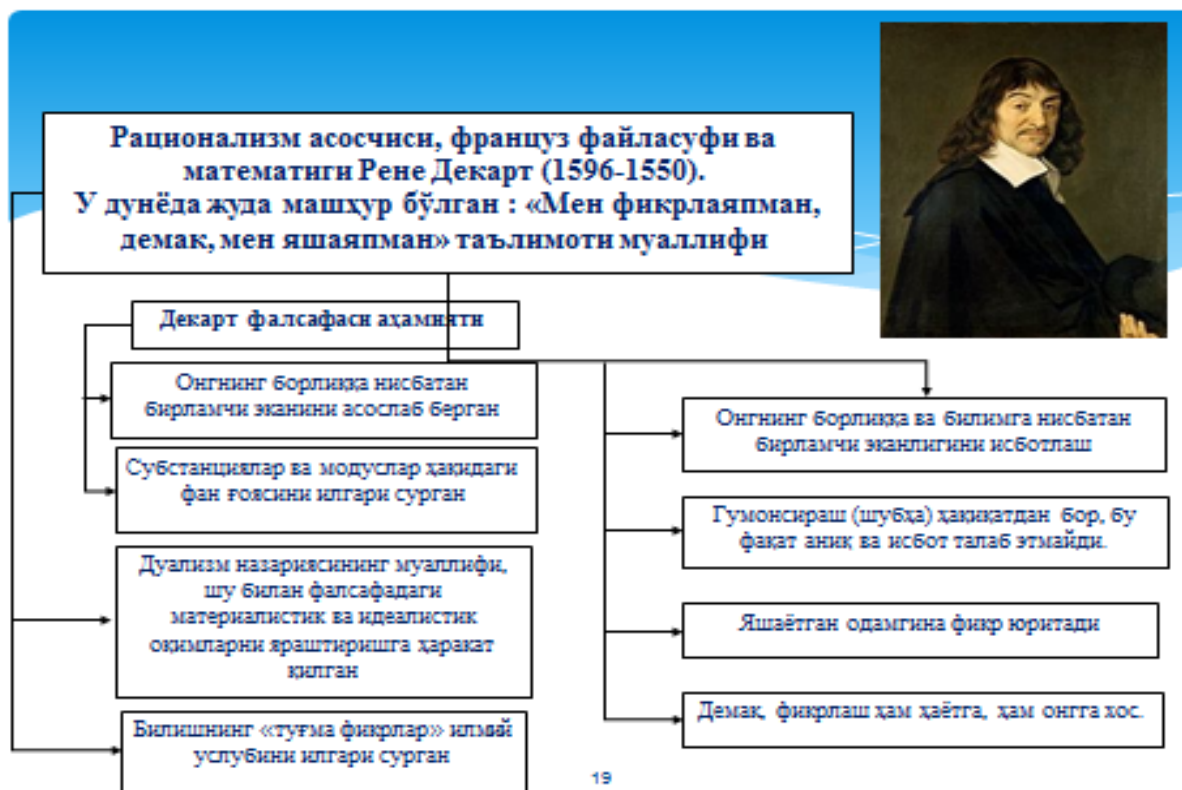
Ғор шарпаси — бу кишиларнинг олам тўғрисидаги нотўғри тушунчасидир.

Бозор шарпаси — бу кўп тарқалган сўзларни нотўғри ишлатиш натижасида вужудга келган тушунчалардир.

Театр шарпаси — ҳурматли кишиларнинг айтганларига кўр-кўрона амал қилишдир.

Бэкон инсонни қуршаб турган моддий дунё турлитуманлигини ва уни билиш ҳам чексиз эканлигини қайд этади.

Агар Бэкон илмий билишнинг тажрибага асосланган индуктив услубини ишлаб чиқиб, фанга катта ҳисса қўшган бўлса, унинг замондоши француз мутафаккири Р. Декарт (1596—1650) эса, аксинча, илмий билишнинг дедуктив услубига ўз эътиборини қаратади.

Декарт дунёни билишда биринчи ўринга ақлни қўяди. Буни унинг, “мен фикрлар эканман, мен мавжудман” деган машҳур сўзлари тасдиқлайди. Декарт фикрича, фалсафанинг биринчи масаласи — бу ишончли билимга олиб борадиган услуб масаласидир. Уни ишлаб чиқишни Декарт ўз олдига вазифа қилиб қўяди. Декарт ишлаб чиққан илмий билишнинг дедуктивуслуби аналитик ёки рационалистик ҳам деб аталади. Декартнинг дедуктив услуби қуйидагиларни талаб этади: 1) Ҳақиқат деб фақат ақл нуқтаи назаридан аниқ, равшан ва шубҳасиз бўлган хулосаларни қабул қилиш; 2) ҳар бир мураккаб муаммоларни таркибий қисмларга бўлиб ўрганиш; 3) билиш жараёнида маълум ва исбот қилинмайдиган номаълум ва исбот қилинмайдиганга бориш; 4) тадқиқот мантикий ҳалқаларидан бирортасини ҳам тушириб қолдирмасликдир.

Декарт билишнинг бу услубини қўллаш фаровон ҳаёт учун кишиларга катта имкониятлар яратиб беришига ҳеч шубҳа қилмади. Бироқ, Декартнинг ақл кучига таянган боришнинг дедуктив услуби унинг “туғма ғоялар”ни тан олишга олиб келди. Бу тажриба орқали олинган ғоялар эмас, балки одам туғилиши билан унинг миёсида олдиндан бўлган ғоялардир. Унга худо ғояси, сонлар ва шакллар ғояси, шунингдек, айримумумий тушунчалар қиради. Декарт уларни умумий вазарурий билимнинг шарти сифатида қарайди. Бу эса унинг илмий дедуктив билиш услубига раҳна солиб туради.

Буни эътиборга олмаганда, Декарт Бэкон сингари фалсафанинг илмий масалаларини ишлаб чиқишда ўз даврида катта ютуқларга эришди.

Лекин шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, Бэкон ва Декарт томонидан яратилган билишнинг ҳар икки услубини бир-бирига қарама-қарши қўйиш ёки уларнинг ҳарбирининг аҳамиятини камситиш нотўғри бўлур эди.

Янги давр фалсафий фикрида ўртага қўйилган муҳим муаммолардан бири — **субстанция** масаласи эди.

Шу даврда бу масаланинг турлича ечимини кўрамиз. Масалан, Декарт рухий ва моддий субстанция мавжудлигини кўрсатди. Рухий субстанциянинг энг муҳим белгиси бўлинмаслик бўлса, аксинча, моддий субстанциянинг белгиси унинг чексиз бўлинувчанлигидир. Рухий субстанциянинг асосий атрибутлари — бу тафаккур ва кўламлилиқдир. Унинг қолган атрибутлари — тасаввур, ҳиссийлик, хоҳиш, фикрлаш бўлса, моддий субстанциянинг атрибутлари бу шакл, ҳолат, ҳаракат ва тортилувчанлиқдир.

Шундай қилиб, Декарт субстанция масаласини материалистик мавқедадан туриб ҳал қилади.

Голландиялик файласуф Б. Спиноза (1632—1704) Декарт дуализмига материалистик монизмни қарши қўяди, яъни рухийлик ва моддийликни ягона бир субстанция сифатида талқин этади. У онгимиздан ташқарида объектив равишда мавжуд бўлган, сабабчи кучга мухтож бўлмаган ва ўзига ўзи сабабчи бўлган ягона моддий субстанцияни эътироф этади. Бироқ Спинозанинг субстанция ҳақидаги бу фикри пантеистик табиатга эга. Чунки у худони моддий дунёга қориштириб юборади ва табиатни ўзини ўзи яратувчи худо деб атайди.

Бенедикт (Барух) Спиноза

У моддий субстанция атрибутлари ҳам материя каби абадийдир: улар ҳеч қачон вужудга келмайди ва йўқ бўлмайди деб ҳисоблаган. Файласуф субстанциянинг конкрет ҳолатлари — *модусларга* кўп эътибор беради. У модусларни икки гуруҳга ажратади: абадий, чексиз модуслар ва муваккат, чекли модуслар. Чексиз модуслар субстанция атрибутлари — фикрлаш ва кўламлилиқ билан, чекли модуслар эса — қолган барча нарсалар ва ҳодисалар билан белгиланади.

Спиноза ҳаракат ҳеч қандай илохий туртки махсули эмаслигини исботлашга ҳаракат қилади. Унинг фикрича, табиат «ўз-ўзининг сабаби» бўлиб, ҳаракат унинг моҳияти ва манбаи ҳисобланади. Аммо ҳаракат Спинозада атрибут эмас, балки модусдир. Бунда ҳаракат муайян нарсаларда кузатилади, субстанция эса ҳаракатланиш ва ўзгариш қобилиятидан маҳрум ва ваттга мутлақо боғлиқ эмас.

Шу даврнинг йирик мутафаккирларидан бири Г. Лейбниц (1646—1716) ҳисобланади.

У ўзининг субстанцияларнинг кўп хиллиги ҳақидаги таълимотини ўртага қўяди. Лейбниц фикрича, субстанциялар жуда хилма-хилдир. Уларни Лейбниц монадалар деб атади. Лейбниц таълимотича, монадалар оддий бўлиб, улар қисмларга бўлинмайди. Бу билан Лейбниц монадалар моддийлик хусусиятига эга эмаслигини, шунинг учун унга кўламлик ёт эканлигини таъкидлайди. Фақат моддий нарсаларгина кўламликка эга бўлиб, бўлакларга бўлинади. Шунинг учун кўламлик эмас, фаолият монадаларнинг хусусиятидир. Фаолият нима, деган саволга Лейбниц, кўламлик билан изоҳлаб бўлмайдиган тасаввур, идрок, интилишга ўхшаш руҳий нарсадир, дейди. Уни Лейбниц оддий субстанцияларнинг асосий хусусияти деб атади.

Готфрид Вильгельм Лейбниц

**Немис математик олими,
юрист, файласуф — янги
давр фалсафасининг кўзга
кўринган сўнгги
намоёндаларидан бири.
Рационализм
йўналиши тарафдори
(1646-1716)**

Агар монадаларга сезгилар хос бўлса, улар жонлар деб аталади. Монадаларга ақл хос бўлса, улар рухлар деб аталади, дейди Лейбниц. Лейбниц фикрича, монадалар ўз фаолиятларини аниқ ва равшан ифодаланиш даражасига қараб бир-бирларидан фарқ қиладилар. Онглилик ва ақллилик монадалар қанчалик тараққий этганлиги даражасини билдирувчи мезон ҳисобланади.

Янги давр фалсафасида XVIII аср француз мутафаккирларининг қарашлари алоҳида диққатга сазовордир. XVIII аср француз фалсафасининг асосий вакиллари П. Гольбах (1723—1789), Д. Дидро (1713-1784), К. Гельвеций (1715-1771), Ж. Ламетри (1709—1751) ҳисобланади. Уларнинг таълимотича, ҳамма нарсалар — материядир. Материя майда молекула ва атом заррачаларидан ташкил топган. Атомлар эса — материянинг бир хилдаги бўлинмас, майда заррачаларидан иборатдир. XVIII аср француз файласуфларининг ютуқларидан бири шуки, улар ҳаракат материянинг ажралмас хусусияти, деб таъкидладилар. Бироқ улар ҳаракатни тушунишда

механистик даража дан юқори кўтарила олмадилар. Ҳаракат, уларча, предмет ёки ҳодисаларнинг фазода оддий ўрин алмашувидан иборатдир.

Француз файласуфлари дунёни билиш мумкинми, деган саволга ҳам ижобий жавоб бердилар. Улар ўзларининг билиш назарияларида Ж. Локкнинг сенсуалистик¹ ғояларига суяндилар. Улар билиш сезишдан иборатдир, сезишнинг манбаи эса объектив реалликдир, деб уқдирдилар.

¹Сенсуализм — лотинча сўздан олинган бўлиб, сезги, ҳис, деган маънони билдиради. Билиш назариясида у бир йўналиш бўлиб, сезгиларимизни билимларимизнинг бирдан-бир манбаи деб қарайди.

Француз файласуфлари билиш жараёнида ақлнинг ролини ҳам тан оладилар. Уларнинг фикрича, тафаккур сезгиларни қўшиш, йиғиш, солиштириш қобилиятидан иборатдир.

Дени Дидро (1713-1784) –
Машҳур файласуфлардан бири. Дидро “Фанлар, санъатлар ва ҳунарлар энциклопедиясини”ни яратиш ғоясини илгари сурган. “Энциклопедия” диний бидъатлардан холи бўлиб, санъат ва ишлаб чиқариш соҳасидаги асосий фанларнинг асосларидан иборат эди. Уни яратишда Дидро билан бирга ўз даврининг буюк файласуфлари бўлган замондошлари Вольтер, Монтескье, Кондильяк, Гольбах ва бошқалар иштирок этдилар. “Энциклопедия”ни яратишга 20 йилдан ортиқ вақт кетган.

Фалсафий қарашлари

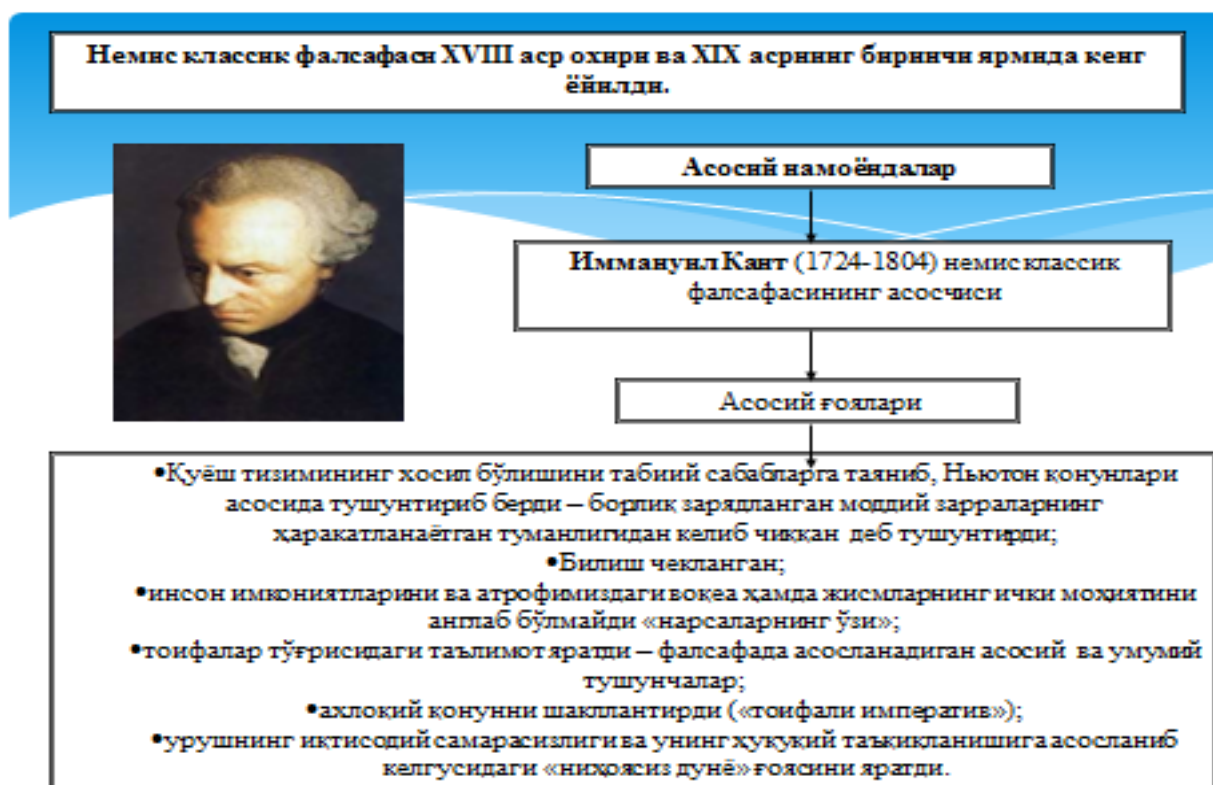
- Ғайритабиий ҳеч нарса (жумладан Ҳудо ҳам) мавжуд эмас;
- Материадан ажралган ғоялар мавжудлигига, руҳнинг ўлмаслигига ишонмайди;
- Бутун дунё алоҳида субстанция – материалдан иборат;
- Материя барча нарсалар, барча мавжудотларнинг илу сабабчиси, у адабий, уни яратиб бўлмайди, аниқ мавжуд. Ўзининг хоссаси – ҳаракати туфайли доимий ўзгаришда ва ривожланишда;
- Материя кичик зарралардан иборат, унинг комбинациясидан туфайли нарсалар ҳосил бўлади;
- Билиш – материянинг ўзидаги материянинг инъикосидир;
- Кўплаб билимларнинг манбаи сезгидир;
- Ижтимоий антагонизмларнинг сабабини жисмоний меҳнатдан қутулмоқчи бўлган баъзи шахсларнинг “ёвуз истаклари” туфайли вужудга келган хусусий мулоқда кўрган;

Француз файласуфлари ижтимоий ҳодисаларни тушунишда ҳам бир қатор янги ғояларни илгари сурдилар. Жумладан, уларнинг фикрича, киши ижтимоий муҳитнинг маҳсули, ижтимоий муҳит қандай бўлса, киши ҳам шундай бўлади. Улар инсон, унинг манфаати, бахти, эрки масалаларига ҳам эътиборни қаратдилар. Француз файласуфларининг фикрича, бахтга интилиш киши хулқ-атворининг табиий асосидир. Бўлажак жамиятнинг асосий вазифаси ҳамма кишиларни адолатли равишда бахт ҳуқуқи билан таъминлашдир. Француз файласуфлари ўз даврлари учун илғор бўлган “ижтимоий шартнома” назарияларини илгари сурди лар. Бу назария давлат ва жамиятнинг келиб чиқиш сабабини табиий зарурият асосида тушунтиради. Шу ларга кўра, уларнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари фалсафий фикр тараққиётида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Немис классик фалсафасининг асосий вакиллари И. Кант, И. Г. Фихте, Ф. Р. Шеллинг, Г. Ф. Гегель ва Л. Фейербахлардир. Улар фалсафадаги турли оқимларга мансубдирлар.

Фалсафий фикр тараққиётига катта ҳисса қўшган немис классик фалсафасининг вакиллари И. Кант, Г. Гегель ва Л. Фейербах ҳисобланади. Шунинг учун уларнинг дунёқарашига батафсилроқ тўхталиб ўтамиз.

Немис классик фалсафасининг асосчиси И. Кант (1724—1804) ўз замонасининг долзарб назарий муамолари билан шуғулланган олимдир. Кант диалектика ғояларини қайта тиклаган мутафаккирдир. Кант фақат фалсафага эмас, балки умуман фан тараққиётига улкан ҳисса қўшди. Кантнинг Қуёш системаси катта газ туманлигидан келиб чиққанлиги тўғрисидаги гипотезаси ҳозирги пайтгача фалакиёт фанидаги фундаментал илмий ғоялардан ҳисобланади. Кант ўз замондаги табиётшуносликнинг принципларини фақат коинотнинг тузилишига эмас, балки унинг тарихига, яъни келиб чиқиши ва ривожланишига татбиқ этишга ҳам уринди. Бу унинг «Осмоннинг умумий табиий тарихи ва назарияси» китобида ўзининг яққол ифодасини топди. Кант ўзининг табиий - илмий қарашлари билан табиатни метафизик тарзда тушунишга чек қўйди.

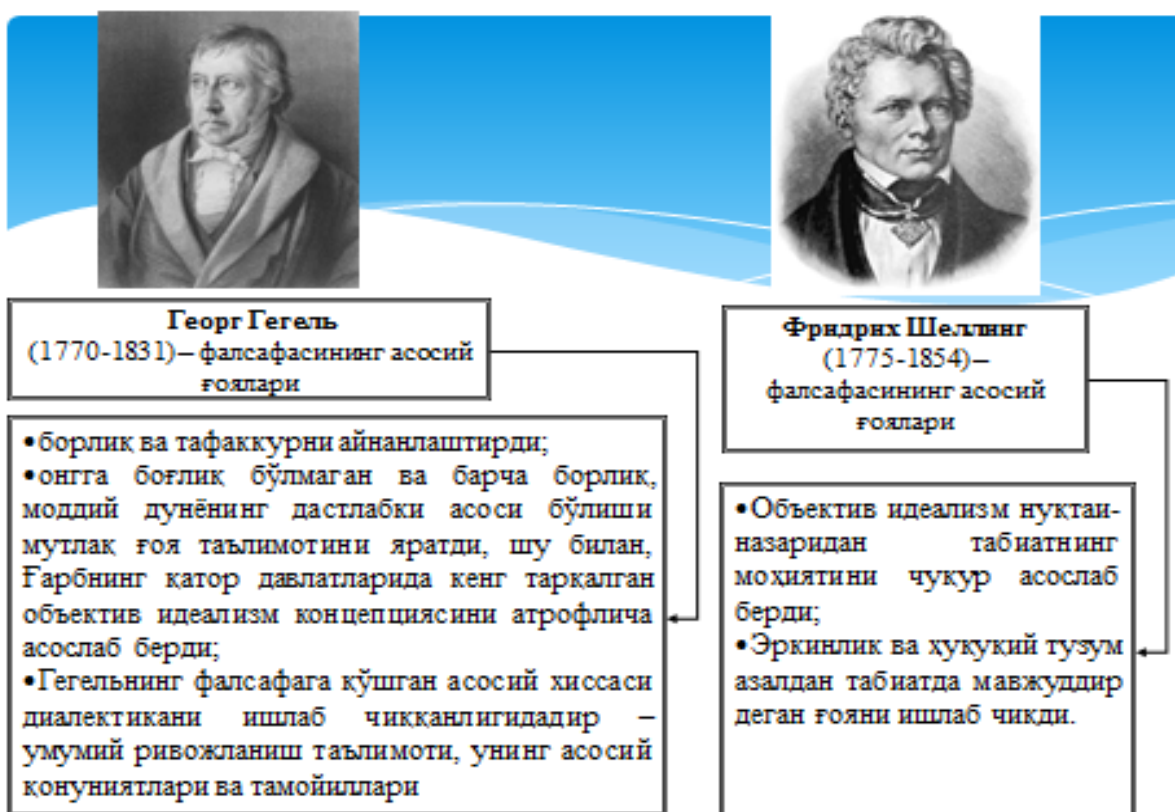

Кант фикрича, фалсафанинг борлиқ, ахлоқ ва дин каби муаммолари билан шуғулланишдан аввал инсоннинг билиш имкониятлари ва унинг чегараларини аниқлаб олиш лозим. Шундан келиб чиққан ҳолда Кант кишини ўраб турган ташқи дунёдаги нарсаларни иккига бўлади. Бири — ўз-ўзича мавжуд бўлган нарсалар дунёси, иккинчиси — бизнинг сезгиларимиз акс эттирган нарсалар, ҳодисалардир. Кант таълимотича, биз дунёни қандай

мавжуд бўлса, шундайлигича билаолмаймиз, балки унинг ифодаланишини биламиз холос. Кишилар “нарсa ўзида”нинг моҳиятини била олмайди, улар ҳодисаларнигина билади. Кант фикрича, ҳодисалар дунёси тартибсиз, у ҳеч қандай қонуният вазаруриятга бўйсунмайди. Инсон билиш жараёнида ҳодисалар дунёсига тартиб киритади, уни маълум бирвақт ва макон билан боғлаб ўрганади.

Кантнинг фалсафадаги хизмати шундаки, у диалектик ғоялар масаласини кўндаланг қилиб қўйди, оқилона фикрга диалектика хос эканлигини яхши тушунди.

Немис классик фалсафасининг энг йирик вакили Г. Ф. Гегель эди. Гегель таълимотича, барча мавжуд нарсаларнинг асосида “мутлоқ ғоя”нинг (у мутлоқ руҳ ҳам деб аталади) ривожини ётади. Дастлабки пайтда мутлоқ ғоя “соф борлик” сифатида мавжуд бўлади. Кейинчалик у ривожланиб мазмун жиҳатдан биридан бири бой бўлган тушунчаларни вужудга келтиради. Мутлоқ ғоя ўзининг бутун мазмунини ифода этмагунча ривожланиб бораверади. Мана шу ривожланиш жараёнида мутлоқ ғоя табиатни келтириб чиқаради ва моддий нарсалар тарзида намоён бўлади. Мутлоқ ғоянинг табиат тарзида кўринишидан аввал механик ҳодисалар вужудга келади, кейин кимёвий бирикмаларва ниҳоят инсон, жамият пайдо бўлади. Шундан кейин мутлоқ ғоя ўзи учун бегона бўлган моддий қобикдан чиқиб яна ўзининг аввалги шаклида, яъни кишиларнинг онги, тафаккури шаклида яшайди., Инсон онги ривожлангани сари ғоя тобора моддийликдан қутулиб боради. Пировард натижада мутлоқ ғоя ўзининг олдинги ҳолатига қайтади.

Энди у соф борлиқ ҳолатида эмас, балки ўзининг бутун мазмунини ифода этган ва анланган борлиқ сифатида кўринади. Х. Гегель ўз фалсафий тизимини (системасини) ғоя ўзининг бой мазмунини моддий олам —табиат ва жамият сифатида ифода этишини кўрсатар экан, аввало дунё узлуксиз тараққиётда эканлигини қайд этади. Иккинчидан, мутлоқ ғоянинг тараққиёт жараёнини очиб берар экан, мана шу жараён қарама қарши томонларнинг кураши орқали содир бўлишини, бунда бир тушунча иккинчи тушунча томонидан инкор этилишини, ўтилган босқич янада юқори даражада такрорланишини кўрсатиб беради. Албатта, Гегель ҳар доим ҳам ўз диалектик тамойилларини изчил ифода этаолмади. Бу айниқса Гегель диалектикани моддий оламга қўлаганида яққол кўринади. Диалектик тафаккуруслубини ва унинг асосий қонунларини тадқиқ этиш билан Гегель фалсафий фикр тараққиётига бебаҳо ҳисса қўшди.

Немис классик фалсафасининг сўнгги вакили Л. Фейербах ҳисобланади (1804—1872). У фалсафадаги бошқа йўналишга — материалистик йўналишга мансубдир. Фейербах Гегелнинг мутлоқ ғоясига кескинқарши чиқди. У Гегелнинг мутлоқ ғояси инсон миясидан юлиб олинган ва табиатдан ташқари кучгаайлантирилган инсон ақлидан ўзга нарса эмаслигини қайд этди. Гегель фалсафаси, Фейербах фикрича, динбилан ўзвий боғлиқдир. Фейербах фикрича, тафаккур инсондан ташқарида, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлиши мумкин эмас, чунки у моддий нарса —инсон мияси фаолияти билан боғлиқдир. Шунинг учун, дейди Фейербах, тафаккур, онг, иккиламчидир, материянинг, табиатнинг маҳсулидир.

Гегелдан фарқли ўлароқ, Фейербах дунёнинг асосига табиатни ва инсонни қўяди. Фейербах таълимоти антропологик табиатга эга. Янги фалсафа инсонни, шу жумладан, табиатни фалсафанинг бирдан-бир универсал ва олий предметиға айлантиради, дейди Фейербах.¹

Антропологик принципга содиқ бўлган Фейербах борлиқ ва тафаккур масаасини ҳал қилишда инсон табиатнинг бир қисми бўлиши билан бирга, у авваломбор, ижтимоий мавжудот, тарихий тараққиётнинг меваси эканлигини, инсоннинг онгги ижтимоий муносабатлар билан, ҳаёт шароити билан белгиланишини унутиб қўйди. Бу Фейербах фалсафасининг чекланган томонларидан биридир. Фейербахнинг энг катта камчилиги шуки, у Гегель фалсафасини танқид қилар экан, унинг диалектикасини кўра олмади. Лекин шунга қарамай, Фейербах таълимоти фалсафанинг кейинги тараққиётиға сезиларли даражада таъсир кўрсатди.

XX – XXI аср Ғарб фалсафаси

Ғарб фалсафасида XIX аср охирида бошланган жараёнлар XX асрда унинг янги, ҳозирги ноклассик типи вужудга келиши

билан якунланди.

Замонавий Ғарб фалсафаси муайян яхлитлик, бирликни ифода этувчи фалсафий тафаккур шаклланишининг ўзига хос босқичидир. Унда айрим

асосий йўналишлар – позитивизм, неопозитивизм, структурализм ва ҳоказолар фарқланади.

Сциентистик тенденция фалсафани ижтимоий фанга айлантириш ва дунёқараш масалаларидан халос бўлишга интилиш билан боғлиқ. Уни аввало позитивизмнинг ҳар хил, шу жумладан социология соҳасидаги шакллари ифода этади. Уларга фалсафанинг ижтимоий билим учун илмийликнинг ягона андозасини яратишга ҳаракат қилувчи йўналиши – структурализм яқин туради.

Антисциентистик тенденция фан салбий ижтимоий ва табиий жараёнларга сабаб бўлиб, онг ва билишнинг бошқа ноилмий шаклларини четга чиқариб қўйишидан келиб чиқади. Фалсафий мулоҳаза юритишнинг бу типи аввало ҳаёт фалсафаси, экзистенциализм ва герменевтикани ўз ичига олади. Мавҳум - метафизик тенденция фалсафани борлиқ ва билишнинг теран асосларини аниқловчи “мутлақ фан” сифатида тасаввур қилиш билан боғлиқ. Фалсафа ўз мазмунини ижтимоий фанларнинг далиллари ва қонунларидан қатъий назар кенг тушунтиради, деб ҳисобланади. Бу тенденцияни диний фалсафанинг турли йўналишлари ифода этади. Бунга феноменология йўналиши ҳам яқин туради.

Энди ҳозирги замон Ғарб фалсафасининг муаммолари таҳлил қилинувчи энг нуфузли йўналишларини кўриб чиқамиз. Позитивизм фалсафанинг кенг тарқалган йўналишларидан биридир. Унинг муаммолари илмий билимнинг фалсафий таҳлили атрофида жамланади.

Позитивизм *сохта билимдан ҳақиқий билимни ажратишга ҳаракат қилувчи ижобий билимнинг фалсафий доктринасини англатади. Бундай ижобий билимлар айрим фанларни билиш билан тенглаштирилади: позитивизмга дунёқараш муаммоларини ўз ичига олувчи анъанавий фалсафага нисбатан ўта салбий муносабат ҳосилдир.*

Позитивизмнинг биринчи тарихий шакли XIX асрнинг 30-40-йилларида вужудга келган. Унга француз файласуфи Огюст Конт асос солган.

Конт фикрига кўра, фаннинг вазифаси нарсани тушунтириш эмас, балки унга тавсиф беришдир. Фан «нима учун?» деган саволга жавоб беришга қодир эмас, у далилларни қайд этиш ва «қай тарзда?» деган саволгагина жавоб бериш билан қифояланиши лозим. Шу ҳолдагина у ижобий бўлиши мумкин.

О.Контнинг фалсафани ижобий билим тамойилларига мувофиқ тузишга уриниши табиатшунос олимлар давраларида ўз издошларини топди.

Илк позитивизм асосчилари олимларни ҳиссий ҳодисалар соҳасига чуқур киришга уринишлардан воз кечиш ва уларни тавсифлаш билан қифояланишга чақирдилар. Бу ёндашув ҳиссийлик жабҳаси ортида қандайдир борлиқнинг мавжудлигини назарда тутди.

ПОЗИТИВИЗМ РИВОЖНИНГ АСОСИЙ ТУШУНЧАСИ ВА РИВОЖЛАНИШ ПОҒОНАЛАРИ

Позитивизм – фалсафаси XIX аср 30-40-йилларида пайдо бўлган. Асосчиси Огюст Конт (1798-1857)

Назария мазмунини

Фалсафа илмий тафаккурдан озод қилиниши зарур ва фақат аниқ билимларга таяниши керак

Позитивистлар фикрига кўра фалсафа фақат далилларни тадқиқ қилиши керак (унинг ички моҳиятини эмас), баҳолаш ролидан озод бўлиши, тадқиқотларида (ҳар қандай фан каби) илмнинг ёрдамида фойдаланиши зарур. Илмий методга таянади.

Позитивизм ривожининг асосий босқичлари

Классик позитивизм (О.Конт ва Г.Спенсер)

Махизм

Неопозитивизм

Постпозитивизм

Илк позитивизмнинг ўзига хос хусусияти шундаки, унинг намоёндалари фалсафанинг асосий вазифасини муайян фанларнинг амалда мавжуд моддий дунё ҳақидаги маълумотларини умумлаштириш ва тизимга солишдан иборат деб билдилар. Бошқача айтганда, бу босқичда позитивизм ҳали ташқи дунёнинг мавжудлигини тан олувчи материалистик таълимот бўлиб қолди.

Эмпириокритицизм позитивизмнинг иккинчи тарихий шакли сифатида XIX–XX асрлар чегарасида юзага келди.

ЭМПИРИОКРИТИЦИЗМ

XIX–XX асрлар чегарасида юзага келди. Унинг энг машҳур намоёндалари – Э.Мах (1838-1916) ва Р.Авенариус (1843-1896). Илк позитивизмдан фарқли ўлароқ, эмпириокритицизм фалсафага «иккинчи позитивизм»ни синтез қилувчи фан сифатида ёндашади, уни билиш назариясига боғлайди. Эмпириокритицизм «тажриба танқиди» деган маънони англатади ва «тажрибани метафизик табиатни ўзгартирувчи барча қоидалардан тозалаш»ни назарда тутди. Э.Мах фикрига кўра, тажриба амалда «дунё элементлари» ҳисобланувчи сезгилардан иборатдир.

Унинг энг машхур намояндалари – Э.Мах (1838-1916) ва Р.Авенариус (1843-1896). *Илк позитивизмдан фарқли ўлароқ, эмпириокритицизм фалсафага “иккинчи позитивизм”ни синтез қилувчи фан сифатида ёндашади, уни билиш назариясига боғлайди. Эмпириокритицизм “тажриба танқиди” деган маънони англатади ва “тажрибани метафизик табиатни ўзгартирувчи барча қоидалардан тозалаш”ни назарда тутди.*

Э.Мах фикрига кўра, тажриба амалда “дунё элементлари” ҳисобланувчи сезгилардан иборатдир. Бинобарин, позитивизм ўзининг маҳизм шаклини касб этган иккинчи босқичида бутун фалсафий фаолиятни инсон тажрибаси ҳиссий асосининг руҳий-физиологик шакллари таҳлилига боғлади. Маҳизм фалсафасида дунё “сезгилар мажмуи” тарзида намоён бўлдики, бу материализмдан бутунлай воз кечилиши, инглиз файласуфи Берклининг субъектив идеализми ўзига хос тарзда тикланишини англатади. Хуллас, иккинчи позитивизм яратувчилари билиш жараёнининг назарий моделини тузишга ҳаракат қилдилар.

XX асрга келиб дунёда ранг-баранг фалсафий таълимотлар шаклланди. Бу таълимотлар фалсафий плюрализм ҳақида, уларнинг инсоният тараққиётидаги ўрни ва аҳамияти тўғрисида муҳим хулосалар беради.

Ҳозирги замон фалсафасига хос хусусият ворислик, янгиланиш ва новаторлик бўлиб, XX-XXI аср фалсафасида инсон ва жамият муаммолари таҳлил этилади.

Янгича фалсафий тафаккурга асос солган олимлар орасида немис олими Артур Шопенгауэр (1788-1860) хизматлари каттадир. Шопенгауэр оламдаги барча мавжуд нарсаларни ироданинг намоён бўлиши, иродани эса онгсиз кўр- кўрона интилиш тарзида тушунади. Шопенгауэр таълимотини давом эттирган немис файласуфи Фридрих Ницше (1844- 1900) фикрича, “Борлиқнинг энг чуқур моҳияти, ҳокимиятга эришиш учун бўлган иродадир”. Ницше инсон борлиғида махлуқлик ва холиқликни бирлашиб кетганини асослаб беришга ҳаракат қилди. Унинг диёримизда бундан икки ярим минг йил муқаддам шаклланган зардуштийлик таълимотини ўргангиб яратган “Зардушт таваллоси” асарида кучли шахсларни тарбиялаш ғояси илгари сурилган.

Неотомизм – XX асрдаги энг йирик диний-фалсафий оқим бўлиб, у ўрта асрлардаги (XIII аср) Фома Аквинскийнинг таълимотини қайтадан тиклади. У (“нео – янги, томизм – “фома”, транскрипцияда “тома” бўлиб ўзгарган) Фома Аквинскийнинг янги, замонавий таълимоти демакдир. Бу таълимотга кўра, илм ва эътиқод ўртасида тўла мувофиқлик, уйғунлик бор. Улар бир – бирини тўлдириб туради, ҳар иккиси ҳам худо томонидан берилган ҳақиқат.

Неокантчилик XIX аср ўрталарида шаклланган ва XX аср бошларида ривожланган эди. Унинг вакиллари И.Кант ўз даврида қўйган илмий билишнинг умумийлиги ва зарурияти ҳақидаги ҳамда тажрибавий ақл ҳақидаги муаммоларни таҳлил этадилар.

XX асрга келиб, фан ва техника тараққиёти билан илмий тафаккур ват ил муаммоларини фалсафий таҳлил қилишга қизиқиш ниҳоятда ортди. Бу йўналишда ишлаётган энг йирик оқимларга неопозитивизм, структурализм ва герменевтика каби фалсафий қараш намоёндалари мисол бўлади.

Неопозитивизм – оқимининг йирик намояндалари Карнап, Айер, Рассел, Витгенштейн ва бошқалардир. Нео – янги; позитив – ижобий деган маънони англатади. Неопозитивизм Ғарбда XIX асрнинг 20- йилларида пайдо бўлган, асосчиси XIX асрда яшаган Огюст Контдир. Унинг фикрича, фалсафа аниқ фанлар тараққиётисиз мавжуд бўла олмайди.

Неопозитивистлар **верификация принципини** илгари сурдилар. (лот. Veritas – ҳақиқат) уларнинг фикрича, фақат тажрибада ўз тасдиғини топган билимгина ҳақиқийдир.

Постпозитивизм вакили К.Поппер **фальсификациялаш методини** илгари сурди. Бунга кўра, инсон баъзи назарий билимларнинг ҳақиқатлигини эмас, хато эканлигини исботлаши керак. Охир – оқибатда неопозитивизм вакиллари фалсафа билимларнинг ҳақиқийлигини мантиқий – лингвистик усул орқали исботлаши ва системалаштириши керак, деган хулосага келдилар. XIX асрнинг 60-70 йилларига келиб, неопозитивизмнинг мавқеи камайиб, асосий ўринга структурализм ва герменевтика чиқди.

Структурализм – (асосий вакиллари Леви – Стросс ва Фуко) билишда структуравий усулни аҳамиятини мутлақлаштиради. Бу оқим тарафдорлари нарса ва ҳодисанинг структурасини билиш унинг объектив моҳиятини билиш демакдир, деб ҳисоблайдилар.

Герменевтика – қадимги юнон афсоналаридаги худоларнинг хоҳиш ва иродасини инсониятга тушунтириб бериш учун ерга юборилган элчиси – Гермес номи билан аталади. Демак, герменевтика – тушуниш, тушунтириш, таҳлил этиш ғояларига асосий диққатни қаратади.

Ворисийлик ва новаторлик. Ҳозирги давр фалсафасида илмий билимлар янги далиллар очилиши ва янги назариялар ишлаб чиқилиши ҳисобига жамғарилишига эътибор берилади. *Янги далиллар ва назариялар эски далиллар ва назариялар қаторига қўшилиб, шунинг ҳисобига илмий билим ҳажми ўсиб боради. Илмий билимнинг ўсиши ҳақидаги бундай тасаввур фан ривожланишининг кумулятивистик концепциясида ўз ифодасини топган.* Қуйидагилар кумулятивистик концепциянинг асосий қоидалари ҳисобланади:

- фанда янги билимлар илгари олинган билимлар асосида яратилади;
- фан ривожланиш жараёнининг ҳар бир босқичида илмий билим таркибида илгари тўғри аниқланган билимларгина қолдирилади;
- ўтмиш фанида мавжуд бўлган хатолар ва янглишишлар эса фош қилинади ва улардан воз кечилади;
- илмий билимнинг ривожланиш жараёни изчил, тадрижий кечади, у аста-секин такомиллашиб боради ва воқеликни янада аниқроқ акс эттиради.

Кумулятивизм илмий билишда ворисийликка урғу беради. Кумулятивистик нуқтаи назардан фан тарихий тажрибада ўз тасдиғини

топган, тўлақонли аниқланган ҳақиқатларнигина ўз ичига олади ва бундай ҳақиқатлар унда тобора кўпайиб боради. Илгари аниқланган далиллар янги далилларни топиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Янги илмий ғоялар эски назариялардан келиб чиқади, уларнинг тадрижий давоми ва ривожланган кўриниши ҳисобланади.

“Вена тўгараги”нинг позитивистик фалсафасида илмий билимларни жамғариш кумулятивистик ғояси уни верфикация қилиш (тасдиқлаш) тамойили билан боғланади. *Верификация қилиш имконияти – бу илмийлик мезонидир.* Фан ривожланиши билан верификация қилинган илмий билим йиғиндиси ўсиб боради.

К.Поппер қарама-қарши ёндашувни илгари суради: *билимнинг илмийлик мезони - верификация қилиш имконияти эмас, балки аксинча, фальсификация қилиш (уни рад этиш) имкониятидир.* Агар бирон-бир фикрни рад этиш йўлини кўрсатиш мумкин бўлмаса, демак, у илмий эмас.

Неопозитивистлар верфикация қилиш имкониятига ҳам, фальсификация қилиш имкониятига ҳам илмий билимни “ноилмий” билим, шу жумладан тасдиқлаш ҳам, рад этиш ҳам мумкин бўлмаган фикрлар илгари суриладиган фалсафа (“метафизика”) ва диндан ажратиш омили сифатида қарайдилар.

Поппер фикрига кўра, фан ўзида мавжуд бўлган назарияларни рад этиш ва рад этса бўладиган янги назарияларни яратиш орқали олға қадам ташлайди. *Назарияларни фальсификация қилиш тамойили – илмий билимнинг ўсишини белгиловчи муҳим омилдир.*⁶

Америкалик файласуф ва фан тарихчиси Т. Кун кумулятивизмни қатъиян рад этади. У фан ривожланишининг антикумулятивистик концепциясини илгари суради⁷. Кун фикрига кўра, илмий билимнинг ўсиш жараёнига мазкур билимни яратувчи олимлар фаолиятининг мотивлари ва хусусиятини эътиборга олмасдан ёндашилса, фан қандай ривожланишини тушуниш мумкин эмас. Фанни мутахассис-олимларнинг гуруҳлари – илмий ҳамжамиятлар яратади. Ҳар қандай илмий ҳамжамият ўз фаолиятида умумэътироф этилган назарий мўлжалларнинг муайян тизимидан келиб чиқади. Бундай тизим тадқиқот вазифаларини ечиш учун асос бўлиб хизмат қилади ва мазкур вазифаларни ечиш андозаларини белгилайди. Кун илмий ҳамжамиятда қабул қилинган бошланғич назарий тизимни парадигма(юнон. андоза, намуна) деб номлайди.

Ашаддий антикумулятивист ҳисобланган П.Фейерабенд ўзининг “анархистик” концепциясида илмий билишнинг ривожланишидаги ҳар қандай мантиқни тўла рад этади. У фанда “ҳамма нарсага йўл кўйилади”, деб ҳисоблайди. Бирорта ҳам назарияни бошқа назариялардан устун қўйиш мумкин эмас, зеро назариялар “ўгириб бўлмайдиган” ҳар хил тилларда сўзлайди ва бир-бири билан мувофиқ келмайди. Барча парадигмалар тенг даражада ўринсиздир, зеро улар олимларнинг ижодий тафаккурини чеклайди. Кун илгари сурган “нормал” фан ғояси аслида мутахассислар

⁶Қаранг: Поппер К. Логика и рост научного знания. – М., 1983. –С.- 455.

⁷Қаранг: Кун Т. Структура научных революций. – М., 1975. С.-117.

онгида вақтинчалик ҳукм сураётган мафкурадир. Унга қарши курашиш керак. Фаннинг ривожланиш йўли – “узлуксиз инқилоб”. *Фейерабенд “пролиферация” - гипотезаларни кўпайтириши тамойилини илгари суради.* Унинг фикрича, гипотезалар қанча кўп бўлса, шунча яхши. Билимларни прогрессив жамғариш жараёни фанда мавжуд эмас, фақат бир-бири билан рақобатлашувчи гипотезалар сонини кўпайтиришгина бор. Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, кумулятивизм ва антикумулятивизм фаннинг ривожланиш жараёнини ҳаддан ташқари юзаки тасвирлайди. Фаннинг ривожланиш жараёнида анъаналар ва новациялар, билимларни жамғаришнинг узлуксизлиги ва бу узлуксизликка барҳам бериб, фаннинг мазмуни ва таркибий тузилишида туб ўзгаришлар ясовчи инқилобий сакрашлар бирикади. Бундай бирикиш мантиқи янада чуқурроқ ўрганишни талаб этади.

XIX-XX асрларда фаннинг ривожланишига катта умид билан кўз тикадилар ва у ўзининг ақлни лол қолдирадиган ютуқлари билан бу умидни оқлайди. Шунинг учун илмий тадқиқотнинг барча типлари натижалари инсон омилининг ҳимоясига қаратилиши муҳим масала бўлиб қолмоқда.

XX асрнинг 30 йилларига келиб, **“экзистенциал фалсафа”** ривожланди (мавжуд бўлмоқ). Экзистенциализм ниҳоятда хилма- хил йўналишдаги таълимотларни инсоннинг маънавий дунёси, инсон тақдири, эркинлиги ғоялари асосида умумлаштирди. Экзистенциализм вакиллари асосан икки йўналишга бўлинадилар. Бири дунёвий (Хайдеггер, Сартр, Камю) ва иккинчиси диний (Ясперс, Марсель).

Янги замон фалсафасининг яна бир оқими **прагматизм** АҚШда кенг тарқалган. (Ч.Пирс, О.Джемс, Ж.Дьюи). Прагматизм фойдали фаолиятга ундовчи, “фойдага” қандай қилиб эришиш йўллари ва усуллари ҳақида мулоҳаза юритувчи таълимотдир. Бунда “фойда тушунчаси “тажриба”, “ҳақиқат” тушунчалари билан айнанлаштирилади.

XX асрга келиб жамият тараққиётига оид таълимотларни умумлаштириш натижасида ижтимоий тараққиётнинг плюралистик модели, “локал маданиятлар” ҳамда “цивилизацияларнинг хилма- хиллиги” концепциялари шаклланди.

Немис файласуфи ва социологи О. Шпенглер (1880- 1936) ўзининг “Европанинг сўниши” номли асарида тарихни бир- биридан мустасно бўлган маданиятлар мажмуидан иборат, деб ҳисоблайди. О. Шпенглер европацентризмга, яъни барча маданиятларни европалаштириш ғоясига қарши чиқди.

Инглиз тарихчиси А.Тойнби (1889- 1975) ўзининг 12- жилдлик “Тарихни ўрганиш” асарида маданиятларнинг локал ривожланиш ғоясини давом эттирди.

Хулоса қилиб айтганда, ҳозирги пайтда жамият тараққиётининг цивилизацион концепцияси кўпчилик файласуфлар томонидан тан олинмоқда. Хусусан, индустриал ва постиндустриал жамият ғочлари,

айниқса, оммавийлашиб бормоқда. Унга кўра, жамият тараққиётининг бош мезони- саноатнинг ривожланиш даражасидир.

Таянч тушунчалар: *Ф.Бэкон, Р Декарт, Ж.Локк, Ф.Ницше, Карнап, Рассел, К.Поппер, Фуко, Хайдеггер, Ясперс, У. Джемс, позитивизм, неопозитивизм, постпозитивизм, структурализм, постструктурализм, эволюцион эпистемология, прагматизм, шахсий билим, илмий инқилоб, очиқ билим, яширин билим, эмоционал анархизм.*

Такрорлаш учун саволлар

1. “Уйғониш даври” тушунчасини қандай талқин этасиз?
2. . Миллий фалсафий мактаблар деганда нимани тушунасиз?
3. Миллий фалсафий мактабларнинг умуминсоний ютуқлари нималарда намоён бўлади?
4. Янги давр фалсафасининг табиий-илмий асослари деганда нимани тушунасиз?
5. Немис классик фалсафаси намояндаларидан кимларни биласиз?
6. XX – XXI аср Ғарб фалсафасининг характерли хусусиятлари нималардан иборат?
7. XX-XXI аср Ғарб фалсафасининг қандай оқимларини биласиз?
8. Ҳозирги ҳамон фалсафасининг асосий хусусиятлари нималардан иборат?

4-МАВЗУ. БОРЛИҚ, ОНТОЛОГИЯ ВА МЕТАФИЗИКА

Режа:

1. Онтология - борлиқ фалсафаси.
2. Фалсафада субстанция ва материя муаммоси.
3. Табиат тушунчаси, унинг тузилиши, фалсафий моҳияти.
4. Борлиқнинг атрибутлари.

Онтология - борлиқ фалсафаси.

Биз дунё, материя тузилиши, макон, вақт, ҳаракат, ҳаёт, онг ва шу кабилар ҳақида тасаввур ҳосил қилиш учун асосан

физика, астрономия ва биология каби табиатшунослик фанларига мурожаат этамиз. Лекин бу фалсафада борлиқ муаммолари ўрганилмайди, деган маънони англатмайди.

Ўқув курсларида асосий фалсафий муаммоларни ўрганиш одатда онтологиядан бошланади. Онтология фалсафий билимларнинг алоҳида соҳаси бўлиб, унда борлиқ ва йўқлик, мавжудлик ва номавжудлик муаммоларига доир масалаларнинг кенг доираси ўрганилади, шунингдек мавжудлик сифатига эга бўлган барча нарсаларнинг моҳияти аниқланади. “Онтология” атамаси фалсафада фақат XVII асрдан бери ишлатилади, лекин у юнонча ўзакларга эга бўлиб (онтос – борлиқ, логос – сўз, таълимот), борлиқ ҳақидаги таълимот деган маънони англатади. Онтология фалсафада алоҳида ўрин эгаллайди. Икки ярим минг йиллик фаол фалсафий изланишлар натижасида фалсафий билим тизимида онтологиядан ташқари фалсафанинг муҳим фалсафий мазмун касб этадиган гносеология, аксиология, ижтимоий фалсафа, ахлоқ, эстетика, мантиқ каби таркибий қисмлари пайдо бўлди. Лекин уларнинг барчаси замирида онтология ётади. Ўз навбатида онтология ҳар қандай фалсафий дунёқарашнинг негизи ҳисобланади ва шу тариқа ўз таркибига кирмайдиган бошқа фалсафий муаммолар талқинини кўп жиҳатдан белгилайди.

«Борлиқ» категорияси. Аксарият фалсафий тизимларнинг категориялар аппаратини ташкил этадиган кўп сонли фалсафий категориялар орасида «борлиқ» категорияси доимо марказий ўринни эгаллайди. Чунки у ҳар қандай предмет, ҳодиса, воқеа ва шу кабиларнинг энг муҳим хусусиятини, уларнинг мавжуд бўлиш, бевосита ёки билвосита намоён бўлиш, ўзаро таъсирга киришиш қобилиятини акс эттиради.

Фалсафанинг узоқ давом этган тарихий ривожланиш натижасида “борлиқ” тушунчаси шаклланди. Масалан, қадимги грек файласуфи Фалес уни сувга тенглаштирган эди, Анаксимен ҳамма нарсанинг азали ҳаво, деб айтган. Демокрит ҳамма нарсаларнинг энг биринчи негизини атом, деб билган.

Маълумки, табиатда ҳеч қандай ўзгармайдиган нарсa, абсолют субстанция йўқ. У ёки бу объект бизга ҳар қанча оддий бўлиб кўринса ҳам, ҳақиқатда у бениҳоя мураккаб ва битмас – туганмасдир. Борлиқ, табиат – абадий ниҳоясиз, чексиздир.

Ҳозирги замон илмий адабиётларида борлиқнинг тўрт асосий шакли таҳлил қилинади. Биринчи шакл сифатида **табиат борлиғи** қайд этилади. У одатда табиатдаги нарсалар (жисмлар), жараёнлар, ҳолатлар борлиғи сифатида тушунилади. У иккига бўлинади: азалий табиат борлиғи (ёки табиий табиат борлиғи, у инсондан илгари ва унинг иштирокисиз ҳам мавжуд бўлган) ва одам меҳнати билан ишлаб чиқарилган нарсалар борлиғи (“иккинчи табиат” борлиғи, яъни маданият). Иккинчи табиат борлиғи эса ўз навбатида қуйидаги кўринишларда учрайди:

- **инсон борлиғи** (инсоннинг нарсалар оламидаги борлиғи ва одамнинг ўзига хос бўлган инсоний борлиғи);
- **маънавий борлиқ** (индивидуаллашган ва объективлашган маънавий борлиқ);
- **ижтимоий борлиқ** (айрим одамнинг тарихий жараёндаги борлиғи ва жамият борлиғи), ижтимоий борлиқ ҳам деб аталади.

Бу инсон ўзлигини ва ўзини қуршаган борлиқни англашга илк уринишларидаёқ дуч келадиган ҳар қандай объектнинг, борлиқ ҳар қандай қисмининг умумий хоссасидир.

Борлиқнинг атрибутлари. Муайян жисмнинг айнан шу жисм эканлигини белгиловчи хусусиятлари унинг атрибутлари бўлади. Борлиқнинг ҳам бир қанча атрибутлари мавжуддир. Улар: ҳаракат, фазо, вақт, инъикос,

онг ва бошқалар. Борлиқ ўзининг хоссалари, хусусиятлари орқали намоён бўлади.

Харакат борлиқнинг атрибутлари ичида энг муҳим мавжудлик усули ҳисобланади. Чунки борлиқ ҳаракатсиз ўзининг структуравий яхлитлигини сақлай олмайди. **Ривожланиш** бу – муайян системанинг муайян вақт ва фазодаги яхлит, комплекс,орқага қайтмайдиган, илгариланма йўналишга эга бўлган, миқдорий ва сифатий ўзгаришидир.

Инсон ақлли жонзот сифатида шаклланиш жараёнининг илк босқичларидаёқ ўз дунёқарашининг негизини ташкил этадиган муҳим саволларга жавоб топиш зарурияти билан тўқнаш келади:

«Мен кимман?»

1. «Мени қуршаган борлиқнинг моҳияти нимада?»
2. «Борлиқ қандай ва қаердан пайдо бўлган?»
3. «Дунёни нима ёки ким ҳаракатлантиради?»
4. «Дунёнинг ривожланишида бирон-бир мақсад, мақсадга мувофиқлик, мўлжал борми?»

Инсон бундай саволларга жавоб беришга киришар экан, унинг онги аввало ўзи нима билан бевосита иш кўраётганини қайд этади. Буни аниқ англамасдан, у ўзининг дунё ҳақидаги мулоҳазаларини аниқ-равшан нарсаларни қайд этишдан бошлайди. Шу тариқа инсон ва унинг онги ўзини қуршаган барча нарсалар аввало мавжуд бўлиш қобилиятига эга эканлигига ишонч ҳосил қилади.

Шундай қилиб, борлиқ масаласи инсоннинг дунёни оқилона англаш йўлидаги илк уринишларидаёқ дуч келган барча масалаларнинг негизи

ҳисобланади. Муайян нарсалар мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги масаласи инсон фалсафий мулоҳаза юрита бошлагани заҳотиёқ унинг диққат марказидан ўрин олди. Мифологиянинг бош вазифаси – «борлиқни ким яратгани» ҳақида гапириб беришни фалсафа «борлиқнинг нималиги, у қаердан пайдо бўлгани ва қаерга йўқолиши»ни оқилона тушунтириш билан алмаштиргани тасодифий эмас. Бундай тушунтиришга уриниш жараёнида файласуфлар барча замонларда қуйидаги саволларга жавоб топиш зарурияти билан тўқнаш келганлар:

1. фалсафий категория сифатидаги «борлиқ» нима?
2. бу атама нимага нисбатан татбиқ этилиши мумкин?
3. унга қандай фалсафий маъно юкланади?

Бу саволларга кенг жавоб бериш фалсафа тарихига ҳам, мазкур тушунчанинг этимологиясига ҳам мурожаат этишни назарда тутди. Мазкур дастур бўйича таълим олувчилар тарихий-фалсафий курс билан таниш бўлишлари лозимлигини ҳисобга олиб, бу ерда фақат фалсафий тафаккур тарихига қисқача тўхталамиз ва мазкур муаммони англаб етиш жараёнидаги муҳим босқичларинигина қайд этамиз.

Фалсафада субстанция ва материя муаммоси.
--

Фалсафа тарихида ўзининг мавжудлиги учун ўзидан бошқа ҳеч нарсага муҳтож бўлмаган биринчи асосни ифодалаш учун

«субстанция» (лот. субстанциа – моҳият, асос) категорияси қўлланилади. Илк фалсафий йўналишларнинг вакиллари барча нарсалар асосини ташкил этувчи моддани биринчи асос сифатида тушунганлар. Одатда, бундай асос сифатида ўша даврда умумий эътироф этилган биринчи стихиялар: ер, сув, ҳаво, олов ёки фикрий конструкциялар, «биринчи ғиштлар» - апейрон, атомлар қаралган. “Авесто”да бирламчи субстанция олов деб аталган. Кейинчалик субстанция категорияси ўзгармас, нисбатан барқарор ва ҳеч нарса билан боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд ўта кенг асосга айланди. Инсон идрок этадиган дунёнинг бутун ранг-баранглиги ва ўзгарувчанлиги субстанция билан боғлана бошлади. Бундай асослар сифатида фалсафада асосан материя, Худо, онг, ғоя, флогистон, эфир ва шу кабилар амал қилган.

Нидерланд файласуфи Бенедикт Спиноза (1632-1677) «сауса суи» – «ўз-ўзининг сабабчиси» иборасидани яъни ўз ҳолича мавжуд бўлган ва ўзи орқали зоҳир бўлган, яъни ўзининг мавжудлиги учун бошқа нарсага муҳтож бўлмаган нарсани тушунган. Бунда бир томондан, субстанция материя сифатида тушунилади, бошқа томондан – у ўзининг барча шакллари сабаби ва «субъекти» сифатида амал қилади. Бунда Б.Спиноза субстанцияни бир вақтнинг ўзида ҳам табиат, ҳам Худо сифатида таърифлайди ва бу икки тушунчани тенглаштиради. Б.Спинозанинг Худони табиатга бутунлай сингдириб юбориш, уни табиийлаштиришга ва илоҳий мазмундан ажратишга ҳаракат қилиши пантеизмдир.

Гольбах барча субстанцияли нарсаларни табиатга ва фақат табиатга боғлади. Унинг фикрича «Табиат ҳамма нарсанинг сабабчисидир; у абадий мавжуддир; табиат ўз-ўзининг сабабчисидир...». «Табиат қандайдир буюм эмас; у доим ўз ҳолича мавжуд бўлган; ҳамма нарса унинг бағрида вужудга келади; у барча нарсалар билан таъминланган улкан устахонадир...»⁸. Шу маънода табиат ҳам, субстанция ҳам сиртдан ҳеч қандай турткига муҳтож эмас.

Лейбниц эса: «Ҳар қандай ҳақиқий субстанция фақат ва фақат таъсир кўрсатади», деб таъкидлаган.

Модомики, субстанция ҳамма нарсани ўз ичига олувчи ва ўзи учун бошқа ҳеч қандай асос ёки шартни назарда тутмайдиган биринчи сабаб экан, у ўзига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд ҳар қандай нарсанинг мавжуд бўлиш имкониятини истисно этади. Субстанция хоҳ Худо, хоҳ ғоя, ўзлик, руҳ ёки экзистенция бўлсин –ягонадир! «Субстанция» тушунчаси кўпликда қўлланилиши мумкин эмас. Унинг кўплиги ҳақидагиғоя бу тушунчанинг таърифига зид, чунки икки ёки бир неча нарса мавжуд бўлган тақдирда, уларнинг биронтаси ҳам субстанция ҳисобланмайди. Субстанциялилик парадокси ана шундан иборат.

Алхимиклар мазкур атамани кўпликда қўллаб, «субстанцияли шакллар», «субстанцияга хос сифатлар» тўғрисида сўз юритганлар ва унга кўпол физик маъно юклаганлар. Айни ҳолда субстанция моддага тенглаштирилган. Улар

⁸ Гольбах // Всемирная энциклопедия. –М.: Современный литератор, 2001. –С. 246.

субстанциянинг хосса ва шакллари ўзгармас, лекин тегишли таъсирлар натижасида бир-бирига айланиши мумкин, деган нотўғри хулосага келганлар.

Субстанциянинг ўз-ўзидан амалга ошиши ҳодисаларнинг умумий, узвий хоссалари – атрибутларда ва нарсаларнинг муайян, алоҳида хоссалари – модусларда содир бўлади.

Субстанция ғоясидан турли фалсафий таълимотлар дунёнинг бирлиги ва унинг келиб чиқиши ҳақидаги масалага ўзлари қандай жавоб беришига қараб ҳар хил фойдаланадилар.

Монизм (юнон. *монос – битта, ягона*) дунёнинг нарсалар ва ҳодисалар ранг-баранглиги бир субстанциядан иборат деган таълимот. Дунёнинг келиб чиқиши ва моҳияти ҳақидаги ҳозирги илмий тасаввурлар, шунингдек биринчи асос муаммосига нисбатан фалсафа тарихидаги энг салмоқли ёндашувлар кураши нуқтаи назаридан субстанция табиатини тушунишга нисбатан анча кенг тарқалган икки ёндашув – материалистик ва идеалистик монизмни қайд этиш лозим.

Материалистик монизм дунё ягона, узвий, у азалдан моддий ва дунёнинг бирлиги замирида айтиш шу моддийлик ётади, деб ҳисоблайди. Бу концепцияда олам онг ва идеалликдан эмас, балки моддийликдан келтириб чиқарилади. Бундай ёндашувларнинг ўта ривожланган кўринишларига биз Фалес, Гераклит, Спиноза ва унинг издошлари асарларида дуч келамиз.

Идеалистик монизм эса, материяни ҳар қандай борлиқнинг боқий мавжудлиги, йўқ бўлмаслиги ва биринчи асосига эга бўлган қандайдир идеал нарсанинг маҳсули деб ҳисоблайди. Бунда объектив-идеалистик монизмни (масалан, Платонда – бу ўлмас ғоялар, зардўштийликда олов, ўрта аср фалсафасида – Худо, Гегелда – яратилмайдиган ва ўз-ўзидан ривожланадиган «мутлақ ғоя») ва субъектив-идеалистик монизмни (масалан, борлиқнинг барча жисмоний ва руҳий ҳолатларини «нейтрал» асосдан – дунёнинг қандайдир мавҳум конструкциялари, «элементлари»дан келтириб чиқарган Мах) фарқлаш мумкин.

Дуализм (лот. дуалис – икки ёқлама) биринчи асос сифатида иккита субстанция тан олинган фалсафий ёндашув. Немис файласуфи Х.Вольф XVIII аср бошида «дуализм» атамасини фалсафий муомалага киритган. Х.Вольф дунёда барқарор тартибнинг шаклланишида тафаккур, ғоялар ва ақл-идрокнинг алоҳида ўрнини аниқлашга ҳаракат қилган.

Фалсафа тарихида Рене Декарт дуализмнинг ёрқин вакили сифатида ўрин олди. Р. Декартнинг радикал механицизми уни материянинг бутунлай руҳсизлиги ҳақидаги ёндашувга олиб келди. Р.Декарт назарида, моддий жисмоний субстанция ўз атрибути сифатида узунлик, кенглик ва чуқурлик кўламагагина эга. У мутлақ бўшлиқни истисно этади, ҳаракатланиш, яъни жисмоний зарраларни бўлиш, жойдан-жойга кўчириш ва ўзгартириш қобилятига эга.

Унинг фикрича маънавий ҳаёт моддий ҳаётдан алоҳида, ўзининг билиш ва фикрлаш фаолияти, интеллектуал интуиция ва дедукция каби ўзига хос

кўринишларида намоён бўлди. У рухий субстанциянинг бутунлай жисмсизлигини эътироф этади. Гарчи Р. Декарт янги фалсафа ва фан асосчиларидан бири бўлса-да, унинг ғояларида ўрта аср фалсафасидан мерос қолган «субстанция» атамасининг алоҳида нарсани тушуниш учун қўлланилишига, шунингдек, у икки муҳим - универсал ва чексиз субстанция – фикрлаш ва кўламни алоҳида эркин мақомга эга, деб эълон қилганига дуч келиш мумкин. Р. Декартнинг «согио эрго сум» – «мен фикрляяпман, демак, мавжудман», деган ибораси фалсафий тафаккурни барча нарсаларнинг негизи сифатида тан олганлигидан далолат беради. Р. Декарт фикрловчи субстанциянинг узвийлигини ва ҳар бир «Мен», яъни ақлли жонзотга бевосита, кўламли субстанция эса – билвосита очиқлигини исботлади. Ажралмас субстанция (ақл) метафизиканинг ўрганиш предметини, ажралувчи субстанция (кўлам) эса физика предметини ташкил этади.

Икки асос, хусусан: муҳаббат ва нафрат, яхшилик ва ёмонлик, эркинлик ва заруриятнинг тенг ҳуқуқлилиги ғояси илгари сурилган ҳар қандай фалсафий назария дуалистик назария сифатида амал қилган.

Икки субстанция – маънавий ва моддий субстанцияларни фарқлаш, бу мантиқий нуқтаи назардан нотўғри ва рационал маънода жуда кўп қийинчиликларга сабаб бўлиши мумкин. Фикрлаш ва кўламга икки субстанция тарзида, яъни бир-бирига боғлиқ бўлмаган мустақил асослар сифатида ёндашилганида, «руҳ» ва «тана» ўз ҳаракатларида қандай уйғунлашиши, умуман, «тана» қандай қилиб фикрлаш қобилятини касб этиши мумкинлигини тушуниш қийин. Моҳият-эътиборига кўра, субстанция бутун мавжудот асоси, ҳамма нарсани ўз ичига олувчи ва ўзини намоён қилиш учун ҳеч нарсага муҳтож бўлмаган ягона биринчи асос сифатида эътироф этилган.

Француз материалист файласуфи Ж. Ламетри (1709-1751) ўзининг «Руҳнинг табиий тарихи» деб номланган асарида дуализмни инкор қилади. У ўзида тажриба ўтказган, хусусан, безгак касаллигига чалингач, унинг кечишини кузатган, пировардида, инсоннинг рухий ҳолати унинг жисмоний вужудига боғлиқ, деган хулосага келган. Ж. Ламетри монистик-материализмни химоя қилиб, чексиз такомиллашувчи ягона моддий субстанция мавжуд, деган ғояни илгари сурган. Субстанцияга хос сезиш ва фикрлаш қобиляти вужудли жисмларда мавжуд бўлади. Сезиш ва фикрлаш қобилятининг ўзи ташқи жисмларнинг мияга таъсири билан боғлиқ. Шу сабабли айнан ташқи дунё инсоннинг «мия экрани»да акс этади, тана эҳтиёжлари эса, Ж. Ламетрининг фикрига кўра, «ақл мезони» сифатида амал қилади.

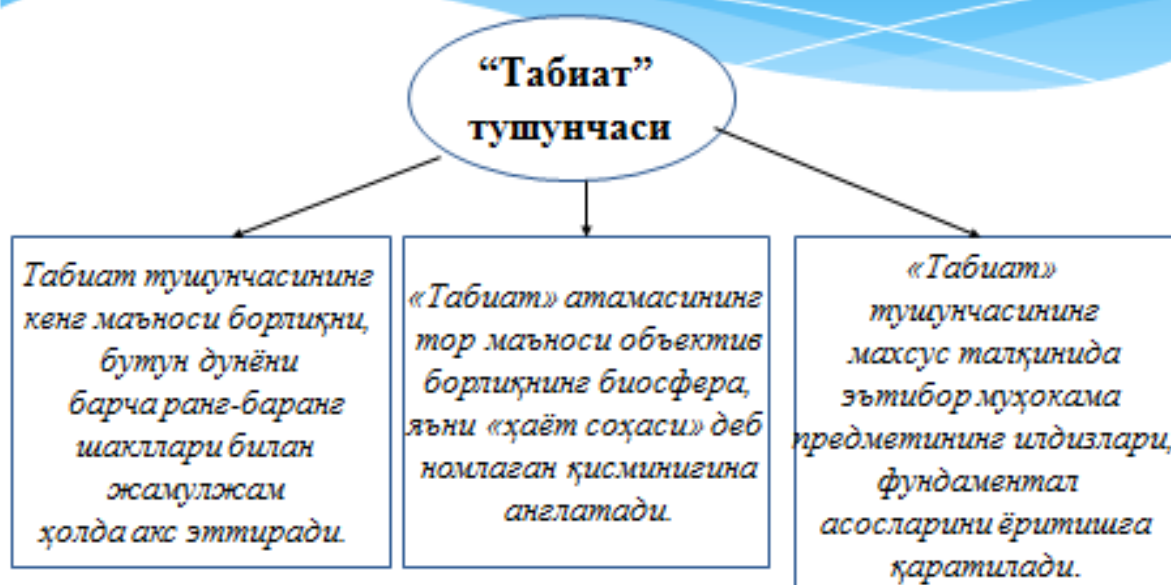
Плюрализм (лот. – кўплик, кўп хиллик, кўп сонлик) *дунёнинг негизидан иккита эмас, балки ундан кўпроқ моҳият борлигини тан олувчи таълимотдир.* атамасини ҳам Х. Вольф 1712 йилда таклиф қилган. Бу Айни шу таълимотда борлиқнинг кўп сонли мустақил ва ўзаро боғланмайдиган асослари борлиги ҳақидаги ғоя ҳам илгари сурилган.

Ҳаракат ва ривожланиш. Ўзгаришларнинг умумий хусусияти. Бизни қуршаган дунёнинг яна бир муҳим хусусияти – Коинотда ва унинг барча таркибий қисмларида юз берадиган тинимсиз ўзгаришлардир. Борлиқ фалсафасида ҳаракат ва ўзгаришларнинг ҳосиласи бўлган ривожланиш ва тараққиёт масаласи алоҳида ўрин эгаллайди. Шу маънода, ушбу фалсафанинг муҳим вазифаси фақат оламнинг мавжудлигини, унинг шакллари ваи хилма-хиллигини эътироф қилишгина эмас, балки борлиқ, материя, табиат абадий ҳаракат, узлуксиз ривожланишда эканлигини кўрсатиб беришдан ҳам иборат. Ривожланиш тушунчаси оламдаги илгариланма ҳаракатни, объектлардаги сифатий ўзгаришларни, борлиқдаги янги мазмун ва шаклларнинг вужудга келишини ифодаловчи фалсафий категориядир.

Табиат тушунчаси, унинг тузилиши, фалсафий моҳияти ва мазмуни.

Табиатнинг ўзгарувчанлиги фалсафа пайдо бўлишидан анча олдин яхши маълум бўлган, фалсафа вужудга келгач эса, масалаларнинг мазкур доираси алоҳида ўрганиш предметига айланди ва вақт ўтиши билан унинг негизида фалсафий билимларнинг махсус бўлими – диалектика юзага келди. Унинг (яхлит таълимот сифатидаги) илдизлари қадимги юнон фалсафасига, хусусан «Ҳамма нарса оқиб, ўзгариб туради», «Айни бир дарёга икки марта тушиб бўлмайди» каби машҳур иборалар муаллифи Гераклит ижодига бориб тақалади. Шундан бери объектив борлиқнинг турли-туман миқдор ва сифат ўзгаришларини ифодалаш учун «ҳаракат» ва «ривожланиш» категориялари қўлланилади.

«Табиат» тушунчаси энг муҳим ва кенг қўлланиладиган фалсафий категориялардан биридир. Бу атама бир неча талқинга эга бўлиб, фалсафада қўтинча у кенг, тор ва махсус маънода ишлатилади. Мазкур маъноларнинг ҳар бири, ўзига хос хусусиятга эга.

Табиат бениҳоят хилма- хил шакл ва кўринишларда бўлиб жуда кенг кўламда ишлатиладиган тушунчадир. Табиат деганда кенг маънода материя, коинот тушунчаларини, табиатда мавжуд нарсаларни, юлдузлар, галактика, галактикалар мажмуаси, макон ва замондаги энг кичик заррачалардан тортиб атом, молекула, микроорганизмлар, ўсимликлар, ҳайвонот ва инсоният олами тушунилади. Табиат тушунчасининг тор маъноси ҳам бор. Бу инсон ва инсоният яшашининг табиий шароитлари мажмуи бўлиб, табиий муҳит ёки географик муҳит деб ҳам юритилади. Табиат тушунчасининг илмий фалсафий моҳияти у моддий борлиқ сифатида бўлган, бор, бўлади деб қарашдир. У инсондан илгари ҳам бўлган инсон билан ҳам, ундан кейин ҳам абадий мавжуддир. Бироқ табиатдаги айрим нарсалар, жараёнлар, ҳодисаларнинг борлиғи ўткичидир. У вақтда чекланган, фазода ўлчовлидир. Масалан, ҳар –бир инсон тўғилида, вояга етади, ўз умрини тугатади. Лекин у мутлақо йўқ бўлиб кетгани йўқ, бир моддий ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтди, холос. Демак, табиат абадий, яъни бўлган, бор, бўлади. У инсоннинг хоҳиш истакларига бўлиқ бўлмаган ҳолда мавжуддир. Энди икки ўиз сўз табиат абъектларининг тузилиши ҳақида. Ҳозирги замон табиат фанларининг ҳулосасига кўра оламдаги ҳар қандай жисм молекулалардан ташкил топган, молекулалар эса атомлардан тузилган. Атомлар мураккаб тузилган ядро ва электрон қобикларидан иборат.

Атомларнинг ядроси эса протон ва нейтронлардан ташкил топади, протон нейтронлар кварклар ва уларни туташтириб турувчи глюонлардан ташкил топгандир. Табиатдаги органик ва анорганик моддалар молекула тузилиши билан бир- биридан фарқ қилади. Жонли организмлар органик моддалардан ташкил топган бўлади. Жонли организмларнинг таркиби асосида ҳужайралар ва ҳужайра системалари ётади. Ер шари атрофини қураб турувчи биосферани бир бутун жонли система деб аташ мумкин. Микроорганизмлар, ўсимлик дунёси, ҳайвонот дунёси ва инсоннинг ўзаро алоқадорликлари бу биосферанинг мавжудлигини таъминлаб туради. Ер шари, унинг табиий ўлдоши ой билан бирга йилида бир марта қуёш атрофини айланиб чиқади. Бу системага ҳам биосфера ўз таъсирини ўтказди. Ер юзида минтақаларнинг фарқ қилиши, фаслларнинг алмашинуви ана шу система ҳаракати билан бўлангандир.

Қуёш ва унинг атрофида ҳаракатланувчи планеталар, уларнинг ўлдошлари, кометалар, астероидлар, метериотлар билан биргаликда қуёш системасини ташкил этади. Қуёшдан энг узоқда жойлашган планета Плутон бўлиб қуёш атрофини 247,5 йилда бир марта айланиб чиқади. Ер йили 365,25 кунга тенг бўлса- плутон йили 247,5 та ер йилига тенгдир.

Қуёш системаси миллионлаб юлдузларни ўз ичига олувчи галактика (самон йўли) таркибига киради. Галактиканинг диаметри 94,6 млн ёруғлик йилига тенг. Ундан кейинги система галактикалар тўпи бўлиб, унинг диаметри 1 мегапарсека тенг, у 30 тагача галактелани ўз ичига олади (1 парсек 3.260000.000 ёруғлик йили). Кейинги система галактикаларнинг маҳаллий тўпи, унга 2 та гипергалактика ва 27 та митти галактикалар киради.

Мажмуада 500 тагача галактика бўлади, унинг диметри 5- мегапарсек. Галактикалар мажмуаси, галактиканинг ўта мажмуасига бирлашади, унинг диаметрик 40 мегопарсек бўлиб ўзида 10 мингдан зиёд галактикани бирлаштиради. Ўта йирик мажмуалар коинотнинг бошқа структуравий бирликларига киради. Коинотнинг радиуси 15-20 миллиард ёруғлик йилига тенгдир. абиатнинг биз юқорида қайд этган кўринишларидан бошқача кўринишдаги турлари ҳам бўлиши мумкин, уларнинг табиати ҳали фанга маълум эмас.

Борлиқдаги объектлар миқёси билан фарқланувчи учта миқёсий структура даражаларига ажралади. Улар: Микродунё, макродунё ва мегодунё. Микродунё атом миқёсидан кичик бўлган дунёдир. Биз одатланган ўлчовдаги катталикларни макроскопик катталиклар деб ҳисоблаймиз ва бу макродунёни ташкил қилади. Гравитатсион ўзаро таъсирлар бирикиб турган дунё мегадунё деб аталади. Табиат объектларининг тузилиши ҳақида батафсил билишни истасангиз Фалсафа асослари китобнинг 139-143 бетларини ўқиб чиқинг. Талабалар кўпинча бирламчи, иккиламчи табиат деганда бу нима экан деб ажабланадилар.

Бирламчи табиат моддий олам инсонга бўлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлиб, ўз- ўзича табиат қонунлари асосида ривожланади. Иккиламчи табиат эса инсон томонидан яратилган буюмлар, нарсалар, энг оддий меҳнат қуролларидан тортиб то ҳозирги замон мураккаб технологиясигача бўлган барча асбобларни, кийим- кечак, уй - жой анжомлари, турли буюмлар ва бошқалардан иборат.

Моддий оламнинг асосида ётувчи умумий моҳиятни ахтариш фалсафада материя ҳақидаги тасаввурларнинг ривожланишига сабабчи бўлади. Умуман материя — бу тушунча, абстракция, фикрнинг махсулидир, чунки, оламда «умуман материя» учрамайди, балки материянинг конкрет кўринишлари учрайди. Шундай қилиб файласуфлар барча моддий объектларга хос хусусиятларни умумий тарзда ифодалаш учун қўллайдиган тушунча бу «материя»дир.

Оламдаги барча нарса ва ҳодисаларнинг умумий белгиси, хусусияти шундан иборатки, улар бизнинг онгимиздан ташқарида, мустақил равишда мавжуддир. Ҳамма нарсага хос бўлган бу умумий хусусият материя тушунчасида ўз аксини топади. Демак, материя тушунчасининг фалсафий мазмуни:

а) нарсаларнинг бизнинг онгимиз, хохишимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд эканлиги;

б) улар бизнинг сезги ва билимларимиз манбаи эканлигини билдиради. Материянинг фалсафий тушунчаси фақат ҳозирги даврда фанга маълум бўлган объектларгина эмас, балки келгусида кашф қилинадиган нарсаларни ҳам ўз ичига олади, бу маънода унинг методологик аҳамияти каттадир.

Материя абадий, бепаён, чексиз, ҳеч қачон йўқолмайди. Материянинг абадийлиги унинг ҳеч ким томонидан яратилмаганлигини, ҳамда мавжуд бўлишини, ҳар бир янги кашфиёт туфайли унинг янги томонлари очилишини билдиради. Материя тушунчасининг табиий-илмий маъноси унинг тузилиши, битмас туганмас хусусиятларининг хилма-хиллигини билдиради ва улар табиат ҳақидаги алоҳида фанлар-физика, химия, биология кабилар томонидан ўрганилади.

Материя икки хил модда ва майдон кўринишида мавжуд. Модда кўринишидаги материя тинчлик масса кўринишига эга бўлиб, булар мажмуасига протон, нейтрон, электрон ва позитронларни, улардан ташкил топган атом ва малекулаларни киритиш мумкин. Малекулалардан таркиб тонган микроскопик жисмлар ҳозирги замон фани берган маълумотларга асосан ҳар хил ҳолатда бўлишлари мумкин: суюқ, қаттиқ, газсимон, плазма, эпплазма, физик вакуум ҳолатида.

Материянинг майдон кўриниши модда кўринишидан ҳаракатдаги массага эга бўлиши ва ёруғлик тезлигига яқин тезлик билан ҳаракат қилиши орқали фарқ қилади. Электромагнит майдон, ядро майдони гравитацион майдон—булар материянинг майдон кўринишларидир. Тажрибалар орқали материянинг модда ва майдон кўринишининг бир-бирига айланишини кўриш мумкин. Демак, материянинг модда ва майдон кўринишининг бир-бирига айланиши зарраларнинг зарра ва антизарралардан ташкил топганлигини кўрсатади.

Материянинг бениҳоялиги ва чексиз тузилиши, мураккаб хусусиятлари ҳақидаги масала моддий оламнинг сифат жихатдан битмас-туганмаслигини ўз ичига олади. У органик жихатдан дунёнинг моддий бирлиги принципи билан боғлиқ.

Дунёнинг моддий бирлигини қуйидагилардан яққол кўришимиз мумкин:

1. Борлик, материя объектив реалликдир, у инсон онги иродаси, хохиши ва истагидан ташқари реал мавжуддир. Демак, дунёнинг моддий бирлиги инсоннинг сезгилари ва тушунчаларига боғлиқ бўлмай, бу birlik инсон онгидан ташқаридаги ундан мустақил ва абадий мавжуд бўлган материянинг хусусиятлари билан ифодаланади.

2. Дунё моддийдир, барча нарсалар ва ходисалар материянинг турли шаклларидаги кўринишидан иборат. Оламда фақат материя ва унинг аниқ сифати ва хусусиятлари мавжуд. Масалан, оддий чанг заррасидан сув томчисигача, мураккаб малекуладан минералга қадар бўлган нарсаларни олиб кўрайлик, улар турли кўринишга сифат ва хусусиятга эга бўлиб, бир-биридан жуда фарқ қилади. Уларнинг ҳаммаси материянинг муайян кўринишидир, буларнинг заминида ҳамма жисмлар учун умумий бўлган субстанция-материя ётади. Мана шуни birlik деб атаймиз. Бундай birlik ёлғиз бизнинг сайёрамиздагина эмас, балки чексиз коинотнинг барча бепаён томонларида объектив мавжуддир.

3. Оламдаги барча нарса ва ходисалар қандай мазмунга, шаклга эга бўлишидан ва коинотнинг қайси ерида жойлашишидан қатъий назар

ўзаро чамбарчас боғлиқ ҳамдир. Бу боғиқлик оламнинг шундай бир умумий зарурий томоники, табиатдаги бирор предмет ёки жамиятдаги бирор ходиса шу боғланишдан четда қола олмайди. Барча мавжуд нарсалар ва ходисалар, уларинг сифат ва хусусиятлари ўртасидаги бу боғланиш ҳам оламнинг бирлигини кўрсатувчи далилдир.

Борлиқнинг атрибутлари

Фазода чексиз ва вақтда абадий ҳаракат қилиб турувчи материя бутун мавжудднинг негизи ва манбаидир.

Табиат ва жамиятда ҳамма нарса ҳаракатда ўзгаришда, ўзаро таъсирда ва ўрин алмашишдадир.

Ҳеч бир мутлоқ тинч турган, ҳаракатсиз нарса йўқ. Оламдаги нарсалар ҳаракатда бўлиб, улар бир-бирига айланади, бири иккинчисини йўқотади, бири иккинчисидан пайдо бўлади. Ҳар қандай нарсанинг мавжуд бўлишининг ўзи авваломбор уни ташкил этувчи элементларнинг ўзаро таъсирда бўлишини тақозо этади. Масалан, атом қобиғини ташкил этунчи ядро ва электрон ўртасида муайян ўзаро таъсир бўлгани сабаблигина атом мавжуддир; тирик организмда ҳам уни ташкил этувчи молекулалар, ҳужайра ва тўқималар ўртасида ўзаро таъсир жараёнлари содир бўлади; жамиятнинг мавжуд бўлиши учун ҳам кишилар фаолиятлари ўртасида ўзаро муносабатлар бўлиши зарурдир. Демак, ўзаро таъсир материя хоссаларини, муносабат ва ҳолатларини ўзгаришга олиб келади.

Илмий фалсафа таълимотига кўра ҳаракатнинг фалсафий маъноси шуки, у материянинг борлиқ шаклидир. Материя ҳаракати қандай шаклда бўлмасин у объектив равишда материядан ажралмаган ҳолда содир бўлади. Материянинг мавжудлик шакли бўлгани учун ҳаракатнинг объектив реал бўлиш хусусияти материянинг ҳам хусусияти ҳисобланади. Энг умумий тарзда ҳаракат умуман ўзгаришдан, моддий объектларнинг ҳар қандай ўзаро таъсиридан иборат. Материя ҳаракати ҳеч қандай ташқи турткига, ғайри табиий кучга мухтож эмас. Материя ўзига хос ички қарама-қаршилиқларга кўра ҳаракат қилади, ривожланади. Материя ҳаракати ва тараққиётининг манбаи ички қарама-қаршилиқлардир.

Ҳаракатни ривожланиш тушунчаси билан аралаштирмаслик керак. Ҳаракат реал воқеаликда рўй берадиган ҳамма ўзгаришларни ўз ичига олади. Ривожланиш деганда эса, жадал суръатлар билан илгарилаб боровчи ўзгаришлар тушунилади. Ривожланиш сифат ўзгаришларининг натижаси бўлиб, уўзгариш нарса ва ходисалардаги қарама-қарши томонлар орасидаги курашнинг натижасидир. Бундай ўзгаришлар натижасида эски ўрнида янгиси пайдо бўлади. Шунинг учун «ҳаракат» тушунчаси «ривожланиш» тушунчасига қараганда кенгроқ тушунилади.

Ҳаракатнинг бир-биридан фарқ қилувчи шакллари мавжуддир. Ҳаракат шакллари туркумлашда қуйидаги қоидаларга таянадилар.

1) ҳаракат шакллари бир-бири билан сифат жиҳатдан фарқ қилиб, уларнинг ҳар бири материянинг ташкилий тузилиши даражаларининг муайян босқичида намоён бўлади;

2) ҳаракат шакллари бир-бири билан келиб чиқиш жиҳатидан (генетик жиҳатдан) кетма-кет боғлангандир, яъни ҳаракатнинг мураккаб шакллари унинг нисбатан соддароқ шакллари билан келиб чиққандир;

3) ҳаракатнинг юқори шакллари таркибида қуйи даражадаги ҳаракат шакллари қатнашади, яъни ҳаракатнинг қуйи шакллари унинг юқори шакллари ҳам мансубдир, аммо ҳаракатнинг юқори шакли ўзидан қуйи шаклидаги ҳаракатга мансуб эмасдир. Шу қоидаларга таянган ҳолда ҳаракатнинг бир неча шаклини ажратиш кўрсатиш мумкин. Улар қуйдагилар:

1) механик ҳаракат (jismlarнинг фазодаги силжиши);

2) физик ҳаракат (иссиқлик, ёруғлик, электр, магнитизм);

3) кимёвий ҳаракат (кимёвий бирикиш ва парчаланиш, агрегат ҳолатларнинг бир-бирига ўтиши);

4) Биологик ҳаракат (органик ҳаёт);

5) ижтимоий ҳаракат.

Ҳаракат шакллари турлаш бўйича яна бир қатор концепциялар мавжуд. Жумладан, бир концепцияда ҳаракат борлиқнинг ташкилий тузилиш даражасига мос равишда турланган. Бу концепцияда ҳаракат шакллари учта синфга ажратилади: нотирик табиатда – элементар заррачалар ва майдон ҳаракати, тирик табиатда – ҳаётнинг намоён бўлиши, жамиятда одамнинг фаолияти.

Материя ҳаракат шаклларининг энг мураккаби ва юқори босқичи **Ижтимоий ҳаракатдир**. Ижтимоий ҳаракатда инсоннинг онгли фаолияти, инсон тафаккури, ижтимоий гуруҳларнинг фаолияти, ўзаро муносабатлари, жамият миқёсидаги ижтимоий фикр биргаликда ҳаракатга келади. Бу ҳаракатни чизикли, батартиб ҳаракатлар бида мутлақо таққослаб бўлмайди. Унинг келажагини башорат қилиш ҳам ўта мураккабдир.

Материянинг чексиз равишда содир бўлиб турадиган ҳаракати, ўсиши, ўзгариши ва тараққиёти ҳамиша фазо билан вақтда юз беради. Ҳаракат сингари фазо ва вақт ҳам материя мавжудлигининг туб объектив шаклидир. Демак, ҳаракат материядан ажратиш мумкин бўлмаганидек, фазо ва вақтни ҳам материядан ажратиш бўлмайди. Фазо ҳаракатдаги материя мавжудлигининг туб объектив шаклидир. Фазо тушунчаси моддий объектларнинг биргаликда мавжудлигини ва бир биридан узоқлигини, уларнинг кўламини, бир-бирига нисбатан жойлашиш тартибини ифода қилади. Вақт ҳам материянинг мавжудлик шакли бўлиб, моддий жараённинг кенг ёйилиш изчиллигини, бу жараённинг турли босқичлари, бир-биридан ажралганлиги, уларнинг давом этишини, уларнинг ривожланиши ва давомийлигини билдиради. Ҳар бир нарса ўз ўтмиши, ҳозири ва келгусига эга. Нарса ва ҳодисаларнинг баъзи бирлари аввалроқ, бошқалари кейинроқ бўлади. Булар эса вақт тушунчасини ифода қилади. Фазо ва вақт ўртасида умумий, ўхшаш томонлар ҳамда айрим фарқлар мавжуддир:

-биринчидан, фазо билан вақтнинг объективлиги, инсон онги, иродаси ва ғояларига боғлиқ эмаслиги, улар ўртасидаги умумийликнинг муҳим томонларидан бирини ташкил этади;

-иккинчидан, фазо билан вақт абадий азалийдир. Фазо билан вақтнинг абадийлиги материянинг абадийлигидан келиб чиқади;

-учинчидан, фазо билан вақт чексиз чегарасиз бепаёндир.

Фазонинг ўзига хос хусусияти ва вақтдан фарқи, унинг уч ўлчовга эга бўлишидадир. Бу уч ўлчов материя бўйига ва баландлигига, олдига ва орқасига қараб унинг чексиз эканлигини кўрсатади. У турли нарса ва ходисаларда ҳар хил бўлади. Ҳозирги замон физикасининг нисбийлик назариясида тўрт ўлчовли геометрик фазо ҳақида сўз боради. Бунда тўртинчи ўлчов сифатида вақт олинган.

Вақт фазо билан чамбарчас боғлиқ бўлсада, лекин ўзининг айрим хусусиятлари билан ундан фарқ қилади. Вақтнинг муҳим хусусияти унинг бир ўлчовлигидадир, қайтарилмаслигидадир. Моддий нарсалар фазода бир хил жойлашишлари, турли томонга ҳаракат қилишлари мумкин, лекин вақтга келганда улар фақат бир томонга қараб йўналишда бўлади, вақт ҳеч қачон орқага қараб ҳаракатқилмайди. Ўтган замоннинг қайтарилиши ва ҳозирги замоннинг йўқ бўлиши мумкин эмас.

Материяга хос хусусиятлар фазо ва вақтга ҳам хосдир. Материянинг тузилиши ва хоссалари ҳақидаги билимимизнинг ўсиши каби, фазо ва вақт тўғрисидаги билимларимиз ҳам ортиб боради.

Табиат ва жамият ҳодисалари ҳамма вақт кетма-кет содир бўлади вақда ҳаракат қилади. Материя вақтда ҳаракат қилади, демак материя, ҳаракат, фазо ва вақт диалектик боғланган. Уларнинг диалектик бирлиги умумий аниқ фанлар учун ҳам амалий жихатдан методологик асос ҳисобланади.

Таянч тушунчалар: Борлиқ, онтология, материя, метафизика, субстанция, табиат, жамият, микродунё, макродунё, мегадунё, биосоциал, экология, атрибут, макон, замон, энергия, ҳаракат, инъикос.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Онтология - борлиқ фалсафаси ҳақида нимани биласиз?
2. Фалсафада субстанция ва материя муаммоси?
3. Табиат деганда нимани тушунаси?
4. Табиат ва жамият, уларнинг ўзаро алоқасини гапириб беринг?
5. Микродунё, Макродунё, Мегадунё нима?
6. Ерда ҳаёт ва биосоциал эволюцияни гапириб беринг?
7. Экологик муаммолар ва экологик тарбия ҳақида гапириб беринг?
8. Борлиқнинг атрибутлари деганда нимани тушунаси?

5-МАВЗУ. ФАЛСАФАНИНГ ҚОНУН ВА КАТЕГОРИЯЛАРИ

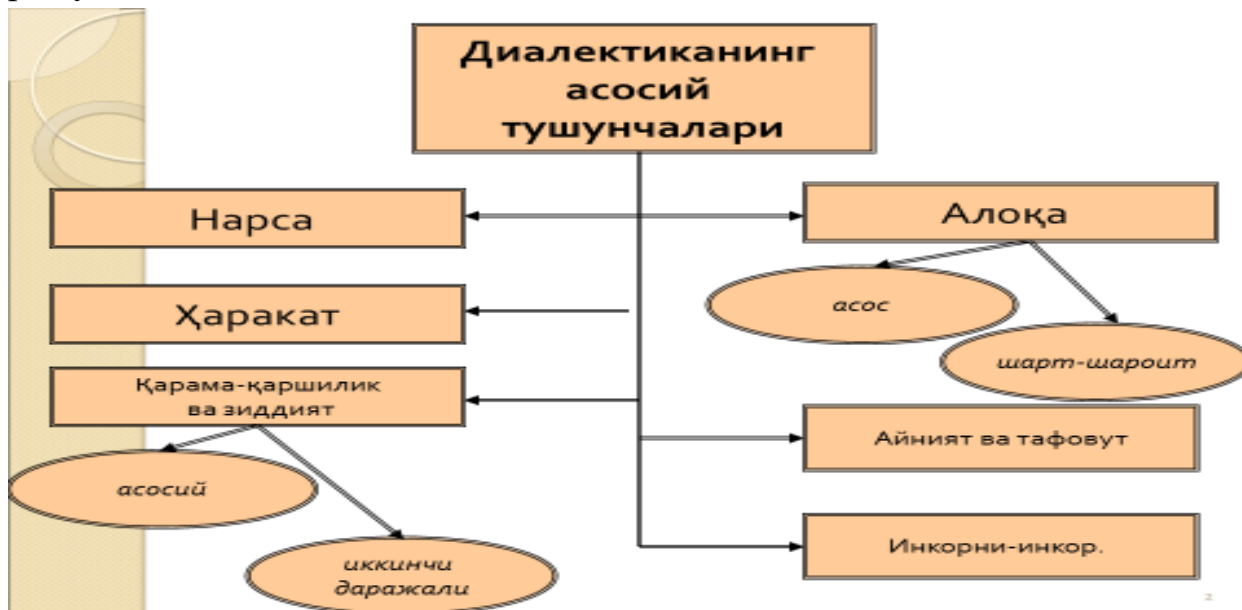
Режа:

1. Умумий ўзаро алоқа ва ривожланишнинг диалектик тамойиллари.
2. Ривожланиш ва ўзаро алоқадорликнинг умумий қонуниятлари. Фалсафа қонунлари.
3. Фалсафа категориялари.

Умумий ўзаро алоқа ва ривожланишнинг диалектик тамойиллари.

Ҳар қандай концепциянинг мазмунини ёритишда унинг тамойилларини таҳлил қилиш айниқса муҳим аҳамият касб этади. Диалектика ҳам бундан мустасно эмас. Тамойиллар нима?

Фалсафий маънода «тамойил» (принцип) тушунчаси фундаментал қоида, биринчи асосни, бирон-бир концепция ёки назариянинг энг муҳим асосини англатади. Фалсафий назария сифатидаги диалектикага тамойиллар яхлит тус беради, унинг қонунлари ва категорияларини изчил тизимга солади. Диалектиканинг ҳозирги концепцияларида умумий алоқадорлик ва ривожланиш, тарихийлик, сабабийлик, тизимлилик каби тамойиллар муҳим рол ўйнайди.

Умумий алоқадорлик тамойили. Ранг-баранг дунёда ҳар бир объект кўп сонли хоссаларга эга бўлиб, улар бошқа объектлар билан ўзаро алоқа жараёнида намоён бўлади. Бошқача қилиб айтганда, ҳар қандай тузилма бошқа тузилмалар билан алоқага киришиш орқали намоён бўлади. Шундай қилиб, ҳар бир объект ўзга объектлар билан қонуний боғланади ва бу объектлар билан ўзаро таъсирга киришиш жараёнида иштирок этади.

Алоқа. *Фалсафада алоқа деганда макон ё вақтда бир-биридан муайян масофада узоқликда жойлашган икки ёки бир неча ҳодиса ёки объектнинг ўзаро алоқа жараёни тушунилади.* Объектлар дискретлик, шаклланганлик ва нисбатан мустақилликдан маҳрум бўлган жойда алоқалар мавжуд бўлиши мумкинми? Ўз-ўзидан равшанки, шаклланган, нисбатан мустақил нарсалар мавжуд бўлмаган жойда алоқа мавжудлигини тахмин қилиш ҳам мумкин эмас. Шу сабабли умумий алоқа категорияси «наrsa», «узлукслик», «узлуксизлик», «чексизлик», «туганмаслик» тушунчалари билан тавсифланади. Ҳозирги илмий билимга таянувчи борлиқнинг фалсафий талқини оламнинг универсал яхлитлигини, дунёнинг бирлигини очиб беради. *Диалектика категориялари борлиқнинг универсал алоқаларини билиш шакли ҳисобланади.*

Алоқаларнинг универсаллиги уларнинг типлари ва турларининг ранг-баранглигида намоён бўлади. Алоқаларни таснифлаш турли асосларга кўра амалга оширилади. *Хусусан, бир томонлама ва ўзаро алоқалар, тўғри ва эгри алоқалар, бевосита ва билвосита алоқалар, ички ва ташқи алоқалар* фарқланади. Ҳажм жиҳатидан алоқалар *умумий, алоҳида ва хусусий бўлиши мумкин. Мазмун жиҳатидан генетик, функционал, структуравий, энергетик, моддий, информацион* ва бошқа алоқалар фарқланади. Алоқаларнинг бутун ранг-баранглиги фаннинг қайсидир бир тармоғи доирасида тадқиқ этилиши мумкин эмас. Уларнинг муайян турлари махсус фанларнинг предмети ҳисобланади. Диалектика борлиқнинг барча жараёнларига хос бўлган умумий, муҳим, универсал алоқаларни ўрганади. Фан борлиқнинг универсал қонунларини ташкил этадиган *ички, зарурий, муҳим, барқарор, такрорланувчи* алоқаларга алоҳида эътибор беради. **Қонун** оламдаги наrsa ва ҳодисаларнинг муҳим, зарурий, умумий ва такрорланиб турувчи боғданишлари, ўзаро алоқалари ва муносабатларининг намоён бўлишидир. Қонун тушунчаси объектив олам ҳодисаларининг бирлигини, алоқадорлигини ва ўзаро боғлиқлигини инсоннинг билишидаги босқичлардан биридир. Бу тушунча фан ва фалсафанинг узоқ ривожланиши натижасида ишлаб чиқилган. Ҳар қандай қонун объектив хусусиятга эга. **Қонуниятли боғланишлар** ҳодисаларнинг бир- бирини сабабиятли тақозо қилишининг натижасидир. Қонуниятларнинг объектив характерини олам ва табиатнинг олий маҳсули бўлган онг акс эттиради ва бу ҳақдаги хулосаларни ифодалайди. Фан қонунлари табиат ва жамият қонунларининг инъикоси, инсон билимлари мажмуидир. Умумий жараён сифатида қонун айрим ҳодисаларга боғлиқ бўлмаган ҳолда, улардан ташқарида бўлмасдан, балки мазкур наrsa ва ҳодисалар билан узвий боғланган ҳолдагина мавжуд бўла олади.

Табиат қонунларининг муҳим хусусияти - у объектив характерга эга, яъни у инсонга ҳам, инсониятга ҳам боғлиқ эмас. Бирор киши, ҳатто миллатнинг иродаси билан ҳам, табиат қонунларига туб ўзгартириш киритиш ёки уни бутунлай йўқ қилиш мумкин эмас. Чунки бу қонунларнинг асосини ташкил қилган боғланишлар, муносабатлар объектив хусусиятга эга.

Дунёдаги ҳар бир нарса ва ҳодиса бир- бирини тақозо қиладиган ва шу билан бирга, бир- бирини истисно қиладиган қарама – қарши томонлар бирлигидан иборат. Демак, воқелик ва ўзгариш жарраёнида айният ва зиддиятнинг бўлиши табиий. Масалан, аччиқ ва ширин, кеча ва кундуз, эзгулик ва ёвузлик, меҳр ва қаҳр, оч ва тўқ ва ҳ.к. Қарама – қарши томонлар бир – бирини инкор этади ва шу билан бири иккинчисини тақозо этади, бири иккинчисисиз мавжуд бўла олмайди. Жумладан, магнитнинг манфий заряди бўлмаса, у ҳолда ушбу нарса магнит бўлолмайди.

Борлиқ нарса, воқеа- ҳодисаларнинг турли – туманлигидан иборат. Нарсалар қанчалик хилма – хил бўлмасин, улар ўртасида яқинлик, ўхшашлик, айнанлик мавжуддир. Жумладан, стол ва стул сифат жиҳатидан турли нарсалардир. Лекин улар ўртасида ўхшаш томонлар, белгилар бор. Айтайлик, уларнинг ё ранги ёки бир хил материалдан ясалганлиги ёки бўлмаса, вазни ўхшаш бўлиши мумкин ва ҳ.к.

Айният тушунчаси нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ўхшаш томонларни ифодалайди. Шу билан бирга нарса – ҳодисалар бир – биридан фарқ қиладиган томонлар, хусусиятлар, белгиларга ҳам эгадир. Оламда айнан бир хил бўлган нарсанинг ўзи йўқ. Хатто дарахтнинг бир шоҳида ёнма – ён турган икки барг ҳам бир – биридан фарқ қилувчи баъзи жиҳатларга эга. Ҳеч бўлмаганда, улар бир – биридан макондаги ўрни билан фарқ қилади.

Инсон ҳаётидан мисол келтирадиган бўлсак, бир- бирига ташқи томондан тамомила ўхшаш бўлган Ҳасан ва Хусанларда ҳам жуда кўп фарқ қилувчи хусуситлар бор. Масалан, уларда феъл – атвор, қизиқиш тури, дунёқарашлар ҳар хил бўлиши, яъни уларнинг ички дунёлари фарқ қилиши мумкин. Демак, **тафовут** нарса – ҳодисаларнинг фарқ қилувчи томонларини ифодаловчи тушунчадир.

Умумий алоқалар диалектика категорияларида ёритилади.

Ривожланиш ва ўзаро алоқадорликнинг умумий қонуниятлари. Фалсафа қонунлари

Ўзгаришларнинг шундай бир шакли борки, уни фалсафада ривожланиш деб аталади. **Ривожланиш** бу – муайян системанинг муайян вақт ва фазодаги яхлит, комплекс, орқага қайтмайдиган, илгариланма йўналишга эга бўлган, микдорий ва сифатий ўзгаришидир. Ривожланишнинг энг муҳим концепцияси диалектикадир. Унга кўра, ривожланиш сифатий ўзгариш билан боғлиқ бўлиб, унинг уч асосий хусусияти мавжуд:

1. ривожланиш орқага қайтмайди;
2. ривожланиш фақат келажакка йўналгандир;
3. ривожланиш зарурийлик билан боғлиқ.

Ушбу уч хусусият мавжуд бўлгандагина ўзгариш ривожланиш даражасига кўтарилади. Биринчи хусусият бўлмаса ўзгариш ҳар қандай фаолият кўрсатиш жараёни билан, иккинчи хусусият бўлмаса – ворисийлик

ва алоқадорликка эга бўлмаган жараён билан, учинчи хусусият бўлмаса – тасодифий жараён билан чекланиб қолади.

Қарама-қаршилик – нарсалар ва ҳодисалардаги бир-бирини тақозо қилувчи ва бир-бирини истисно этувчи томонлар, хоссалар, тенденциялар, жараёнларни акс эттирувчи фалсафий категория (ассимиляция – диссимиляция, ўзгарувчанлик – тугмалик, ишлаб чиқариш – истеъмол қилиш, яхшилик – ёмонлик ва ш.к.). Қарама-қаршиликлар – ўзаро боғланишли бўлган тушунчалар. Турли жиҳатлардан олинган тақдирда, улар ўзаро бирликни ташкил этмайди ва бир-бирига зид бўлмаслиги мумкин.

*Қарама – қаршиликлар ўртасидаги муносабатни **зиддият** деган тушунча ифодалайди. Кўп ҳолларда айният ва тафовутнинг зидлиги ва уларнинг бир мапҳражга келиши, меъёрий ўзгаришлар туфайли ривожланиш, тараққиёт, янгиланиш жараёнлари амалга ошади. Тараққиёт шу маънода айният, тафовут ва зиддиятларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва ҳал қилинишидан иборат бўлган абадий ва азалий мураккаб жараёндир.*

Қарама-қаршиликлар ўртасида икки хил муносабат мавжуд: ягоналик муносабати ва қарши ҳаракатга доир муносабат. (қонуннинг классик таърифида «кураш» атамаси ишлатиладики, у қонуннинг моҳиятини соддалаштиради, чунки мазкур атама кўпроқ жамиятга тегишлидир.)

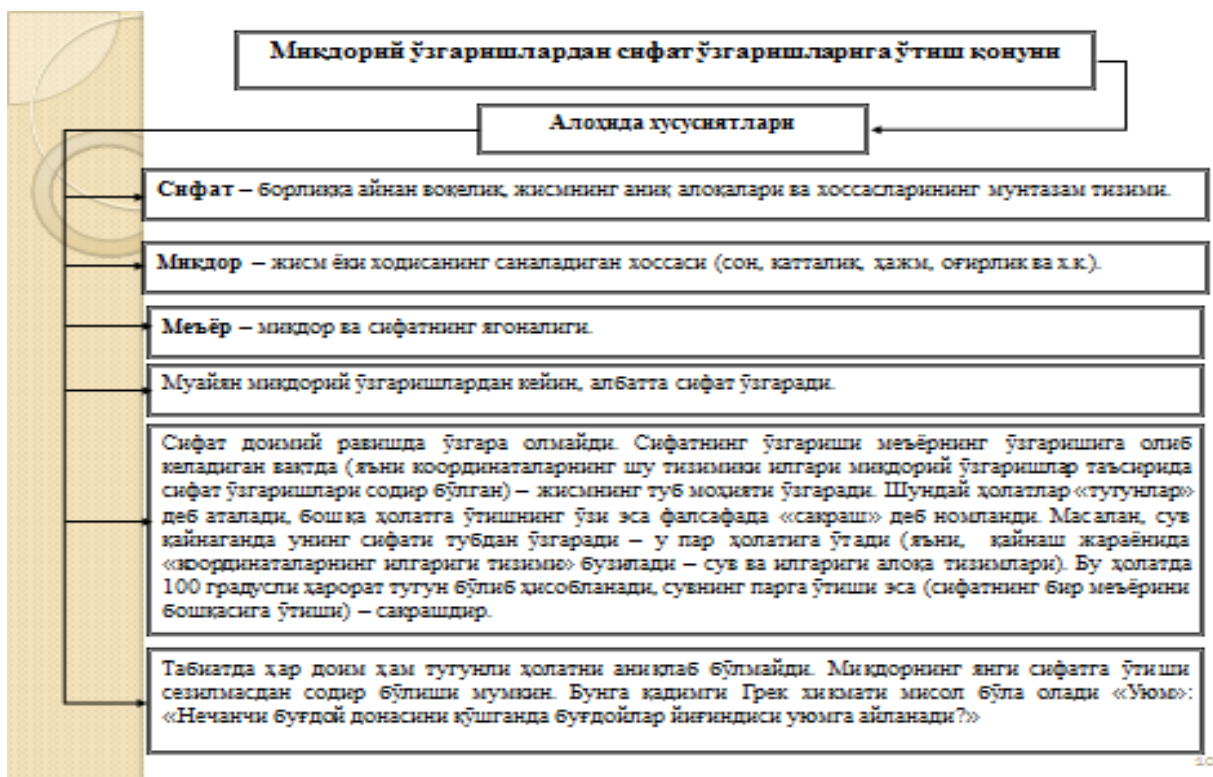

Микдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши қонуни. Ҳодисаларга макон-вақт мезони нуқтаи назаридан тавсиф бериш жараёнида «қаерда?» ва «қачон?» саволлари биринчи ўринга чиқади. Уларни билишга нисбатан бошқа бир ёндашув «нима?» саволи билан боғлиқ. Маълум жойда ва маълум вақтда мавжуд бўлган мазкур ҳодиса нимадан иборат? У қандай хоссалар билан тавсифланади? Бошқа ҳодисалардан унинг фарқи нимада ва қай жиҳатдан уларга ўхшаш? Бундай саволларга жавоб ҳодисаларни сифат ва микдоржиҳатидан тавсифлаш орқали берилади.

Мазкур тавсиф предмети сифат ва миқдор категориялари билан ифодаланади. Энг синчков таҳлил ҳам ҳодисада сифат ёки миқдор жиҳатидан тавсифлаш мумкин бўлмаган нарсани аниқлаш имконини бермайди. Бинобарин, сифат ва миқдор – ҳодисанинг қолдиқсиз «парчаланувчи» икки томонидир.

Миқдор ва сифат ўзгаришларининг бир-бирига ўтиши қонуни ривожланиш жараёнининг механизмини ёритади, у қай тарзда ва қандай шаклларда амалга оширилишини кўрсатади. Бу қонуннинг хусусиятини, у қандай намоён бўлиши ва амал қилишини аниқлаш учун унинг асосий тушунчалари: сифат, миқдор, меъёр, сакрашнинг мазмунини ёритиш талаб этилади.

Сифат нарсаларга хос ва уларнинг борлиги билан айний бўлган ҳамда уларни муайян алоқалар тизимидаги бошқа нарсалардан фарқлаш имконини берадиган ўзига хос хусусиятни акс эттиради. Нарсаларнинг сифати уларнинг чеклилиги билан уйғун боғлиқ, зеро мазкур сифат йўқ бўлиши билан нарсанинг ўзи ҳам йўқ бўлади, у бошқа нарсага айланади. Сифат – нарсанинг ички хусусияти, предметни мазкур жиҳатдан фарқлаш учун зарур ва етарли бўлган хоссалар мажмуи. Аммо ҳар қандай нарса бир жиҳатдан битта сифатга ва турли жиҳатлардан кўплаб сифатларга эга бўлади

Хосса - предметнинг жиҳати бўлиб, унинг бошқа предметлардан фарқи ёки улар билан ўхшашилигини белгилайди ва улар билан ўзаро алоқада намоён бўлади. Хоссалар муҳим ва иккинчи даражали бўлиши мумкин. Муҳим

хоссалар предметнинг сифатини белгилайди. Уларнинг йўқолиши моҳиятини мазкур хоссалар ташкил этган предметнинг ҳам йўқолишини англатади. Иккинчи даражали хоссалар ўзлаштирилиши ёки предметнинг сифатини ўзгартирмасдан йўқолиши мумкин. Ҳар қандай хосса (температура, ҳажм, энергия ва ш.к.) муайян миқдор ва сифатга эга бўлади. Ҳар қандай предмет ўзининг мавжудлигини белгиловчи барча хоссалар мажмуидир.

Миқдор - предмет муайян хоссасининг намоён бўлиши, интенсивлиги даражаси. Барча нарсалар, жараёнлар, ҳодисалар сифат билан бир қаторда муайян миқдорга ҳам эга. Улар муқаррар тарзда муайян ўлчам, ҳажм, масса ва шу кабилар билан тавсифланади. У сифат жиҳатидан ўхшаш хоссалар ёки бутуннинг қисмларини таққослаш йўли билан аниқланади. Миқдорий муносабатлар сифатга боғланмасдан аниқланиши мумкин. Шунингдек, миқдор турли предметларнинг айрим умумий хоссаси сифатида, предметларни сифат жиҳатидан тенглаштиради. Шу маънода миқдор сифатнинг зиддидир. Аммо предметнинг сифат хусусиятини мавҳумлаштириш сифат жиҳатидан ҳар хил тузилмаларни ўрганишга тадқиқотнинг миқдорий методларини жалб қилиш имконини беради. Масалан, ўлчаш таққослашнинг ўрганилаётган объектнинг миқдор кўрсаткичларини аниқловчи айрим кўриниши сифатида, сифат ҳақида аниқроқ хулоса чиқариш имконини беради.

Сакраш нима? Сакраш табиат ва жамиятда содир бўладиган сифат ўзгаришларини англатадиган фалсафий тушунча бўлиб, тараққиётнинг узлуксиз кўринишига қараганда анча тез ўтадиган жараёндир. Сакраш бирданига, тўсатдан бўладиган ҳолатгина эмас, балки янги сифат элементлари кўпайиши орқали юз берадиган тадрижий жараён ҳамдир.

Сакраш қуйидаги жиҳатларга эга:

1. сакраш тараққиёт натижасида амалга ошадиган объектив ва қонуний жарёндир;

2. сакраш тадрижийликнинг узилиб, миқдор ўзгаришларидан туб сифат ўзгаришларига ўтишидир;

3. сакраш эскининг тугаши ва янги сифатга мос келадиган ҳолатларнинг вужудга келиши туфайли пайдо бўладиган зиддиятларни ҳал қилишидир;

4. сакраш оламнинг ривожланиб, илгарилаб боришидир.

Ўзгариш ва ривожланиш жараёнида **ўз – ўзини инкор этиш тамойили** **ниҳоятда муҳим**. Бунда **ворислик** – эскининг инкори вამ янгиликнинг шаклланиши сифатида намоён бўлади. Ана шу жараёнларнинг доимий такрорланиши **инкорни инкор қонунининг** моҳиятини билдиради.

Инкорни - инкор. Инкорни-инкор қонунининг моҳияти нимадан иборат? Айни бир атама бундай кетма-кет қўлланилишининг маъноси нимада? Инкор категорияси ривожланаётган объект тарихидаги бир лаҳзанигина тавсифлайди. Битта инкор ҳаракати ўзгариш қайси йўналишда юз бераётгани, олдинги ва кейинги воқеалар оқимида у қандай аҳамиятга эга эканлигини, юз берган воқеанинг мазмунини аниқлаш учун доим ҳам имконият яратавермайди. Бошқача айтганда, инкорни-инкор тушунчаси

ривожланиш жараёнининг муҳим хусусиятларини аниқлаш имконини беради.

«Инкор» ва «инкорни - инкор» категориялари диалектикага Гегель томонидан киритилган бўлиб, айти шу мутафаккирнинг саъй-ҳаракатлари билан улар умумий фалсафий категориялар мақомини олган. Инкор ва инкорни-инкор категорияларидан Гегель ривожланишнинг ўзига хос хусусиятларини ёритиш воситаси сифатида фойдаланган. Гегель, шунингдек унинг ўтмишдошлари ва издошлари кўрсатиб берган баъзи бир ўзига хос хусусиятларни кўриб чиқамиз.

Биринчидан, *инкорни-инкор ривожланиш йўналишини кўриш учун имконият яратади*. Мазкур ҳодиса тараққиёт ёки таназзул аломати эканлигини бир инкор ҳаракатининг ўзидан аниқлаш мушкул. Шу боис, масалан, қабул қилинган муайян қонун, сайлов натижалари ва шу кабилар ҳақида хулоса чиқаришга шўшилмаслик керак.

Иккинчидан, *инкорни-инкор ривожланиш шаклининг тавсифи бўлиб хизмат қилади*. Маълумки, Гегелнинг диалектика тизимида ривожланиш мантикий зиддиятнинг юзага келиши ва унинг бартараф этилиши сифатида тавсифланади. Бу жараён «тезис – антитезис – синтез» формуласига мувофиқ юз беради. Диалектика контекстида ривожланишнинг уч босқичи ижтимоий ва табиий тизимлар ривожланишининг кўп сонли сценарийларидан бири сифатида намоён бўлади. Аммо Гегель қайд этган ривожланишнинг циклиги, унинг чизиқсизлиги табиат ва жамиятда жараёнлар кечишининг анча кенг тарқалган шакли ҳисобланади.

Учинчидан, *табиий ва ижтимоий циклларда ривожланиш ҳам, таназзул ҳам бўлмаслиги мумкин: ўзгариш айланма ҳаракат қилади. Инкорни-инкорда*

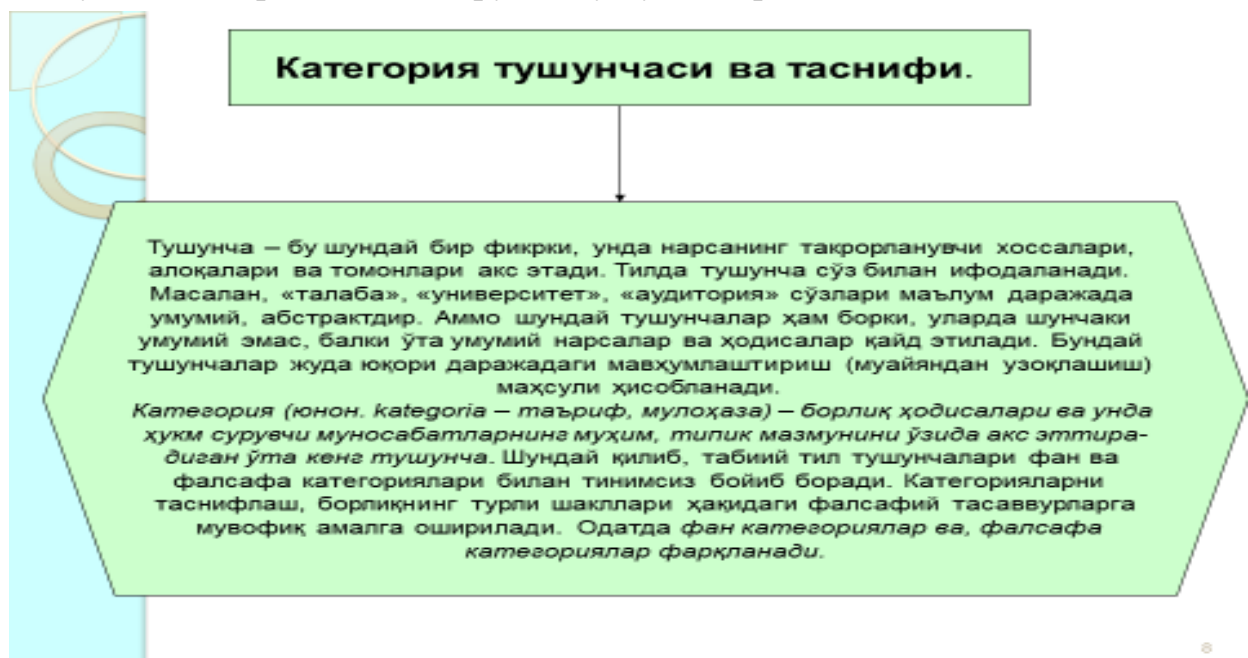
ривожланиш қўйи босқичининг ўзига хос хусусиятлари юқорироқ босқичда такрорланиши юз беради. Аввалги ҳолатларга қайтиш имконияти, яъни ўтилган ҳолатларнинг айрим хоссалари ривожланишнинг юқорироқ босқичида такрорланиши билиш ва тарихнинг ривожланишини тушуниш учун ўз аҳамиятини сақлаб қолади. Демак, инкор ривожланишни янги сифат пайдо бўлишига олиб келадиган аниқ йўналтирилган, қайтмас ўзгариш сифатида тавсифланади.

Шаклан ривожланиш бир чизиқли ҳам, айланма ҳам эмас, балки ранг-барангроқ ва мураккаброқ, чунончи: бир чизиқли ва кўп чизиқли, тўғри чизиқли ва зигзагсимон, умумий ва хусусий, уйғун ва ноуйғундир.

Йўналиш жиҳатидан ривожланиш прогрессив ва регрессив бўлади. Ривожланиш тизим айрим элементларининг таназзули билан боғлиқ бўлиши мумкин. Бутун тизим таназзулга учраши, унинг айрим элементлари эса тараққий этиши мумкин эмас. Объектга нисбатан ташқи кучлар таъсирида юз бериши мумкин бўлган ҳаракатдан фарқли ўлароқ, ривожланиш ўз-ўзидан ҳаракат, ички жараён бўлиб, зиддият, бир-бирини истисно этувчи томонлар, тенденциялар унинг манбаи ҳисобланади.

Фалсафа категориялари.

Категория сўзи юнонча бўлиб, луғавий маъноси «гувоҳ», «таъриф», «изоҳлаш», «кўрсатиш», «ифодаловчи» деган маъноларни англатади. Фалсафий категориялар объектив оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг умумий, муҳим томонларини, хусусиятлари ва муносабатларини акс эттирувчи тушунчадир.

Фалсафа тарихида категориялар масаласи Арасту томонидан «Метафизика» асарида батафсил ишлаб чиқилган. Марказий Осиё мутафаккирларининг, жумладан Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек асарларида ҳам мазкур кетегориялар кўп ишлатилиб келинган. Ҳар

бир фан ўзининг категория, яъни тушунчалар тизимига эга бўлиб, у орқали материя ҳаракати шакллариининг у ёки бу қонуниятларини ўрганади.

Диалектика категориялари, бошқа фанлар категорияларидан бир қатор муҳим хусусиятлари билан фарқ қилади. Булар қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, диалектика категориялари - объектив оламнинг энгумумий қонунлар тараққиётининг инъикосидир. Иккинчидан, диалектика категориялари энг умумий тушунчалар сифатида инсон фикри шакллари бўлиб, шу тахлитда улар мантикий мазмунга ҳам эгадирлар.

Учунчидан, диалектик категориялар илмий билишда муҳим методологик вазифани бажарди, объектив дунёни янгидан янги сирларини очишга ёрдам берди.

Тўртинчидан, диалектик категорияларнинг шаклланиши варивожланиши асосида моддий, ҳиссий фаолиятнинг йиғиндиси бўлган амалиёт ётади.

Иммануил Кант

XVII-XVIII асрлар фани ва фалсафасининг ғоялари ва категорияларини тизимга солишга аҳд қилади. Шу мақсадда у категорияларнинг уч гуруҳи: ҳиссий, идрок ва ақл категорияларини фарқлайди. Кант барча категориялар априор (тажрибада қўрилмаган) хусусиятга эга эканлигини қайд этади. Билиш категорияларини Кант тажрибага йўл очадиган дастлабки конструктив схемалар сифатида талқин қилади. Категориялар билаётган инсон ҳиссий таассуротлар хаоси устига «ташлайдиган» ва ҳар хил таассуротларни таснифлаш, таърифлаш ва ўзаро боғлашни амалга оширадиган тушунчалар «тўри»га ўхшатилади. Ҳиссий категориялари таркибига Кант макон ва вақт тушунчаларини киритади.

Фалсафада ўз хусусиятларига кўра «жуфт категориялар» деб аталадиган; умумий бўлиниш ва алоқадорлик муносабатларини ифодаловчи тушунчалар ҳам бор. Улар нарса ва ҳодисаларнинг муайян йўналишидаги энг муҳим, зарурий, нисбатан барқарор, даврий, такрорланиб турувчи бўлиниш ва алоқадорлик муносабатларини ифодалайди. Фалсафа категориялари мазмунидаги ички бирлик, бўлиниш, алоқадорлик ва муносабатларнинг яхлитлиги билиш жараёнининг узликсизлигини таъминлайдиган умумий қонуният тарзида вужудга келган. Энди фалсафада ўз хусусиятларига кўра «Жуфт категориялар» деб аталадиган, умумий бўлиниш ва алоқадорлик муносабатларини ифодаловчи тушунчаларга жуда қисқача тўхталиб ўтамиз.

1. Алоҳидалик, хусусийлик ва умумийлик. Бу фалсафий категориялар борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг ҳар бирига хос алоҳида маълум гуруҳга хос махсус ва ҳаммасига хос умумий томонлари, хусусиятлари ҳамда улар

ўртасидаги бўланиш ва алоқадорликни ифодалайди. Алоҳида нарса ва ҳодисагагина хос бўлиб, бу нарса ва ҳодисани бошқа нарса ва ҳодисадан фарқ қилувчига алоҳидалик дейилади. Кўпчилик нарса ва ҳодисаларга хос бўлган ўзаро ўхшаш, бир хил, такрорланувчи белги ва хусусиятлар бирлигини акс эттирувчи тушунча умумийлик деб аталади. Нарса ва ҳодисаларга хос махсус томонлар хусусиятлари бирлиги хусусийлик категориясида ифодаланади.

2. Система, структура ва элемент. Система - бу борликдаги ўзаро бўлиқ, муайян тартибдаги бир- биригатаъсир ва акс таъсир қилиб турувчи нарсалар, ҳодисалар вараёнларнинг қонуниятли бирлигидир. Структура эса шу системани ташкил этган нарсалар, ҳодисалар ва вараёнларнинг тартиби, тузилиши, таркиби, жойланиши ва ифодаланишидир. Элемент системани ташкил қилган структуранинг ўзаро бўланиш, алоқадорлик, муносабат жиҳатларини таъминлайдиган нисбатан мустақил таркибий қисмдир.

3. Моҳият ва ҳодиса. Моҳият нарса ва ҳодисаларнинг ички, энг муҳим ўзаро бўлинишлари шу бўлинишларнинг қонуний алоқадорликларини ифодалайди. Ҳодиса эса шу нарса ва вараёнларни ташкил этувчи томонлар, хусусиятлар ва бўланишларнинг намоён бўлиш шакли, моҳиятининг ифодаланишидир. Билишнинг вазифаси борлиқнинг кўпдан- кўп ҳодисалари, уларнинг ташқи томонлари ва белгилари остида яшириниб ётган моҳиятларини излаб топишдан иборат.

4. Мазман ва шакл. Мазмун - нарса ёки ҳодисани айнан шу нарса ёки ҳодиса сифатида ифодаловчи вараёнлар, муҳим элементлар ва ўзгаришларнинг шакл-мазмуннинг мавжудлиги усулини, унинг тузилишини ифодаловчи, нарса ва ҳодисаларнинг ички ва ташқи томонларининг бирлигидан иборат.

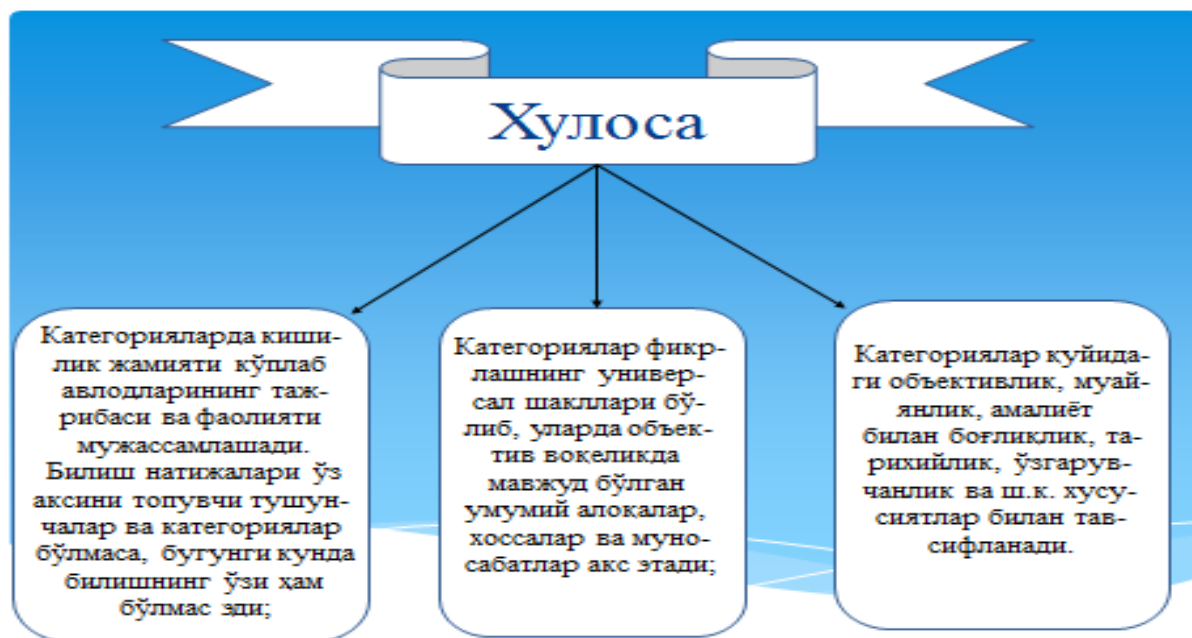
5. Сабаб ва оқибат. Сабаб- бирор нарса ва ҳодисани ривожланиш вараёнининг оқибатидир, бошқача айтганда бир ҳодисадан олдин келиб уни вужудга келтирган ҳодиса ёки ҳодисалар гуруҳи сабаб деб аталади. Сабабни бевосита ёки бавосита таъсири билан юз берадиган ҳодиса оқибат дейилади.

6. Зарурият ва тасодиф. Нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятидаги, уларнинг ички, муҳим бўланишларидан муайян шароитда қатъий равишда келиб чиқадиган, келиб чиқиши муқаррар воқеа ёки ҳодиса зарурият дейилади. Нарса ва ҳодисаларнинг моҳияти билан бўлиқ бўлмаган, юз бериш ҳам бермаслиги ҳам мумкин бўлган ҳодиса ёки воқеа тасодиф деб аталади.

7. Имконият ва воқелик. Воқелик бу ҳозир реал мавжуд бўлган, яшаб турган нарса ва ҳодисалардир. Лекин бу ҳодисалар ривожланиш вараёнида бирданига ҳозирги ҳолатда бўлмай, балки дастлаб имконият ҳолатида бўлган бўлиб, улар ўзларини маълум келиб чиқиш даврига, вақтига, тарихига эга. Воқелик ўзининг пайдо бўлиш давридан олдин имконият шаклида мавжуд бўлади. Имконият- бу воқеликни кўртак ҳолатдаги кўринишидир, у юзагачиқмаган воқеликдир. Имконият воқеликга бирдан айланмайди. У эски воқелик ичида, аввало кўртак шаклида мавжуд бўлиб, сўнг ривожланиб

бориб тобора реаллаша боради ва маълум даврда, маълум шарт- шароит туфайли воқеликка айланади.

Фалсафий категориялар – борлиқнинг умумий, муҳим томонлари, хоссалари, алоқалари ва муносабатлари ҳақида фикрлаш учун қўлланиладиган ўта кенг тушунчалар мажмуидир. Айни шу сабабли фалсафий категориялар ҳеч қачон ҳажман чекланган табиий тил тушунчалари даражасида соддалаштирилиши мумкин эмас.

Хулосалар. Диалектика ривожланиш фалсафасининг пухта ишлаб чиқилган концепциясидир. Ходисалар ривожланишининг умумий назарияси сифатида у ривожланишнинг моҳиятини англаб етишга йўл очади, табиат, жамият ва тафаккурдаги реал жараёнларни улар амалда қандай бўлса, шундай акс эттиради.

Таянч тушунчалар: *Ривожланиш, диалектика, объектив диалектика, субъектив диалектика, стихияли диалектика, материалистик диалектика, идеалистик диалектика, зиддият, сакраш, айният, тафовут, инкор, ворисийлик, миқдор, сифат, меъёр, хосса, қонун, воқелик қонунлари, фан қонунлари, фалсафа қонунлари, категория, фалсафа категориялари, базис.*

Такрорлаш учун саволлар

1. Қонун нима? Табиат, жамият ва фалсафий қонунлар деганда нималарни гапирган бўлар эдингиз?
2. Миқдор ва сифат нима? Меъёр ва сакраш-чи?
3. Қарама- қаршиликлар бирлиги ва курашини гапириб беринг?
4. Ўзгариш ва ривожланишда ўз-ўзини инкор этиш тамойилини изоҳлаб беринг?
5. «Категория» тушунчасини моҳияти ва мазмунини қандай изоҳлайсиз?
6. Мавжудлик, ўзгариш ва ўзаро алоқадорлик намоён бўлишининг асосий тамойилларини гапириб беринг?

7. Ҳозирги даврда тараққиёт ва ўзаро боғлиқлик тамойиллари қандай намоён бўлмоқда?

8. Фалсафанинг қонун ва категорияларининг аҳамияти нимадан иборат?

6-МАВЗУ. ФАЛСАФАДА ОНГ МУАММОСИ. БИЛИШ НАЗАРИЯСИ ВА ЙЎНАЛИШЛАРИ

Режа:

- 1. Онг онтологик муаммо сифатида.**
- 2. Гносеология - билиш фалсафаси. Билишнинг даражалари.**
- 3. Эмпирик билим ва унинг шакллари.**
- 4. Метод ва методология тушунчаси. Фалсафа методлари: диалектика, метафизика, софистика, эклектика, синергетика.**

Онг онтологик муаммо сифатида
--

Инсон онги мураккаб ва серқирра ходисадир. У ҳақдаги тасаввурлар жуда турли- туман бўлиб, улар кишилар билими ва ҳаётий тажрибаларининг хилма- хиллиги

билан боғлиқ. Онг, унинг моҳияти, мазмуни, намоён бўлиш жиҳатларини тушунишни аксарият ҳолларда кишиларнинг моддий анъаналари, уларнинг диний қарашлари ҳам белгилайди. Онг ва унинг турли хусусиятлари инсонга хос ҳодиса сифатида психология, адабиёт, социология каби фанларнинг тадқиқот объекти бўлса-да, онгнинг моҳияти, унинг турли кўринишлари ўртасидаги муносабат каби масалаларни ўрганиш билан фалсафа шуғулланади.

Онгнинг бир нечта фалсафий - гносеологик концепциялари мавжуд. Ҳозир онг деганда борликни руҳий акс эттириш, воқеликнинг объектив мазмунини субъектив мазмунга айлантириш, шунингдек, унинг турли босқич ва даражаларида бундай инъикос эттиришнинг ўзига хос социал – психологик механизмлари, шакллари тушунилади. Онг деганда оддий руҳий инъикос эмас, балки ижтимоий ривожланган инсон томонидан воқеликни руҳий акс эттиришнинг олий шакли тушунилади. Онг инсон миясининг шундай функциясики, унинг моҳияти ташқи дунёни тўғри, умумлашган, мақсадга йўналтирилган ва ижодий ўзгартирилган шаклда акс эттиради.

Онгни диний тушуниш уни илоҳий ҳодиса, худо яратган мўъжиза тарзида талқин қилишга асосланади. Кўпгина динларда инсон онги буюк илоҳий ақлнинг миттигина акс этиши, унинг намоён бўлиш шакли тарзида тавсифланади. Инсон танасидаги руҳ бизнинг истак ва фикрларимизнинг ташувчисидир. Жон ўлиши билан онг ҳам ўлади. Бундай қарашлар қадимий бўлиб, унинг тарафдорлари ҳозир ҳам кўп.

Онг моддийликнинг мияда акс этиши деб тушунишда, унинг моҳияти инсон танаси билан боғлаб талқин этилади. Фалсафа тарихида “**Вульгар материализм**” деб ном олган оқим намоёндалари фикрича, худди жигар сафро ишлаб чиқаргани каби, мия ҳам онгни ишлаб чиқаради. Бундай

ёндашув натижасида онг идеал эмас, балки моддий ҳодиса деган хулоса чиқади.

Онг тарихи инсоннинг инсон бўлиб шакллана бошлаши тарихи билан боғлиқдир.

Онг инъикоснинг олий шаклидир. Инъикос муайян таъсир натижасида пайдо бўлади. Кенг маънода, ҳар қандай предметларнинг у билан таъсирлашувида бўлган бошқа предметларнинг таъсирини муайян тарзда акс эттириши билан боғлиқ хоссасига инъикос дейилади. Инъикос ҳамма жойда мавжуд. Нотирик табиатдаги инъикос билан тирик табиатдаги инъикоснинг фарқи бор.

Онг ва мия. Инсон мияси нозик, мураккаб тузилишга эга бўлган тизимдир. Айнан унинг мураккаблиги онг пайдо бўлиши мумкинлигининг асосий шартидир.

Онг ва руҳият. Онг психик инъикоснинг ўзига хос, юксак шаклидир. З.Фрейд фикрича, психика онгсизлик, онг ости ҳодисаларини ва онгнинг ўзидан иборат уч қатламдан ташкил топган. Инсон ҳаёти ва фаолиятида онг билан бир қаторда онгсизлик ва онг ости ҳодисалари ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Онгнинг тузилиши. Онг ўзаро алоқада бўлган турли унсур (эдэлемент) лардан ташкил топган мураккаб маънавий тузилишга эга. Билим онг тузилишининг асосий унсуридир. Шу сабабли билимларнинг бойиб, чуқурлашиб бориши онг ривожланишини характерлайдиган муҳим белги сифатида юзага чиқади.

Онг тузилишининг яна бир унсури хилма- хил кўринишларда намоён бўладиган кечинмалардир. Билимларимизнинг кенгайиб бориши иродамизга боғлиқ.

Онг ва тил. Тил онгнинг инсонгагина хослигини исботлавчи омилдир. Тил, бу энг аввало, муайян белгилар тизими демакдир. Тил белгилар тизими сифатида келиб чиқишидан қатъий назар фақат инсонгагина хос ва у онг билан узвий боғлиқдир. Тилда онг гавдаланади. Тил фикрлаш куроли, мулоқот воситаси сифатида доимий такомиллашув жараёнини бошидан кечирмоқда. Миллий тилларнинг ривожига катта эътибор берилмоқда. Ўзбекистонда ўзбек тилининг ривожига жиддий эътибор берилмоқда. Она тили миллатнинг руҳидир. Ўз тилини йўқотган ҳар қандай миллат ўзлигидан жудо бўлади.

Ўзлигини англаш. Ўз- ўзини англашда ўзини билиш, баҳолаш ва тартибга солишдек унсурларни ажратиш мумкин. Жамият ривожига шахсларнинг ўзлигини англаши муҳим роль ўйнайди.

Онг ва ахборот. Сўнгги йилларда дунёда “Информацион портлаш” тушунчаси кенг қўлланилмоқда. XX асрнинг энг муҳим ютуқларидан бири бу компьютерларнинг яратилганлигидир. Бу бир томондан, инсон онги, тафаккури, куч- қудратининг , иккинчи томондан, инсонларга кенг имкониятларнинг яратилишига сабаб бўлди.

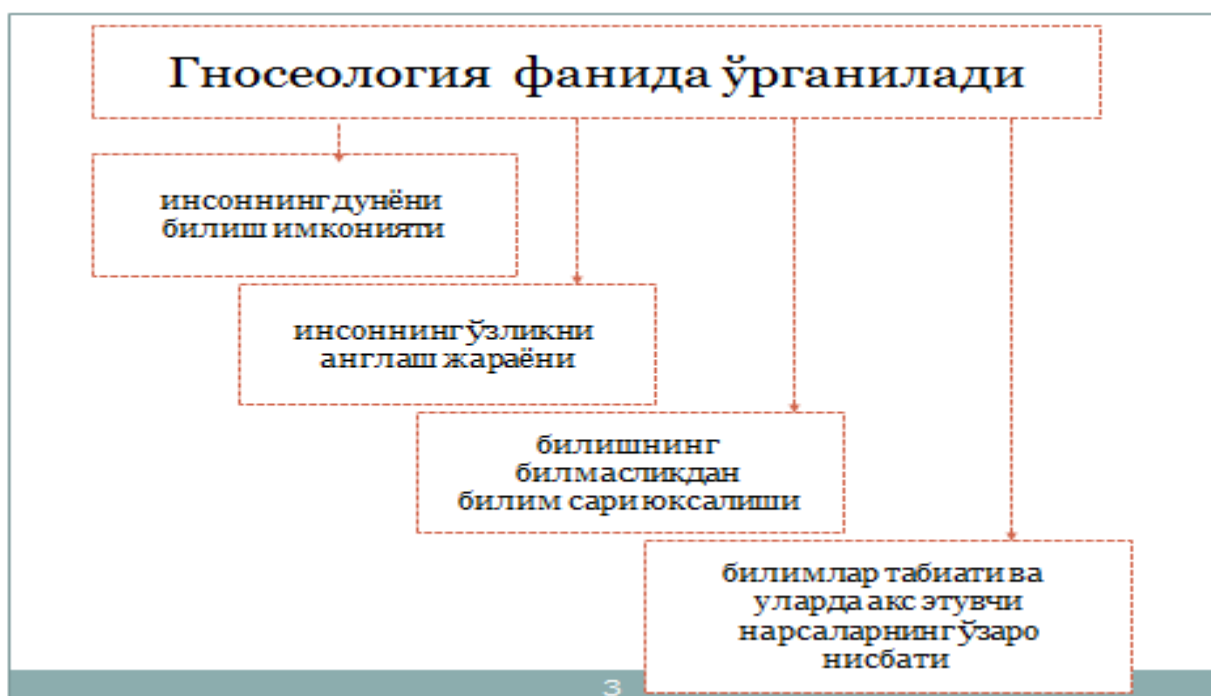
Яратилган ЭХМлар инсон тафаккурига хос бўлган хусусиятларга эга. Уларнинг “хотира” қудрати ниҳоятда юксак. Компютерлар қанчалик мураккаб операцияларни бажармасинлар, инсон томонидан программалаштирилган жараёнларнинггина амалга оширадилар. Компютерлар инсоннинг муайян йўналишлардаги ақлий фаолиятини енгиллаштиришга хизмат қилади ва ўзининг яратувчиси устидан ҳукмрон бўла олмайди. Юқорида келтирилганлардан кўринадики, онгнинг моҳиятини англаш инсоннинг ўзлигини, яшашлан мақсади, ҳаётининг маъно- мазмуни каби масалаларни чуқурроқ тушунишга имкон беради.

**Гносеология - билиш
фалсафаси. Билишнинг
даражалари.**

«Гносеология» - соф фалсафий категория. Унинг номи юнонча “gnosis” – билиш, “logos” – назария, яъни билиш назарияси, «билиш ҳақидаги таълимот» маъноларини англатади. Фалсафий адабиётларда, шу

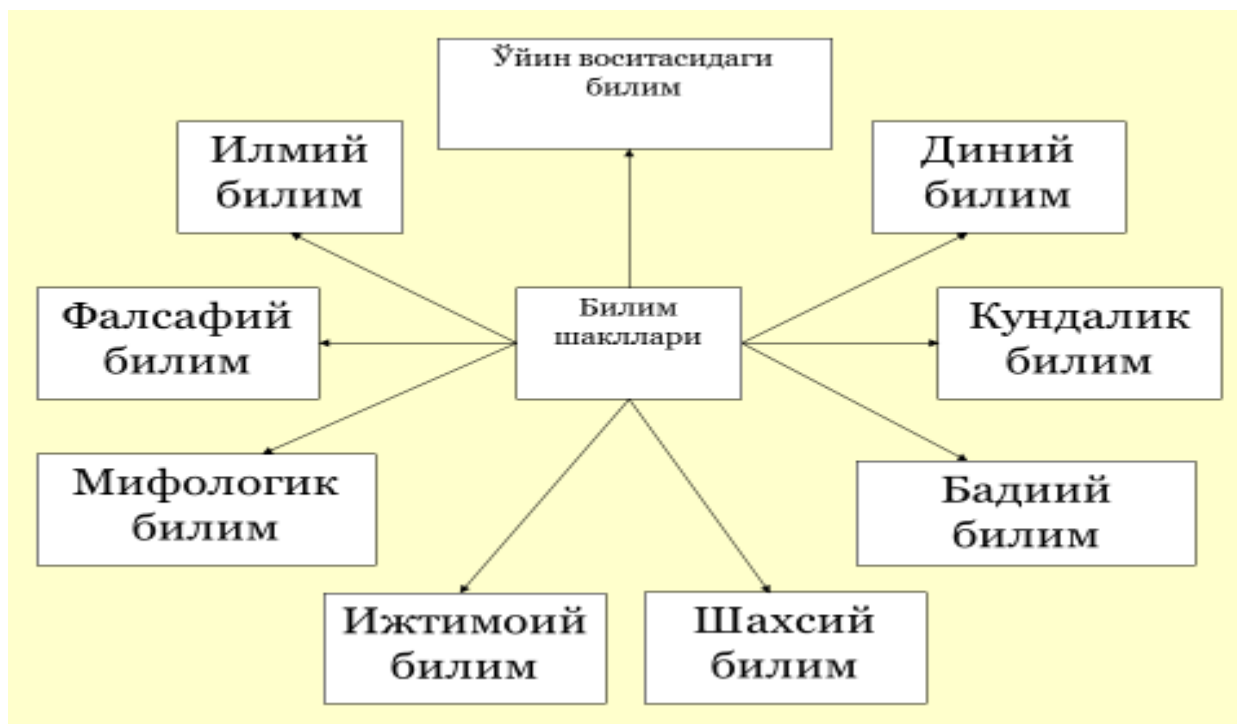
жумладан фалсафий қомуслар ва луғатларда «гносеология» атамаси «билиш назарияси» деб таржима қилинган. Шу билан бир қаторда, айти шу мазмунни ифодалаш учун фалсафий адабиётларда «эпистемология» сўзи ҳам қўлланилади.

Шуни таъкидлаш лозимки, гносеологияга татбиқан билиш назарияси ва эпистемология номларининг қўлланилишини ўринли деб бўлмайди. Зотан, «епистеме» сўзи «пистис» - эътиқод сўзи билан узвий боғлиқ. Бироқ, биз биладиган (гносио) ва биз ишонадиган (пистио), мавжудлигига эътироз билдирмайдиган нарсалар – фалсафий ва илмий билимларнинг ҳозирги даражасида мазмунан ҳар хил тушунчалардир. Шу боис Ғарбий Европа фалсафасида эпистемологиянинг мазмуни икки хил, баъзан эса – уч хил талқин қилинади.

Билиш нима? Билиш инсоннинг табиат, жамият ва ўзи тўғрисида билимлар ҳосил қилишга қаратилган ақлий, маънавий фаолият туридир. Инсон ўзини қуршаб турган атроф - муҳит тўғрисида билим ва тасаввурга эга бўлмай туриб, фаолиятнинг бирон бир тури билан муваффақиятли шуғуллана олмайди. Билишнинг маҳсули, натижаси илм бўлиб, ҳар қандай касб- корни эгаллаш фақат илм орқали рўй беради. Шунингдек, билиш инсонгагина хос бўлган маънавий эҳтиёж, ҳаётий заруриятдир.

Билим шакллари - Инсон ўзини қуршаган оламни англаб етади, уни ҳар хил усуллар ёрдамида ўзлаштиради. Бу усуллардан иккита энг муҳимини қайд этиш мумкин. Биринчи – моддий - техникавий усул – тирикчилик воситаларини ишлаб чиқариш, меҳнат, амалиёт. Иккинчи – маънавий (идеал) усул; унинг доирасида субъект ва объектнинг билишга доир муносабатлари улар ўртасидаги кўп сонли муносабатларнинг биридир. Ўз навбатида, билиш жараёни ва унда олинadиган билимлар амалиёт ва билишнинг тарихий ривожланиши мобайнида табақаланади ва ўзининг ҳар хил шаклларида мужассамлашади. Билишнинг бу шакллари, гарчи ўзаро боғлиқ бўлса-да, лекин бир-бирига ўхшамайди ва ҳар бир бири ўзига хос хусусиятларга эга.

Билиш, маънавий фаолият шакли сифатида, жамият пайдо бўлган даврдан ва жамият билан бирга муайян ривожланиш босқичларидан ўтиб келмоқда. Бу босқичларнинг ҳар бирида билиш жараёни инсоният тарихи мобайнида юзага келган ранг - баранг ва ўзаро боғланган ижтимоий-маданий шаклларда амалга оширилади. Шу боис яхлит ҳодиса сифатидаги билишни бирон-бир шаклга, ҳатто сўзнинг ўз маъносидаги билишни тўлиқ «қопламайдиган» илмий шаклга ҳам боғлаш мумкин эмас. Шу сабабли гносеология умумлаштириш учун фақат бир соҳа – илмий билимдан ва ҳатто

юксак даражада ривожланган табиатшуносликдан материал олиб, ўз хулосаларини чиқара олмайди.

Билишнинг мақсади илмий билимлар ҳосил қилишдангина иборат эмас, балки билиш жараёнида ҳосил қилинган билимлар воситасида инсоннинг баркамоллигига интилиш, табиат ва жамиятни инсонийлаштириш, табиий ва ижтимоий гармонияга эришишдир.

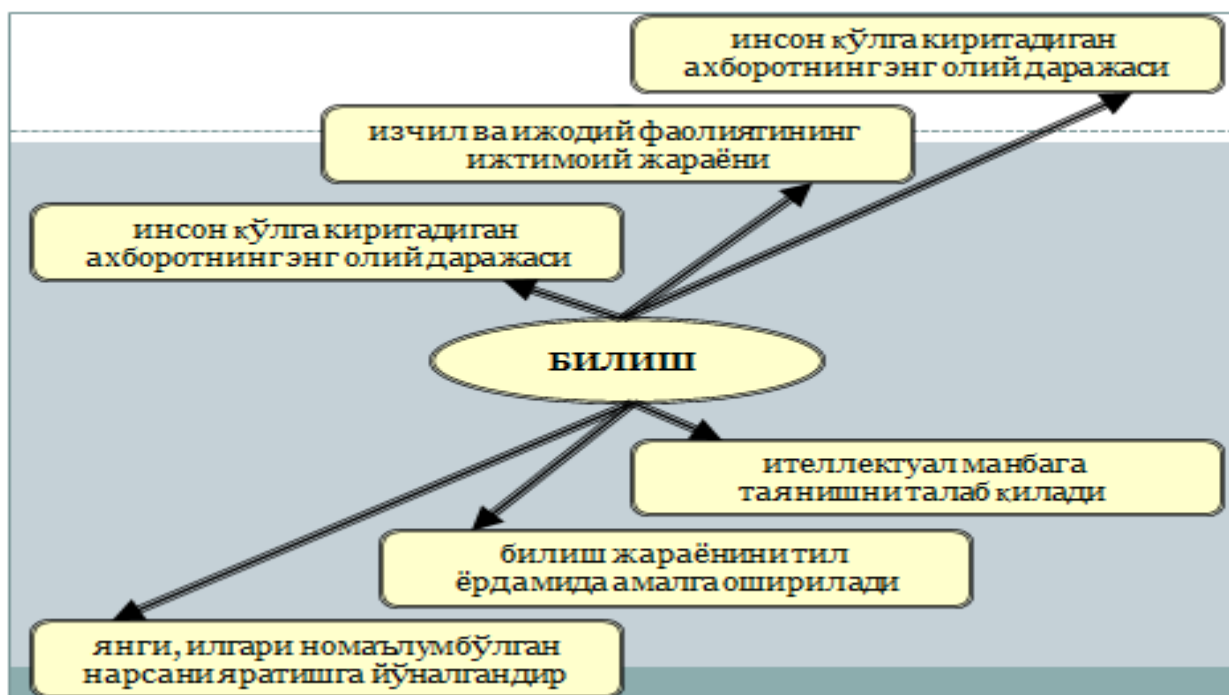
Билиш объекти. Тадқиқотчи – олим, умуман инсоннинг билимлар ҳосил қилиш учун илмий фаолияти фаразланган нарсаси, ҳодиса, жараён, муносабатлар билиш объектлари ҳисобланади.

Билиш субъекти. Билиш билан шуғулланувчи кишилар ва бутун инсоният билиш субъекти ҳисобланади.

Билиш предмети субъектнинг билиш фаолияти қамраб олган билиш объектининг айрим соҳалари ва томонларидир.

Ҳиссий, эмпирик, назарий, мантиқий ва интуитив билиш даражалари. Ҳиссий даражадаги билимнинг шакллари. Сизги аъзолари орқали олинган билим – ҳиссий билимлардир. Нарсаларнинг хоссаларини сезги аъзолари сезиш ва идрок этиш натижасида олинган билим ҳиссий билимдир. Масалан, инсон учаётган самолётни кўради ва бунинг нималигини билади.

Сезги. Билиш фаолиятида сезги – нарсалар айрим хоссаларининг сезги аъзолари орқали ҳис қилинган оддий образи, инъикоси, нусхаси ёки ўзига хос сураати дастлабки сезги образи ҳисобланади. Масалан, апелсинда биз тўқ сариқ ранг, ўзига хос ҳид, таъмини сезамиз. Чунки, сезгилар инсондан ташқаридаги муҳитда юз бераётган ва унинг сезги аъзоларига таъсир кўрсатаётган жараёнларда юзага келади. Овоз ва ёруғлик тўлқинлари, механик босим, кимёвий таъсир ва ҳоказолар ташқи таъсирлантирувчилар ҳисобланади.

Форобий билишнинг икки шакли – ҳиссий ва оқилона билишни фарқлайди. Инсонни ташқи дунё билан боғловчи сезгилар ролига эътиборни қаратар экан, Форобий уларни беш турга ажратади. У сезгиларни билимнинг асосий манбаи деб ҳисоблаб, сезгилар фақат нарсанинг инъикоси нарсанинг ўзига мос тушган ҳолда ҳақиқий бўлиши мумкин⁹ деб таъкидлайди. Форобийнинг билишда ва умуман ҳиссий идрок этишда сезгиларнинг роли ҳақидаги қарашлари Аристотелнинг «сезмайдиган одам ҳеч нарсани билмайди ва тушунмайди», деган фикрига жуда ўхшаш.

Инсоннинг ҳайвондан фарқи шундаки, у ақл ва сезгилар ёрдамида билимларни ўзлаштиришга қодир. «Ақл кучи» борлиқ нарсаларининг фикрий инъикосини ўзида гавдалантиради. Дунёвий ҳодисаларнинг моҳияти ва сабабларини билган ақл осмон жисмлари ва уларнинг шакллари билишга ҳаракат қилади. Шу охири босқичда инсонга таъсир кўрсатувчи коинот ақл билан бирикади ва боқийлик хусусиятини касб этади.

Ақл дунёнинг яралиш босқичлари сифатида инсон ва биринчи сабаб ўртасида боғловчи бўғин бўлиб хизмат қилади, биринчи сабаб эса, ўз навбатида, ақлга бевосита таъсир кўрсатади. Ҳаракатланувчи ақл жон билан руҳ орқали боғланади, жон инсон танасидан ўрин олади, шундай қилиб, нодунёвий ҳаёт жиҳатлари инсонга ўтади ва пировардида инсон моҳияти, билимлари – унинг ақли боқийлик хусусиятини касб этади.

Форобий фикрича, сезгилар тартибга эга бўлганидек, ақлнинг ҳам ўз тегишли тартиби мавжуддир¹⁰. Биринчи метод табиий фанлар (физика)га, иккинчиси – математикага мос тушади. Иккала методдан ҳам фақат фанда нарса ва ҳодисанинг у ёки бу жиҳатини теранроқ тушуниш мақсадида фойдаланилади.

Сезгилар дунёнинг сифат жиҳатидан ранг-баранглигининг объектив хусусиятини акс эттиради ва унинг таъсирида юзага келади. Сезгилар ҳодисаларнинг миқдор кўрсаткичлари ҳақида ҳам анча бой ахборот беради. Сезгилар бир хил оҳангдаги овозлар ўртасидаги фарқни уларнинг кучига қараб, ранг тусларини, температурадаги ўзгаришларни, нарсалар ва жараёнлардаги бошқа фарқларни анча аниқ акс эттиради. Сезиш қобилятининг йўқолиши муқаррар тарзда онгнинг йўқолишига олиб келади.

Сезишнинг кўриш, эшитиш, тебраниш, пайпаслаш, об-ҳаво, оғриқ, мувозанат ва тезлашишни ҳис этиш, ҳид, таъм билиш каби умумий органик турлари фарқланади. Сезгиларнинг ҳар бир шакли ўзининг айрим кўриниши орқали материя ҳаракатининг мазкур шакли ва тури, масалан, электромагнит, овозли тебранишлар, кимёвий таъсирлар ва ҳоказоларнинг умумий хоссаларини акс эттиради.

Идрок. *Сезги аъзоларига бевосита таъсир кўрсатувчи предметлар, уларнинг хоссалари ва муносабатларини акс эттирувчи яхлит образни идрок этиш деб аталади.* Инсоннинг идрок этиши нарсалар, уларнинг хоссалари ва муносабатларини тушуниш ва англаб етишни ўз ичига олади.

9 Қаранг: Фараби. Китаб ал-Хуруф. – Душанбе: Илм, 1972. - С. – 23.

10 Фараби. Китаб ал-Хуруф. – Душанбе: Илм, 1972. - С.– 24.

Бунда инсон ўзининг ҳар бир янги таассуротини мавжуд билимлар тизимига киритади. Сезиш ва идрок этиш инсон ташқи дунёга амалий таъсир кўрсатиши жараёнида, меҳнатда, сезги аъзолари фаол ишлаши натижасида амалга ошади ва ривожланади; масалан, ҳаракатсиз кўз нарсалар рангини фарқлашга қодир эмас.

Организмнинг макроскопик, яхлит нарсалар ва жараёнлар оламида мўлжал олишга бўлган эҳтиёжи бизнинг сезги аъзоларимизни шундай ташкил қилганки, биз нарсаларни яхлит ҳолда идрок этамиз. Акс ҳолда ҳамма нарса ҳаракатланаётган зарралар, молекулалар пардасига айланган ва биз нарсаларларнинг чегараларини кўрмаган бўлур эдик. Кўриш аъзоси организм ҳаётида муҳим рол ўйнайдиган борликдаги ёруғлик ҳодисаларини мумкин қадар яхшироқ акс эттириш йўналишида ривожланган. Шу сабабли кўз табиатда мавжуд ёруғлик таъсирида ёруғликни қабул қилиш, кулоқ - овоз тебранишларини фарқлаш учун мослашган ва ҳ.к. Сезги аъзоларининг ўзига хослиги, «физиологик» идеалистлар фикридан фарқли, ташқи дунёни тўғри билишга нафақат монелик қилмайди, балки, аксинча, нарсаларнинг объектив хоссалари аниқроқ ва тўлиқроқ акс этишини таъминлайди.

Гарчи сезиш ва идрок этиш инсоннинг барча билимлари манбаи саналса-да, ҳиссий билиш улар билангина кифояланмайди. У ёки бу предмет инсоннинг сезги аъзоларига маълум замон мобайнида таъсир кўрсатади. Сўнгра бу таъсир барҳам топади. Бироқ предметнинг образи изсиз йўқолмайди. У хотирада гавдаланади ва сақланиб қолади. Бинобарин, бирон-бир нарса ҳақида у йўқолганидан кейин ҳам фикр юритиш мумкин, чунки у ҳақда муайян тасаввур қолади. Юмиқ кўзлар билан ҳам биз нималарнидир тасаввур қиламиз.

Хотира ўтмиш ва ҳозирги замонни бирлаштиради, уларнинг бир-бирига ўтишини таъминлайди. “Товушлар ва сўзлар сони кўпайгандан кейин, одамга унинг хотираси ёрдамга келади... Ёзув ҳам хотира билан бирга инсон имкониятларини оширади”¹¹. Агар образлар мияда унга предмет таъсир кўрсатган пайтда пайдо бўлиб, бу таъсир тўхтаганидан кейин дарҳол ғойиб бўлганида, инсон нарсаларни ҳар сафар мутлақо нотаниш нарсалар сифатида қабул қилган, у мазкур нарсаларни танимаган, демак, уларни англамаган бўлар эди. Бирор нарсани англаш учун ақлнинг ишлаши – ҳозирги ҳолатни олдинги ҳолат билан таққослаши талаб этилади. Ташқи таъсирларнинг идрок этилиши ва уларнинг вақтда сақланиши натижасида хотирада тасаввурлар уйғонади.

Тасаввурлар – бу бир пайтлар инсоннинг сезги аъзоларига таъсир кўрсатган ва кейинчалик мияда сақланиб қолган алоқалар бўйича гавдаланадиган нарсаларнинг образларидир.

Сезиш ва идрок этиш онг, фикр шаклланишининг бошланиши ҳисобланади. Хотира олинган ахборотни қайд этади ва сақлайди. Тасаввурда эса онг илк бор ўзининг бевосита манбаидан ажралади ва нисбатан мустақил субъектив ҳодиса сифатида мавжуд бўла бошлайди. Инсон нисбатан янги

¹¹Қаранг: С.М.Ҳотамий. Ислоҳ тафаккури тарихидан. -Т.: Минҳож, 2003.- Б.- 74

образларни эркин яратишга қодир. Тасаввур – бу идрок этиш ва назарий тафаккур ўртасидаги боғловчи бўғин.

Хаёл инсоннинг муҳим хоссаси. *Хаёл кучи тажрибада (онгда) мавжуд образларни нафақат қайта чақиради, балки уларни бир-бири билан боғлайди ва шу тариқа уларни умумий тасаввурлар даражасига кўтаради* Хаёл тафаккур оқимида етишмаётган кўргазмалилик ўрнини тўлдиради.. Образларни қайта гавдалантириш хаёл кучи билан эркин ва бевосита кузатиш ёрдамисиз амалга оширилади. Тасаввурлар пайдо бўлишининг бу шакли бундай эркин фаолият кўрсатиш қобилиятига эга бўлмаган, бироқ амалда кузатишга мухтож бўлган ва образлар беихтиёр пайдо бўлишига йўл қўядиган оддий эслашдан шу билан фарқ қилади.

Билишнинг юқори босқичи фақат инсонларгагина хос бўлиб, **ақлий билиш** (рационал билиш) дейилади. Агар инсон ўз сезгилари ёрдамида нарса ва ҳодисаларнинг фақат ташқи хосса ва хусусиятларини билса, тафаккур воситасида нарса ва ҳодисаларнинг ички моҳиятини билиб олади. Моҳият ҳамиши яшириндир, у доимо ҳодиса сифатида намоён бўлади. Ақлий билишнинг шакллари қуйидагилар: тушунча, ҳукм, хулоса.

Тушунча. Тушунчада инсоннинг ҳиссий билиш жараёнида орттирган барча билимлари мужассамлашади. Тушунча ақлий фаолият маҳсули сифатида вужудга келади. Нарса ва ҳодисалар моҳиятига чуқурроқ кириб боришда тушунча муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Ҳукм. Ақлий билиш нарса ва ҳодисаларга хос бўлган белги ва хусусиятларни тасдиқлаш ёки инкор этишни тақозо этади. Тафаккурга хос бўлган анна шу тасдиқлаш ёки инкор этиш қобилиятига ҳукм дейилади. Ҳукмлар тушунчалар воситасида шаклланади.

Хулоса – ақлий билишнинг муҳим воситаларидан бири, янги билимлар ҳосил қилиш усулидир. Хулоса чиқариш индуктив ва дедуктив бўлиши, яъни айрим олинган нарсаларни билишдан умумий хулосалар чиқаришга ёки умумийликдан алоҳидаликка бориш орқали бўлиши ҳам мумкин.

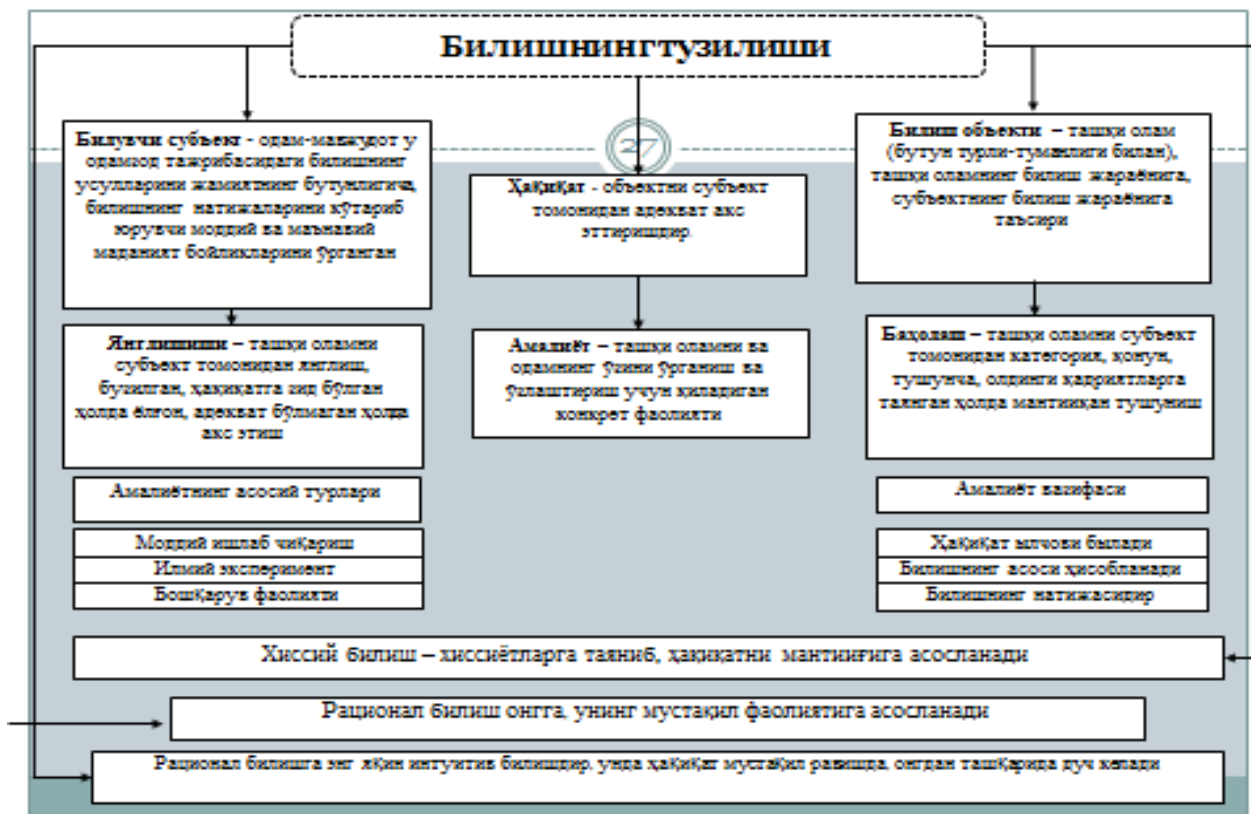
Биобарин, тушунча, ҳукм ва хулосалар чиқариш илмий билимнинг муҳим воситаларидир. Бундай билиш инсондан алоҳида қобилият, кучли иродани тарбиялашни, нарса ва ҳодисалардан фикран узоқлашишни, диққатни бир жойга тўплашни, ижодий хаёлни талаб этади.

Билишнинг олий даражаси **интуитив билиш, қалбан билиш, ғойибона билишдир**. Ўзининг бутун борлигини фан, дин, сиёсат ва санъат соҳасига бағишлаган буюк кишилар анна шундай билиш қобилиятига эга бўладилар. Интуитив билиш ҳиссий ва ақлий билишга таянади. Буюк шахсларнинг ғойибона билиши уларнинг доимий равишда фикрини банд этган, ечимини кутаётган умумбашарий муаммолари билан боғлиқдир.

Эмпирик билим ва унинг шакллари.

Эмпирик билим мавжуд нарсанинг бевосита эмас, балки билвосита инъикоси. Масалан, олим ўзи кўрмаётган тегишли объектнинг ҳолати ҳақида унга ахборот бераётган асбоб кўрсаткичи ёки

электрокардиограмманинг электр чизигини кўради. Бошқача айтганда, билишнинг эмпирик даражаси ҳар хил асбоблардан фойдаланиш билан

боғлиқ; у кузатиш, кузатилаётган нарсани ёки ҳодисани тавсифлаш, баённомалар юритиш, ҳужжатлардан фойдаланишни назарда тутати, масалан, тарихчи архивлар ва бошқа манбалар билан ишлайди. Хуллас, бу оддий сезги даражасида билишга қараганда билишнинг юқорироқ даражасидир.

Эмпирик билимлар назарий билим негизини ташкил этувчи илмий далиллар мажмуидир. Эмпирик билим кузатиш ва эксперимент, тавсифлаш, таққослаш, ўлчаш ва далиллар каби методлар ёрдамида шаклланади.

Кузатиш – билиш объектининг муҳим хоссалари ва муносабатларини аниқлаш мақсадида атайлаб амалга ошириладиган изчил идрок этишидир. Кузатиш мақсадини белгилаш, унинг усуллари аниқлаш, ўрганилаётган объект ҳулқ-атворини назорат қилишнинг режасини тузиш, асбоблардан фойдаланиш кабилар кузатишнинг муҳим хусусиятларидир. Кузатишларнинг натижалари бизга борлиқ ҳақида илмий далиллар кўринишида дастлабки ахборот беради.

Кузатиш бевосита ёки билвосита, масалан, микроскоп ёрдамида бўлиши мумкин. Ҳозирда электрон микроскоп ёрдамида молекулаларни визуал кузатиш мумкин. Кузатиш – бу фаолиятнинг муайян объектларга қаратилган мақсадлар ва вазифаларни таърифлашни назарда тутадиган фаолият шакли. Бирон-бир нарсани билишни хоҳлаган ҳар қандай одам ўз кўзларини кузатувчанликка ўргатиши лозим.

Зехнли, ижодкор ва теран ақл нарса ва ҳодисаларнинг кўпчилик эътибор бермайдиган муҳим жиҳатларини кўриш ва сезиш қобилияти билан ажралиб туради. Бу қобилият фан ва санъатдаги новаторлик омилидир. Кузатиш махсус тайёргарликни талаб қилади. Кузатишларни тайёрлашда кузатиш вазифалари, у жавоб бериши лозим бўлган талабларни аниқлаш, кузатиш режаси ва усуллари олдидан ишлаб чиқиш муҳим ўрин тутди. Кузатиш табиатнинг ўзида мавжуд нарсалар ва ҳодисаларни қайд этади. Бироқ инсон кузатувчи роли билан кифоялана олмайди. У экспериментлар ўтказиш орқали фаол синовчига айланади. Мияда тасаввур қилинган модель устида ўтказиладиган фикрий эксперимент билишнинг алоҳида шаклини ташкил этади. Унга ҳаёл ва тафаккурнинг узвий алоқаси ҳосдир.

Эксперимент – *бу шундай тадқиқот методикаси, унинг ёрдамида объект ё сунъий тарзда яратилади, ё тадқиқот мақсадларига мос келадиган маълум шарт-шароитларда ўрганилади.* Экспериментда тадқиқотчи илмий тадқиқотни ўтказиш шарт-шароитларига фаол аралашади. У жараёнида исталган босқичда тўхтатиши мумкин бўлиб, бу объектни янада муфассалроқ ўрганиш имконини беради. Тадқиқотчи ўрганилаётган объектни бошқа объектлар билан ҳар хил тарзда боғлаши ёки у илгари кузатилмаган шарт-шароитларни яратиши ва шу тариқа фанга маълум бўлмаган янги хоссаларни аниқлаши мумкин.

Эксперимент ўрганилаётган ҳодисани сунъий тарзда гавдалантириш ва назарий ёки эмпирик билим натижаларини амалда синаш имконини беради.

Эксперимент доим, айниқса ҳозирги замон фанида баъзан жуда мураккаб техника воситалари, яъни асбоблардан фойдаланиш билан боғлиқ. *Асбоб – бу инсоннинг сезги аъзолари билиши мумкин бўлмаган ҳодисалар ва хоссалар ҳақида ахборот олиш учун мўлжалланган, керакли хоссаларга эга бўлган мослама ёки мосламалар тизимидир.* Асбоблар бизнинг сезги аъзоларимизни кучайтириши, объект хоссаларининг фаоллик даражасини ўлчаши ёки уларда ўрганилаётган объект қолдирган изларни аниқлаши мумкин.

Гносеологияда ҳақиқат тушунчаси муҳим ўрин тутди. **Ҳақиқат** инсон билимларининг воқеликка мувофиқ келишидир. Ҳақиқатни очиш ёки илмий ҳақиқатга эришиш ҳар қандай илмий билишнинг асосий вазифаси ҳисобланади. Ҳақиқат ўзининг мазмунига кўра мутлақ ва нисбий бўлиши мумкин. Фан ҳақиқати ҳамиша нисбий характерга эга бўлиб, уларнинг мажмуасидан мутлақ ҳақиқат вужудга келади. Ҳақиқат ўз мазмунига кўра ҳамиша объективдир.

Метод ва методология тушунчаси. Фалсафа методлари

Метод (юнон. методос — усул) кенг маънода йўл, ижодий фаолиятнинг ҳар қандай шакли каби маъноларни англатади. Методология тушунчаси икки асосий

мазмунга эга — фаолиятда қўлланиладиган маълум усуллар тизими (фанда, сиёсатда, санъатда ва ҳ.к.); тизим ҳақидаги таълимот ёки метод назарияси.

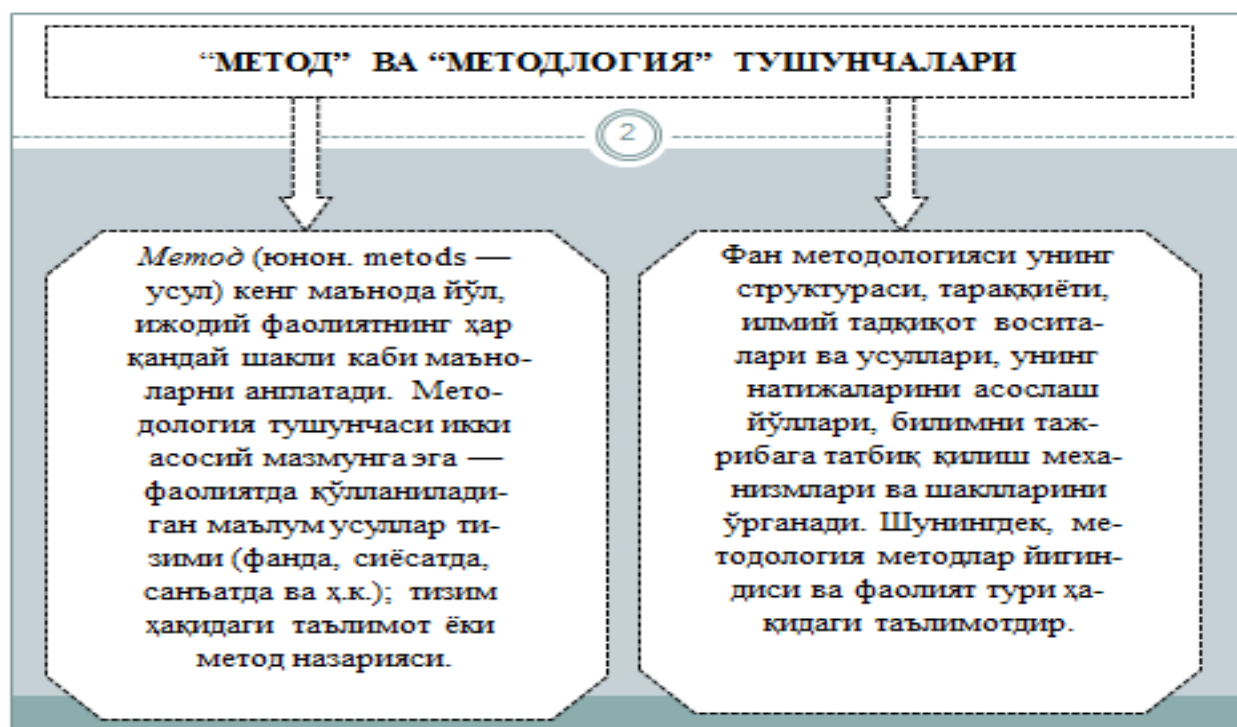
Ҳозирги даврда методология фақат илмий билиш соҳаси билан чекланиши мумкин эмаслиги аён бўлди ва у албатта, билиш чегарасидан чиқиши ва ўз соҳасида амалиётда ҳам қўлланиши зарур. Бунда билиш ва амалиётнинг узвий алоқадорлигига эътибор қаратмоқ керак.

Илмий билиш методларини ўрганадиган махсус соҳа – **методология** деб аталади. Илмий билиш методлари ўз характериға кўра: 1.энг умумий методлар; 2. умумий илмий методлар; 3. хусусий илмий методларға бўлинади.

Энг умумий илмий билиш методлари барча фанлар учун хос бўлган методлардир. Бунга анализ ва синтез, умумлаштириш ва мавҳумлаштириш, индукция ва дедукция, қиёслаш ва моделлаштириш кабиларни киритиш мумкин.

Хусусий илмий методлар ҳар бир фаннинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқади. Масалан, суҳбатлашиш, анкета сўрови социологияға хос бўлган хусусий илмий методдир.

Илмий билиш методлари ва илмий назария бир- бири билан узвий боғлиқдир. Илғор илмий назария фаннинг бутун тараққиёти давомида эришилган муҳим ютуқ бўлиб, у илгариги илмий қарашларни ижодий ривожлантириш, ўша ютуқларға танқидий нуқтаи назардан қараш орқали вужудға келади. Фан моҳиятан ўзи эришган ютуқларға шубҳа билан қарашни тақозо қилади.

Методология фақат методларни эмас, балки тадқиқотни таъминловчи бошқа воситаларни ҳам ўрганади. Тамойил, қоида ва кўрсатмалар,

шунингдек, категория ҳамда тушунчалар мана шундай воситалар жумласига киради. Номувозий, беқарор дунё шароитларида воқеликни методологик ўзлаштиришнинг ўзига хос воситаларини ажратиш фан ривожланишининг «постноклассик», деб номланган ҳозирги босқичида анча долзарб аҳамият касб этмоқда.

Фан методологияси унинг структураси, тараққиёти, илмий тадқиқот воситалари ва усуллари, унинг натижаларини асослаш йўллари, билимни тажрибага татбиқ қилиш механизмлари ва шаклларини ўрганади. Шунингдек, методология методлар йиғиндиси ва фаолият тури ҳақидаги таълимотдир.

Метод у ёки бу шаклда маълум қоида, тартиб, усул, ҳаракат ва билим мезонларининг йиғиндиси ҳамдир. У тамойиллар, талаблар тизими бўлиб, субъектни аниқ вазифани бажаришга, фаолиятнинг шу соҳасида маълум натижаларга эришиш сари йўналтиради. У ҳақиқатни излашда вақт, кучни тежайди, мақсадга энг яқин ва осон йўл билан етишишга ёрдам беради.

Методнинг асосий вазифаси фаолиятнинг билиш ва бошқа шаклларини бошқарувдан иборат. Бироқ:

-биринчидан, метод ва методологик муаммоларнинг ролини инкор қилиш ёки тўғри баҳоламаслик ("методологик негавизм");

-иккинчидан, методнинг аҳамиятини бўрттириш, мутлақлаштириш, уни барча масалаларнинг калити, илмий янгиликларни яратишнинг энг қулай воситаси (методологик эйфория), деб тушуниш нотўғридир.

Хар қандай метод муайян назария асосида яратилади ва тадқиқотнинг зарурий шарти сифатида намоён бўлади. Хар бир методнинг самарадорлиги унинг чуқур мазмун ва моҳиятга эгаллиги, назариянинг фундаменталлиги билан асосланади. Ўз навбатида, метод мазмуни кенгайиб боради, яъни

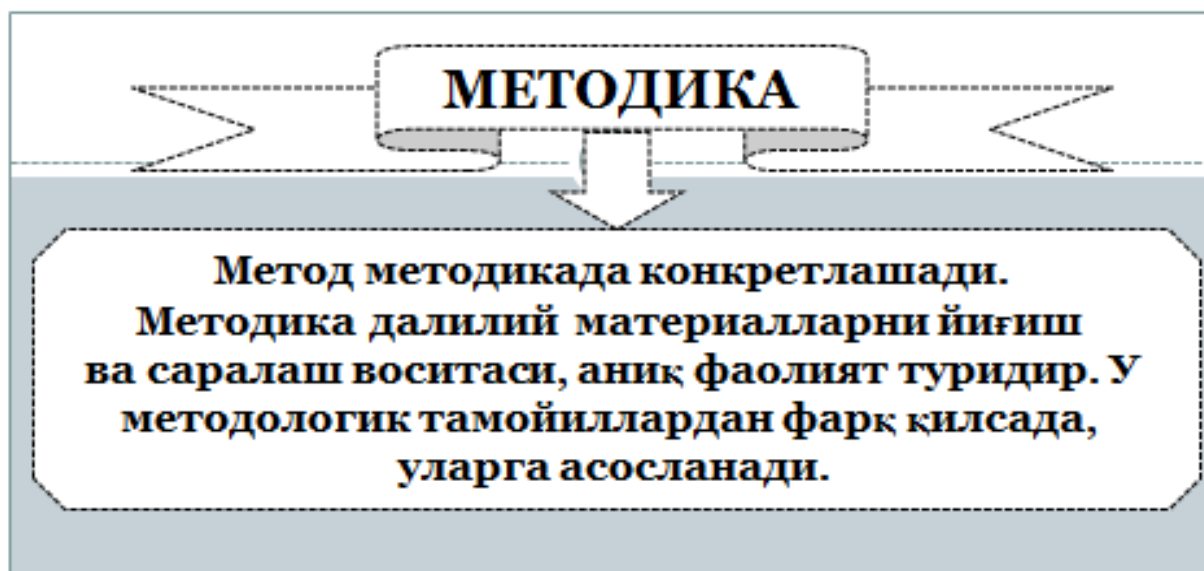
билимнинг чуқурлашиши ва кенгайиши, тажрибага татбиқ этилиши билан методнинг кўлами ҳам ўзгаради.

Илмий билишда нафақат илмий натижа (билимлар мажмуи) ва предметнинг моҳиятини англаш, балки унга элтувчи йўл, яъни метод ҳам ҳақиқий бўлмоғи лозим. Шунга кўра, предмет ва методни бир-биридан айри ҳолда тушуниш мумкин эмас. Ҳар қандай метод у ёки бу даражада реал ҳаётӣй жараёнларда шаклланади ва яна унга қайтади. Метод ҳар қандай тадқиқот бошланишида тўла ҳолда намоён бўлмаса-да, маълум даражада предметнинг сифат ўзгариши билан ҳар сафар янгидан шаклланади.

Метод билиш предмети ва ҳаракатни сунъий равишда боғламайди, балки уларнинг хусусиятлари ўзгариши билан ўзгариб боради. Илмий тадқиқот предметга дахлдор далил ва бошқа белгиларни жиддий билишни талаб қилади. У маълум материалнинг ҳаракати, унинг хусусиятлари, ривожланиш шакллари ва ҳ.к.ларда намоён бўлади. Демак, методнинг ҳақиқийлиги, энг аввало, тадқиқот (объект) предметининг мазмуни билан боғлиқ.

Метод субъект ва объектнинг мураккаб диалектикаси асосида ривожланади ва бунда охиригиси ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлади. Шу маънода, ҳар қандай метод, энг аввало, объектив, мазмунли ва конкрет бўлсада, айти пайтда, субъектив ҳамдир. Бироқ у фақат мавжуд қоидалар тизими эмас, балки объектив илмийликнинг давоми сифатида намоён бўлади.

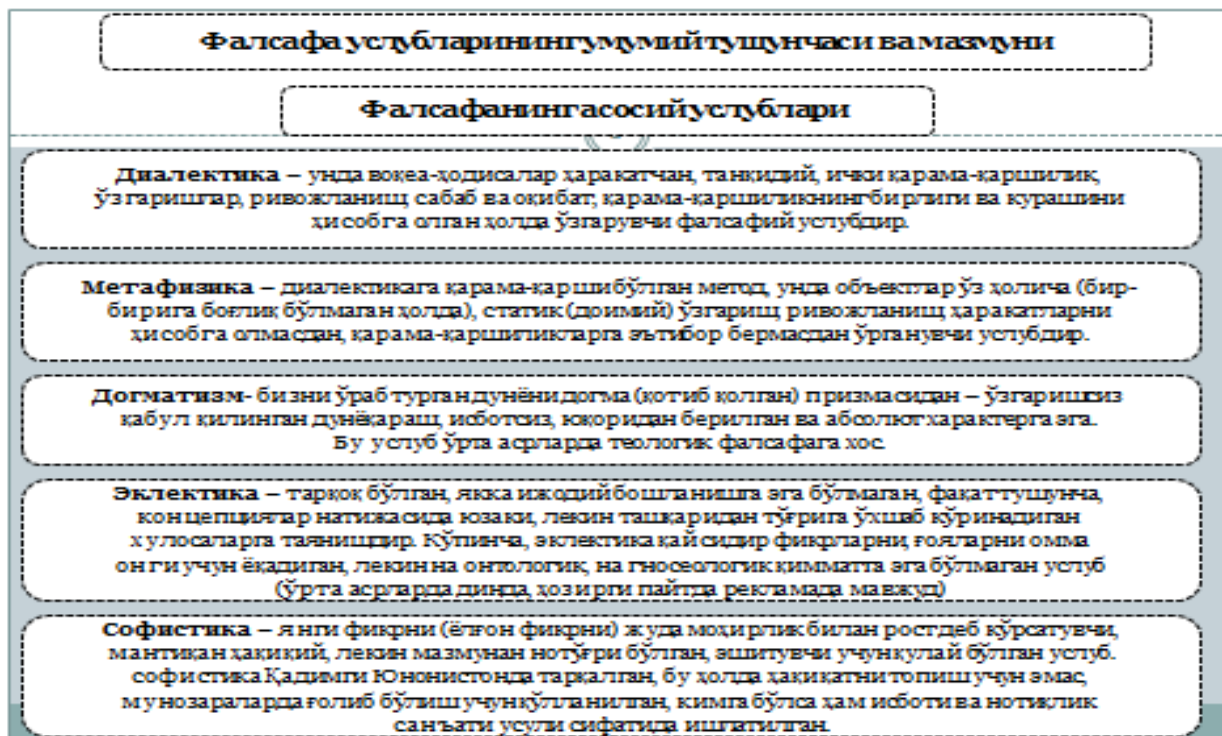
Метод методикада конкретлашади. Методика далилий материалларни йиғиши ва саралаш воситаси, аниқ фаолият туридир. У методологик тамойиллардан фарқ қилсада, уларга асосланади.

Методлар хилма-хиллигига қараб, турли мезонлар асосида классификация қилинади. Энг аввало, маънавий, гоявий (шунингдек, илмий) моддий ва амалий фаолият методларини ажратмоқ лозим.

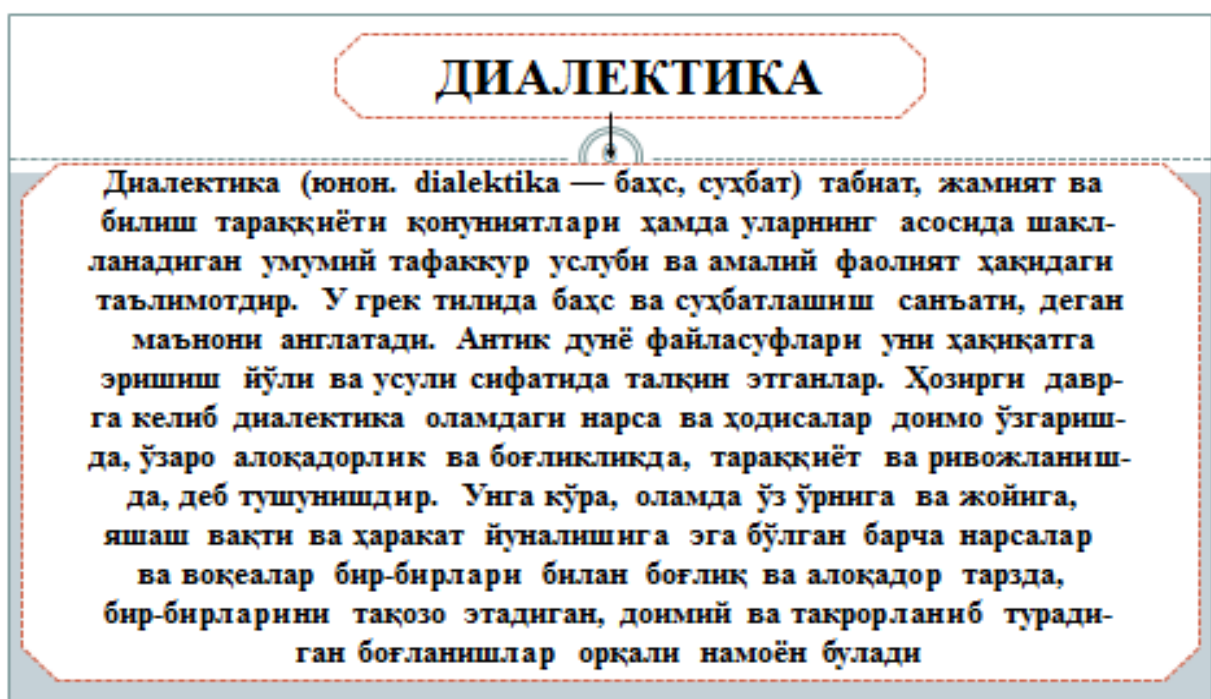
Фалсафа методлари. Фалсафа методларининг асослари бевосита амалий фаолият билан боғлиқ. Турли конкрет вазифаларни ҳал қилишнинг зарурий шартларидан бири универсал хусусиятга эга бўлган умумий фалсафий методларга мурожаат қилишдир. Бу методлар ҳақиқатни англашда

умумий йўлни кўрсатади. Мазкур методларга фалсафанинг қонун ва категориялари, кузатиш ва тажриба, таққослаш, анализ, синтез, индукция, дедукция ва ҳ.к.лар тааллуқли. Агар махсус методлар объектнинг

қонуниятларини ўрганишнинг хусусий усуллари сифатида намоён бўлса, фалсафий методлар шу объектларда намоён бўладиган, алоҳида хусусиятлардаги ҳаракат, тараққиётнинг энг умумий қонуниятларини ўрганади. Айнан шу ўринда тажриба ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Ҳар бир метод объектнинг алоҳида томонини билишга имконият яратади. Фалсафанинг энг қадимги кенг тарқалган методларидан бири диалектика бўлса, иккинчиси метафизикадир.

Диалектик а(юнон. диалектика — баҳс, суҳбат) табиат, жамият ва билиш тараққиёти қонуниятлари ҳамда уларнинг асосида шаклланадиган умумий тафаккур услуби ва амалий фаолият ҳақидаги таълимотдир. У грек тилида баҳс ва суҳбатлашиш санъати, деган маънони англатади. Антик дунё

файласуфлари уни ҳақиқатга эришиш йўли ва усули сифатида талқин этганлар.

Ҳозирги даврга келиб диалектика оламдаги нарса ва ҳодисалар доимо ўзгаришда, ўзаро алоқадорлик ва боғлиқликда, тараққиёт ва ривожланишда, деб тушунишга асосланади. Унга кўра, оламда ўз ўрнига ва жойига, яшаш вақти ва ҳаракат йуналишига эга бўлган барча нарсалар ва воқеалар бир-бирлари билан боғлиқ ва алоқадор тарзда, бир-бирларини тақозо этадиган, доимий ва такрорланиб турадиган боғланишлар орқали намоён булади.

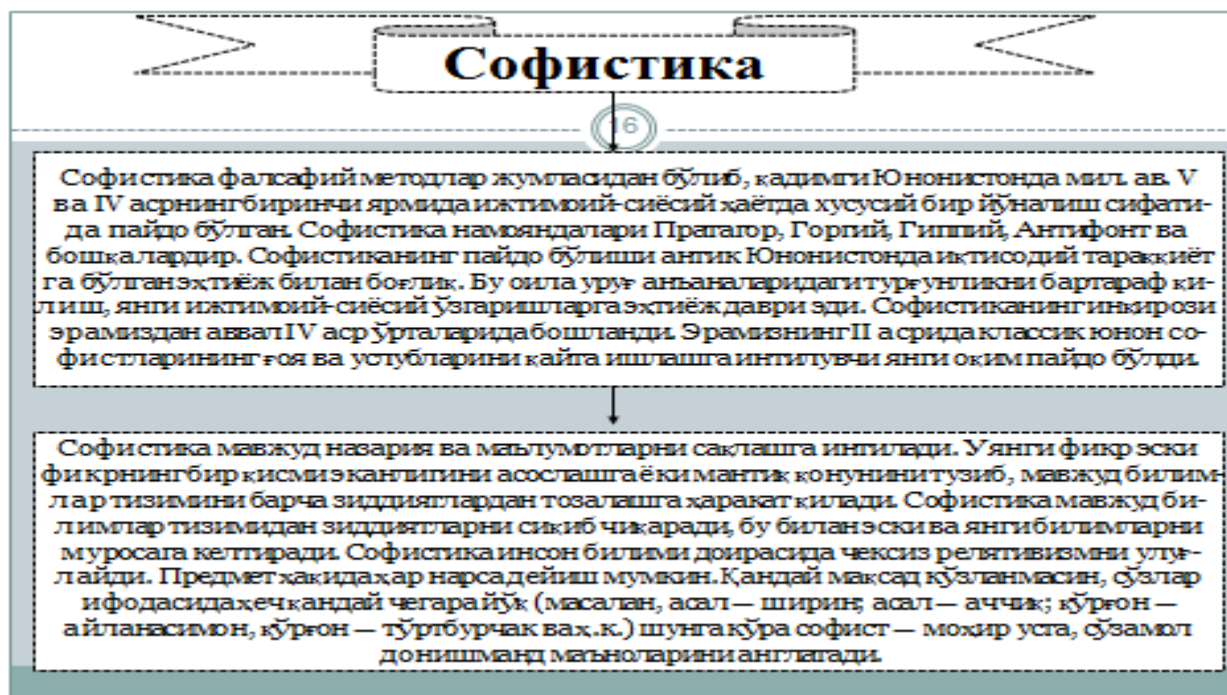
Метафизика" (юнон - физикадан кейин) - диалектика каби универсал методдир. Бу сўз илмий муомалага эр. ав. II асрда Аристотелнинг шогирди, унинг шеърлари шарҳовчиси Родосский томонидан киритилди. Мутафаккир асарларини бир тизимга солар экан, у борлиқ ва билиш ҳақидаги умумий масалаларни физикадан сўнг "биринчи фалсафа"нинг (моҳият, сабаб ва бошқа) иккинчи фалсафадан фарқли хусусий-илмий билимларни ўрганадиган қисми сифатида талқин қилган.

Кўп ҳолларда, диалектикага қарама-қарши деб талқин этиладиган *метафизика оламдаги нарса ва ҳодисаларни ўрганишда уларнинг муайян вақт давомида нисбатан ўзгармасдан, алоҳида турган ҳолатига диққатни кўпроқ қаратадиган усул*дир. Бу усул қўлланганида оламнинг намоён бўлиш шакллари ҳамда улар билан боғлиқ бўлган жараёнларнинг алоҳида қисми ёки ҳолатига асосий эътибор берилади.

Софистика. Софистика фалсафий методлар жумласидан бўлиб, қадимги Юнонистонда мил. ав. V ва IV асрнинг биринчи ярмида ижтимоий-сиёсий ҳаётда хусусий бир йўналиш сифатида пайдо бўлган. Софистика намояндалари Протагор, Горгий, Гипсий, Антифонт ва бошқалардир. Софистиканинг пайдо бўлиши антик Юнонистонда иқтисодий тараққиётга бўлган эҳтиёж билан боғлиқ. Бу оила уруғ анъаналаридаги турғунликни бартараф қилиш, янги ижтимоий-сиёсий ўзгаришларга эҳтиёж даври эди.

Софистиканинг инқирози эрамиздан аввал IV аср ўрталарида бошланди. Эрамизнинг VII асрида классик юнон софистларининг ғоя ва услубларини қайта ишлашга интилувчи янги оқим пайдо бўлди.

Эклектика. *Эклектика ҳеч қандай билим фаолияти билан боғланмаган, бир-бирига зид далилларга асосланади ва оламни бузиб ёлгон акс эттиради.* У билим тизими ривожига йўналиш, у ҳеч қандай ягона назарий асосга эга эмас ва баъзида объектни ўрганишнинг зиддиятли жиҳатларини характерловчи билим элементларидир.

Методологик усул сифатида эклектика биринчи марта қадимги юнон фалсафасида пайдо бўлди ва иқтибосларга асосланган ўрта асп схоластик баҳсларида, янги давр XV-XVII асрлар фалсафий баҳсларида кенг фойдаланилди. У ҳозирги даврда ҳам реклама ва ташвиқотда, оммавий коммуникация тизимида қўлланилиб, инсон психикасидаги анъаналар, кўникмалар, интилишларни бўрттиради. Бундай усулнинг бемаънилигини Сукрот ва Аристотелдан бошлаб, ҳозирги давр мутафаккирларигача танқид қиладилар. Аммо бу ундан фойдаланилмасликни англамайди. Эклектика олам, нарса ва ҳодисаларнинг бир бутунлигини, умумий асосларини парчалаб ташлаш услубига таянади.

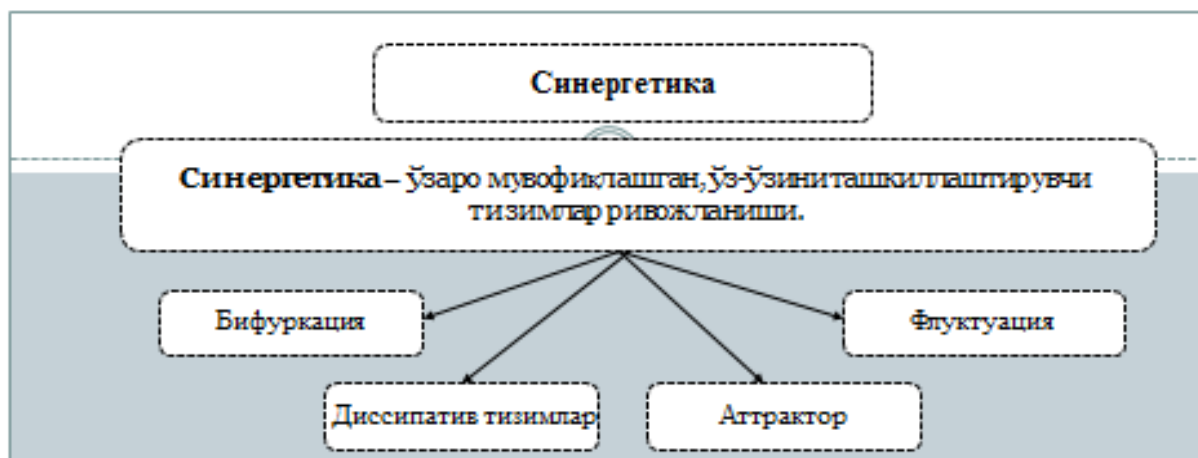
Синергетика. Ҳозирги замон фанида синергетика методи кенг қўлланилмоқда. Синергетика сўзи юнонча ("синергена") бўлиб, келишув, ҳамкорлик, ўзаро таъсир каби маъноларни англатади. Герман Хакеннинг фикрича, синергетика кўп қисмлардан иборат бўлган, ўзаро мураккаб алоқадорликдаги компонентлар тизимини ўрганади. Синергетика илмий йўналиш сифатида XX асрнинг 60-70 йилларида шаклланди. Унинг шаклланишида Г.Хакен, И.Пригожин, И.Стенгерс, Г.А. Николис, Климотовичларнинг хизмати ката бўлди. Хакен фикрича *синергетика*

ҳамкорликдаги ҳаракат бўлиб, бутуннинг тизим сифатида акс этувчи қисмларининг келишилган фаолияти маъносида талқин қилинади.

Барча таълимотлар пайдо бўлади, ривожланади ва, ниҳоят, эскиради. Хакен синергетикаси ҳам ворисийликка асосланган. Унинг давоми бўлган И.Шеррингтоннинг синергетик услуби, С.Уламнинг синергияси, И.Забусскийнинг синергетик йўналишлари ана шулар жумласидандир. Синергетика янги дунёқараш куртаги сифатида «чизиксиз» тафаккур тарзидир.

Хуллас, синергетика — оламнинг ўз-ўзини ташкил этиши, макон ва вақтда нарса ва воқеаларнинг азалий кетма-кетлиги, ўзаро алоқадорлиги, уларнинг муайян тизимлардан иборат сабабий боғланишлар асосида мавжудлигини эътироф этишга асосланган илмий қарашлар мажмуидир. Бу таълимотни диалектика асосида шаклланган ва уни тўлдирадиган илмий қарашлар мажмуаси дейдиганлар ҳам бор. Уларга қарши ўлароқ, диалектика энди керак эмас, уни синергетика билан алмаштириш лозим, деб ҳисобловчилар ҳам йўқ эмас.

Синергетикада бифуркация, флуктуация, тартибсизлик, диссипация, галати аттракторлар, чизиксизлик сингари тушунчалар маишхур. Улардан тизимлар барча турларининг, жумладан олд организмик, организмик, ижтимоий, этник, маънавий ва бошқа тизимларнинг хулқ-атворини тушунтириш учун фойдаланилади.

Таянч тушунчалар: Гносеология, эпистемология, билиш шакллари, ҳиссий билиш, ақлий билиш шакллари, тафаккурнинг ижтимоийлиги, метод, методология, диалектика, софистика, эклектика, метафизика, синергетика.

Такрорлаш учун саволлар

1. «Гносеология» ва «Эпистемология» тушунчаларини гапириб беринг?
2. Ҳиссий билиш ва унинг шакллари гапиринг?
3. Ақлий билиш шаклларига нималар киради?
4. «Метод» ва «Методология» деганда нимани тушунаси?
5. Диалектик методнинг моҳияти нимадан иборат?
5. Софистика, эклектика, метафизика услубларини гапириб беринг?
6. Синергетика ҳақида нималарни биласиз?

7-МАВЗУ. ЖАМИЯТ ВА ТАРИХ ФАЛСАФАСИ. ҚАДРИЯТЛАР

Режа:

1. Жамият ҳақидаги фалсафий таълимотлар тарихи. Жамият пайдо бўлишининг илмий асослари.
2. Жамият ҳаётига цивилизация таъсири, цивилизация типлари.
3. Ўзбекистоннинг цивилизациялашган тараққиёти.
4. Қадриятларнинг инсон ва жамият ҳаётидаги ўрни.

**Жамият ҳақидаги фалсафий таълимотлар тарихи.
Жамият пайдо бўлишининг илмий асослари**

Жамият фанга маълум тизимлар орасида энг мураккаби бўлиб, уни ўрганиш жиддий қийинчиликлар туғдиради. Жамият ҳаёти жуда фаол бўлиб, ҳар бир халқ ўзининг алоҳида,

бетакрор тарихига эга. Жамият ҳаётининг барча жараёнлари бир-бири билан шу даражада узвий боғлиқки, баъзан турли вазиятларда белгиловчи ва белгиланувчи жараёнлар ўрин алмашади. Тарихий жараёнда тасодифлар ва субъектив омил айникса муҳим рол ўйнайди.

Инсоният азалдан жамоа бўлиб яшайди. Умумбашарий маънода жамият одамзотнинг умри, ҳаёти ўтган ҳамма даври, жой ва ҳудуди билан боғлиқ бўлган барча ўзгариш ва жараёнларни ифода этади. Жамият – муттасил равишда ривожланувчи, такомиллашиб боровчи мураккаб тизим. Жамият билан боғлиқ масалалар азалдан кўплаб мутахассисларнинг диққатини тортиб келади. Фан тарихида бу мавзуга доир турлича қарашлар, ғоялар ва таълимотлар мавжуд. Бу масалалар қадимги авлодларимиздан қолган «Авесто», «Ўрхун- Энасой тошбитиклари»да, ал- Хоразмий, ал- Бухорий, ал- Беруний, Нажмиддин Кубро, мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобу рва бошқа алломаларнинг меросида ёрқин ифодасини топган.

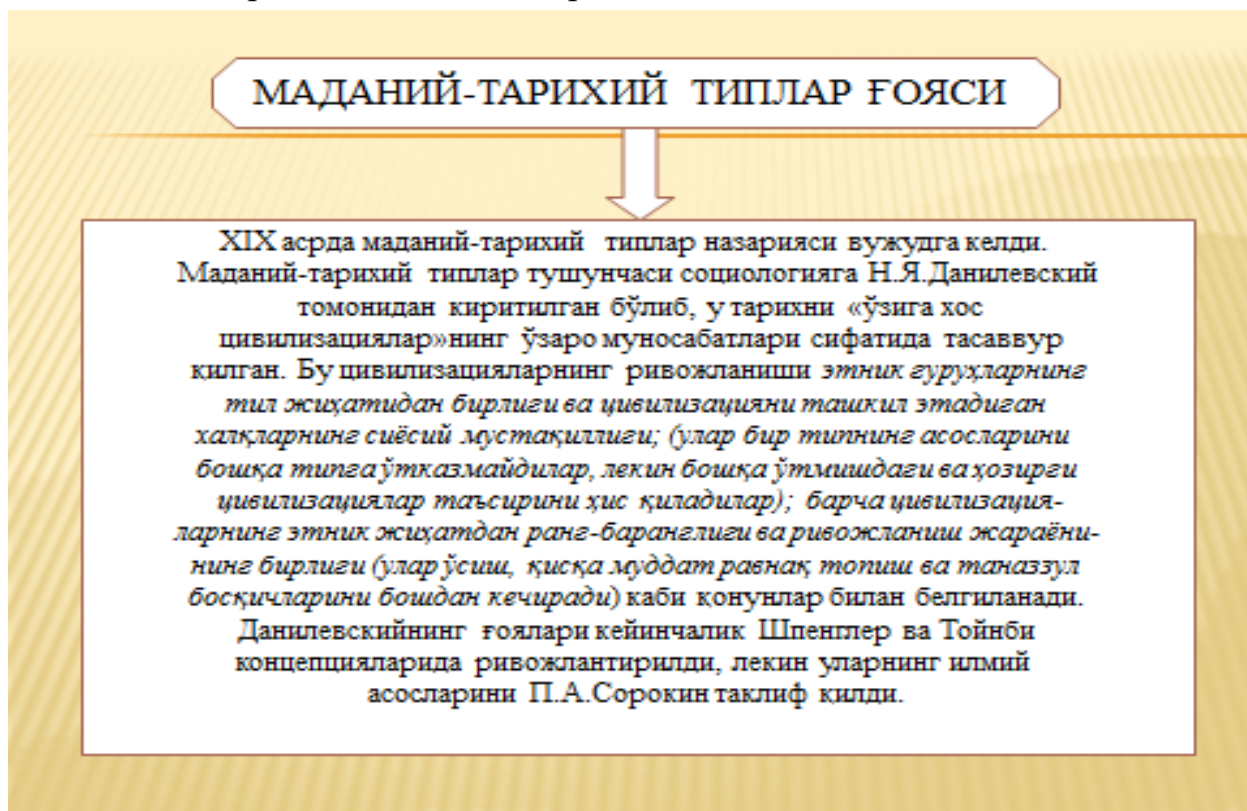
Жамият тушунчаси

Жамият фанга маълум тизимлар орасида энг мураккаби бўлиб, уни ўрганиш жиддий қийинчиликлар туғдиради. Жамият ҳаёти жуда фаол бўлиб, ҳар бир халқ ўзининг алоҳида, бетакрор тарихига эга. Жамият ҳаётининг барча жараёнлари бир-бири билан шу даражада узвий боғлиқки, баъзан турли вазиятларда белгиловчи ва белгиланувчи жараёнлар ўрин алмашади. Тарихий жараёнда тасодифлар ва субъектив омил айникса муҳим рол ўйнайди

Жамият ҳаёти асрлар оша олимлар ва файласуфларнинг тадқиқот объекти бўлиб келмоқда. У турли фанлар, чунончи: социология, тарих, сиёсатшунослик, ҳуқуқшунослик, этнография, иқтисодий назария ва ҳоказолар доирасида ўрганилади. Фаннинг вазифаси – жамият тузилишини

ўрганиш, тарихий жараёнда такрорланувчи, умумий хоссалар, жиҳатлар, омиллар ва қонуниятларни аниқлашдан иборат. Илмий билим тарихий жараёндан таққослаб бўлмайдиган даражада қашшоқроқ бўлса-да, у жамиятга зарур, чунки унинг ҳақиқий тарихини ўрганиш, унинг ўтмишда ва ҳозирги даврда ривожланишининг муқобил имкониятларини аниқлаш, бугунги куннинг муҳим вазифаларини ҳамда ҳозирги замон ва келажакка таъсир кўрсатиш йўллари белгилаш имконини беради.

Маданий - тарихий типлар ғояси. XIX асрда маданий-тарихий типлар назарияси вужудга келган бўлсада, аслида бу ҳақдаги дастлабки қарашлар Форобий ижодига мансуб. Форобий инсонлар жамиятини икки маданий-тарихий типларга ажратади: Биринчиси тўлиқ жамият бўлиб, у ўзида а) ер юзидаги жами инсонларни қамраб олувчи йирик жамият, б) Ернинг муайян қисмида яшовчи бир миллат ёки бир динга мансуб кишиларнинг ўрта жамияти в) муайян қавм ёки динга мансуб бир шаҳар жамиятини қамраб олади. Иккинчиси бир қишлоқ, овул, ёки бир оиладан иборат бўлган тўлиқсиз жамият. Форобий фикрича “Энг яхши фазилат ва олий даражадаги комилликни кичик бирлиги шаҳар ҳисобланадиган маданий жамият ичидагина қўлга киритиш мумкин. Тўлиқсиз жамиятлар инсонни такомиллаштиришга қобил эмаслар”.

Форобийнинг бу фикрлари Платон ва Аристотелнинг жамиятга оид қарашларидан фарқ қилади, чунки у жамиятдаги ўзгаришларни инобатга олган. Жамиятни тўлиқ ва тўлиқсизга ажратар экан, Форобий шаҳар тўлиқ жамиятнинг биринчи босқичидир деб эътироф этади. Платон ва Аристотель эса тўлиқ жамиятни шаҳар билан чегаралаганлар ва шаҳар инсоният жамияти тақомилининг охириги даражаси, жамоавий бахт саодатнинг бош маркази деб

таъкидлаганлар. Форобий эса, бутун дунёдаги жамият ҳақида фикр юритиб, унинг ҳукмдори қандайдир алоҳида олинган халқ, қавм ёки жамоа бошлиғи эмас, балки бутун маданий дунёдир деб таъкидлайди ва бу фикри билан юнон файласуфларидан илгарилаб кетади.

Маданий-тарихий типлар тушунчаси социологияга Н.Я.Данилевский томонидан киритилган бўлиб, у тарихни «ўзига хос цивилизациялар»нинг ўзаро муносабатлари сифатида тасаввур қилган. Бу цивилизацияларнинг ривожланиши этник гуруҳларнинг тил жиҳатидан бирлиги ва цивилизацияни ташкил этадиган халқларнинг сиёсий мустақиллиги; (улар бир типнинг асосларини бошқа типга ўтказмайдилар, лекин бошқа ўтмишдаги ва ҳозирги цивилизациялар таъсирини ҳис қиладилар); барча цивилизацияларнинг этник жиҳатдан ранг-баранглиги ва ривожланиш жараёнининг бирлиги (улар ўсиш, қисқа муддат равнақ топиш ва таназзул босқичларини бошдан кечиради) каби қонунлар билан белгиланади. Н.Данилевскийнинг ғоялари кейинчалик Шпенглер ва Тойнби концепцияларида ривожлантирилди, лекин уларнинг илмий асосларини П.А.Сорокин таклиф қилди.

П.А.Сорокин(1889-1968). Таниқли файласуф П.А.Сорокин тарих фалсафасининг ривожланишига кучли таъсир кўрсатди. У жамиятга индивидлар ва ижтимоий гуруҳларнинг ўз эҳтиёжларини қондиришга қаратилган фаолияти билан белгиланадиган бир-бири ва жамият билан ўзаро муносабатлари натижасида вужудга келадиган интеграл яхлитлик сифатида қараган. П.А.Сорокин жамиятни горизонтал, вертикал йўналишларда ва флуктуация (тебраниш) тарзида мураккаб ҳаракатда бўлган ижтимоий-маданий тизимларнинг ранг-баранглигини тан олиш нуктаи назаридан тавсифлаган. П.А.Сорокин социологиясида ўтмиш ва ҳозирги социология фанининг муҳим ғоялари уйғун birlikда жамланган ва ифодаланган.

П.А. СОРОКИН

Таниқли файласуф *П.А.Сорокин* (1889-1968) тарих фалсафасининг ривожланишига кучли таъсир кўрсатди. У жамиятга индивидлар ва ижтимоий гуруҳларнинг ўз эҳтиёжларини қондиришга қаратилган фаолияти билан белгиланадиган бир-бири ва жамият билан ўзаро муносабатлари натижасида вужудга келадиган интеграл яхлитлик сифатида қараган. П.А.Сорокин жамиятни горизонтал, вертикал йўналишларда ва флуктуация (тебраниш) тарзида мураккаб ҳаракатда бўлган *ижтимоий-маданий тизимларнинг* ранг-баранглигини тан олиш нуктаи назаридан тавсифлаган. П.А.Сорокин социологиясида ўтмиш ва ҳозирги социология фанининг муҳим ғоялари уйғун birlikда жамланган ва ифодаланган.

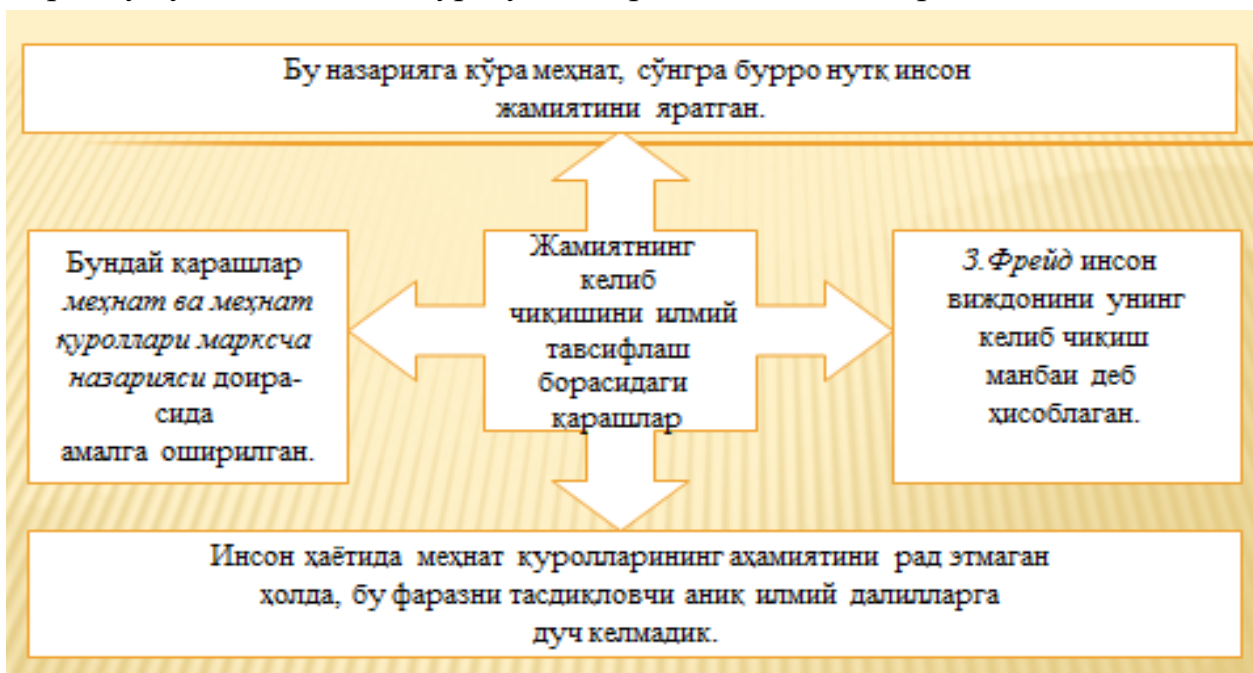
Жамиятнинг вужудга келишига доир қарашлар. Жамиятнинг вужудга келиши ҳақида аجدодларимиз ҳаётининг археологлар топган ва одамларнинг кўплаб авлодлари босиб ўтган мураккаб ва фожиаларга тўла тарихий йўлдан далолат берадиган изларга қараб хулоса чиқариш мумкин. Шунга қарамай инсон ва жамият келиб чиқишининг тўлиқ манзараси фанда ҳанузгача яратилмаган. Жамият келиб чиқишининг диний талқини ҳам (у ўз мифологиясини ҳақиқат деб тан олишни талаб қилади), идеалистик концепция (ўзининг спекулятивлиги туфайли) ва материализм (илмий далиллар етарли эмаслиги боис) ҳам асосли эътирозлар уйғотади. Кант материализмдан инсон руҳининг табиатини тушунтирувчи тамойил сифатида фойдаланиш ҳеч қачон мумкин эмас, деганида, маълум маънода ҳақ эди. Аммо, далилий маълумотлар озлигига қарамай, биз жамиятнинг вужудга келиш манзарасини анча аниқ яратиш имконини берадиган илмий далилларга ишонч билан қараш лозим, деб ҳисоблаймиз.

Жамиятнинг келиб чиқишини илмий тавсифлаш борасидаги қарашлар. Бундай қарашлар меҳнат ва меҳнат қуроллари марксча назарияси доирасида амалга оширилган. Бу назарияга кўра меҳнат, сўнгра бурро нутқ инсон жамиятини яратган. Инсон ҳаётида меҳнат қуролларининг аҳамиятини рад этмаган ҳолда, бу фаразни тасдиқловчи аниқ илмий далилларга дуч келмадик. З.Фрейд инсон виждонини унинг келиб чиқиш манбаи деб ҳисоблаган. Этнографик тадқиқотлар бу фаразни умуман тасдиқламайди. Й.Хейзинг ўйин ва ўйин фаолиятига маданиятнинг инсонни шакллантирувчи асосий тамойил сифатида қарайди. Эрнст Кассирер (1875-1945) илгари сурган фаразга кўра, символик шакллар, яъни инсон ва унинг онги пайдо бўлишини белгилаган рамзлар ва белгилар маданиятнинг турли шакллари бирлаштирувчи олий ва универсал тамойил ҳисобланади. Кассирер фикрига кўра, қадимги аجدодларимиз уларнинг яшаб қолишини таъминловчи етарли табиий кучга эга бўлмаган. Инсон ўзининг ҳайвонлар хулқ-атворини кузатиш ва уларга тақлид қилиш қобилияти билан яшаб қолиш имкониятини қўлга киритган. Ўз навбатида тақлидга асосланган хулқ-атвор рамзий белгилар, кейинчалик эса нутқ вужудга келишига асос бўлган.

Тўпланган тажрибани белгилар тизимида қайд этиш ва авлоддан-авлодга ўтказиш қобилиятининг шаклланиши кишилиқ ҳамжамиятига айланишининг муҳим омили бўлган деб тахмин қилиш мумкин. Бундай қобилиятга ҳайвонларнинг бирон-бир тури эга эмас. Намойиш этиш, ўрناق кўрсатиш, тақидлар ва чеклашлар тизими мулоқотнинг нафақат новербал, балки аста-секин шаклланган вербал воситаларида ҳам ўз ифодасини топган. Мулоқот меҳнат кўникмаларини мустаҳкамлаш, овқат топиш ва унга ишлов беришни тартибга келтириш, ўз жамоа ҳаракатларини мувофиқлаштириш имконини берган. Этнографик маълумотлар тажрибани авлоддан-авлодга ўтказиш ва жамоа фаолияти кўникмаларини шакллантириш шакли сифатида ўйин улкан аҳамият касб этганидан далолат беради.

Жамоадан ташқарида яшаб қолиш имконияти мавжуд эмаслигини англаган жамоанинг ҳар бир аъзоси унда ўрнатилган кундалиқ хулқ-атвор

меъёрларига риоя қилган. Шундай қилиб, жамият ишлаб чиқариш ва кўпайиш эҳтиёжлари билан белгиланган одатлар, меъёрлар ва қадриятлар билан тартибга солинадиган одамларнинг биргаликдаги фаолияти ва уларнинг ўртасидаги ўзаро муносабатлар тизими сифатида вужудга келган. Меъёрлар инсон ҳаёт фаолиятининг барча соҳаларига нисбатан татбиқ этилади, ҳамда маданият ва цивилизация вужудга келишига замин ҳозирлайди. Жамиятда қандай ўзгаришлар юз бермасин, у одамзот билан бирга вужудга келган мазкур муҳим таркибий элементларни сақлаб қолади.

Жамиятнинг моддий ва маънавий ҳаёти. Инсоннинг моддий эҳтиёжлари озиқ- овқатлар, кийим- кечак, уй- жой, транспорт воситалари, ўзини ҳимоялаш, зурриёт қолдириш кабилардан иборат. Маънавий эҳтиёжларга оламни билиш, ўзликни англаш, дунёқараш, донишмандликка интилиш, билим, санъат, ғоя, мафкура, таълим-тарбия, маънавий камолот йўлидаги интилишлар қиради.

Иқтисодий кичик тизим. Ижтимоий ишлаб чиқариш тушунчаси. Ҳозирги кўринишда жамият такрор ишлаб чиқариш, ўзини ўзи бошқариш ва ўзини ўзи ташкил этиш ички механизмларига эга бўлган тарихан муайян, яхлит ва барқарор тизим сифатида намоён бўлади. *Жамият – бу одамларнинг шундай бир бирлашмасики, унинг яхлитлиги ижтимоий ишлаб чиқариш, яъни одамларнинг умуман ишлаб чиқариш, ўз ҳаётини қувватлаш ва такрор ишлаб чиқаришига қаратилган биргаликдаги фаолияти билан таъминланади.*

Ижтимоий ишлаб чиқариш – вақтда давом этадиган ва вақти-вақти билан такрорланадиган жараён (такрорий ишлаб чиқариш). Айни вақтда у ўзгарувчанликни, муайян ижтимоий динамикани (яъни соф ишлаб чиқаришни) ўз ичига олади. Кўрсатилган омилларнинг бирлиги, бир томондан, анъана, ижтимоий меросга, бошқа томондан эса, амалий ва маънавий тажрибанинг ошиши ва тўпланишига асосланади. Ижтимоий динамика, жамиятнинг ривожланиши ишлаб чиқаришда ва одамлар хулқ-

атворини бошқаришда тўпланган тажрибани сақлаш ва келгуси авлодларга қолдириш усулларини такомиллаштириш билан таъминланади. Тажрибани баҳам кўришнинг муҳим воситалари – тил, намойиш этиш, ўртак кўрсатиш ва энг муҳими – тажрибани ўзлаштираётган одам қайси халқ вориси бўлса, шу халқнинг ижтимоий бойлиги ва маданий мулки ҳисобланади.

**Иқтисодий кичик тизим.
Ижтимоий ишлаб чиқариш тушунчаси**

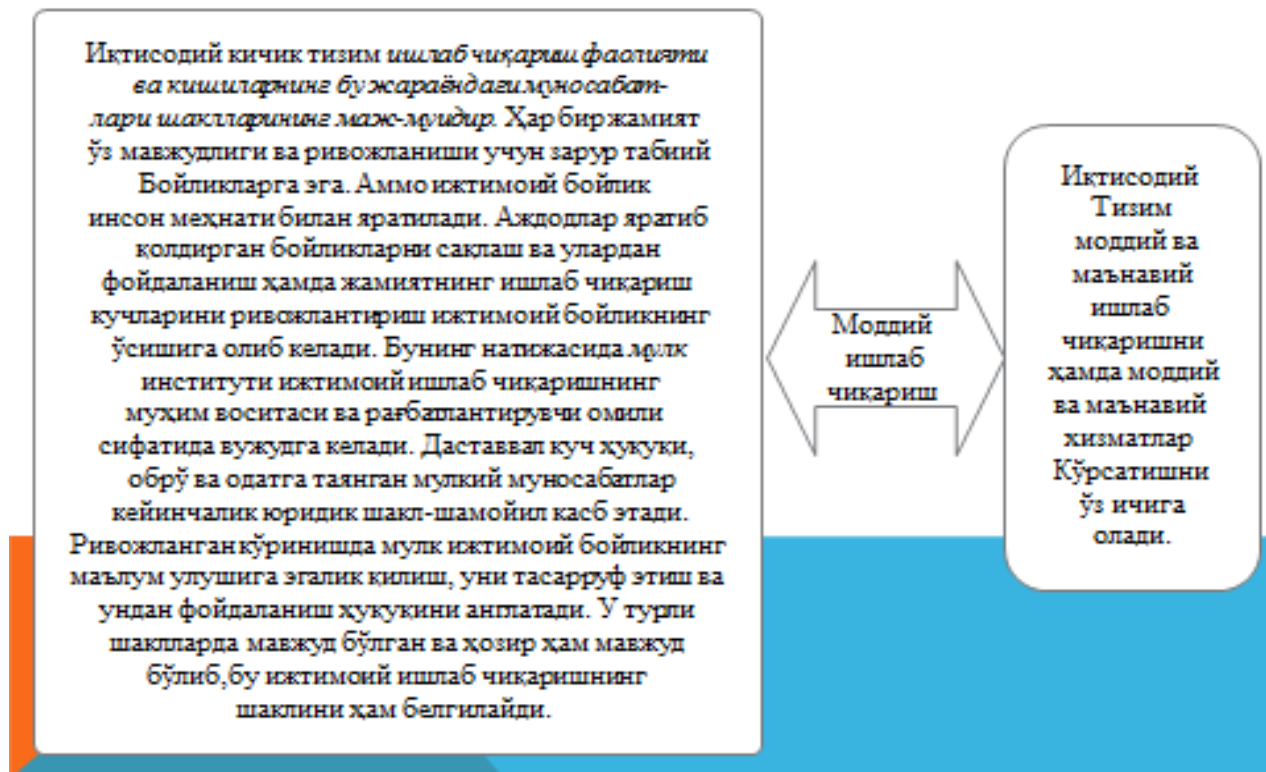
Ҳозирги кўринишда жамият такрор ишлаб чиқариш, ўзини ўзи бошқариш ва ўзини ўзи ташкил этиш ички механизмларига эга бўлган тарихан муайян, яхлит ва барқарор тизим сифатида намоён бўлади.

Жамият – бу одамларнинг шундай бир бирлашмасики, унинг яхлитлиги ижтимоий ишлаб чиқариш, яъни одамларнинг ишлаб чиқариш, ўз ҳаётини қувватлаш ва такрор ишлаб чиқаришга қаратилган биргаликдаги фаолияти билан таъминланади.

Ижтимоий ишлаб чиқариш – вақтда давом этадиган ва вақти-вақти билан такрорланадиган жараён (такрорий ишлаб чиқариш). Айни вақтда у ўзгарувчанликни, муайян ижтимоий динамикани (яъни соф ишлаб чиқаришни) ўз ичига олади. Кўрсатилган омилларнинг бирлиги, бир томондан, анъана, ижтимоий меросга, бошқа томондан эса, амалий ва маънавий тажрибанинг ошиши ва тўпланишига асосланади. Ижтимоий динамика, жамиятнинг ривожланиши ишлаб чиқаришда ва одамлар ҳуқ-атворини бошқаришда тўпланган тажрибани сақлаш ва келгуси авлодларга қолдириш усулларини такомиллаштириш билан таъминланади. Тажрибани баҳам кўришнинг муҳим воситалари – тил, намойиш этиш, ўртак кўрсатиш ва энг муҳими – тажрибани ўзлаштираётган одам қайси халқ вориси бўлса, шу халқнинг ижтимоий бойлиги ва маданий мулки ҳисобланади.

Кенг маънода ижтимоий ишлаб чиқариш – ижтимоий ҳаётнинг барча элементларини ўз ичига олувчи серқирра жараён. Унга одамларнинг кўпайиши; моддий ишлаб чиқариш, яъни одамлар ҳаётини сақлаш ва қувватлашнинг моддий омилларини яратиш; маънавий ишлаб чиқариш, яъни билим, тажриба, кадриятларни яратиш; одамларни бошқариш, улар фаолиятининг мувофиқлигини, жамиятнинг яхлитлиги ва уюшқоқлигини таъминлаш кабилар киради. Ижтимоий ишлаб чиқариш – жамоанинг иши. Айни шу сабабли у ижтимоий ҳаётнинг ҳар бир элементида хос бўлган муносабатлар тизимини ўз ичига олади. Уларнинг асосийлари – оила-рўзғор, ишлаб чиқариш муносабатлари, ижтимоий, маънавий (мафкуравий), сиёсий муносабатлардир. Ижтимоий ҳаёт мураккаблашувига қараб жамиятда табақаланиш ва меҳнат тақсимооти кучайиб боради. Натижада жамиятнинг нисбатан мустақил бўлган алоҳида муҳим кичик тизимлари вужудга келади. Бу кичик тизимларнинг ҳар бири бутун ижтимоий организм учун муҳим бўлган функцияларни бажаради. Жамиятнинг муҳим кичик тизимлари: иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий кичик тизимлардир.

*Моддий ишлаб чиқариш иқтисодий кичик тизим ишлаб чиқариш фаолияти ва кишиларнинг бу жараёндаги муносабатлари шакллари*нинг мажмуидир.

Ҳар бир жамият ўз мавжудлиги ва ривожланиши учун зарур табиий бойликларга эга. Аммо ижтимоий бойлик инсон меҳнати билан яратилади. Аждодлар яратиб қолдирган бойликларни сақлаш ва улардан фойдаланиш ҳамда жамиятнинг ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш ижтимоий бойликнинг ўсишига олиб келади. Бунинг натижасида мулк институти ижтимоий ишлаб чиқаришнинг муҳим воситаси ва рағбатлантирувчи омил сифатида вужудга келади. Даставвал куч ҳуқуқи, обрў ва одатга таянган мулк муносабатлар кейинчалик юридик шакл-шамойил касб этади. Ривожланган кўринишда мулк ижтимоий бойликнинг маълум улушига эгалик қилиш, уни тасарруф этиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқини англади. У турли шаклларда мавжуд бўлган ва ҳозир ҳам мавжуд бўлиб, бу ижтимоий ишлаб чиқаришнинг шаклини ҳам белгилайди.

Иқтисодий тизим моддий ва маънавий ишлаб чиқаришни ҳамда моддий ва маънавий хизматлар кўрсатишни ўз ичига олади.

Ишлаб чиқариш кучлари ва ижтимоий-иқтисодий муносабатлар. Ходимлар, уларнинг меҳнати ва ишлаб чиқариш воситалари – меҳнат қуроллари ва воситалари ишлаб чиқаришнинг муҳим омиллари ҳисобланади. Ишлаб чиқариш моддий-техника воситалари ва уларни ишга солишга қодир бўлган одамлар мажмуи жамиятнинг ишлаб чиқариш кучларини ташкил этади. Ишлаб чиқариш жараёнида одамлар ўртасида турли-туман муносабатлар юзага келади. Уларнинг орасида ташкилий-иқтисодий, ишлаб чиқариш-технологик ва ижтимоий-иқтисодий муносабатлар айниқса муҳим

аҳамият касб этади. Ишлаб чиқариш-технологик муносабатлар техника ва ишлаб чиқариш технологиясининг хусусияти ривожланиш даражасига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлса, ташкилий-иқтисодий ва айниқса ижтимоий-иқтисодий муносабатлар асосан ишлаб чиқариш воситаларига бўлган мулк шакллари билан белгиланади.

©Ходимлар, уларнинг меҳнати ва ишлаб чиқариш воситалари – меҳнат қуроллари ва воситалари ишлаб чиқаришнинг муҳим омиллари ҳисобланади. Ишлаб чиқариш моддий-техника воситалари ва уларни ишга солишга қодир бўлган одамлар мажмуи *жамиятнинг ишлаб чиқариш қучларини* ташкил этади. Ишлаб чиқариш жараёнида одамлар ўртасида турли-туман муносабатлар юзага келади. Уларнинг орасида *ташкилий-иқтисодий, ишлаб чиқариш-технологик ва ижтимоий-иқтисодий муносабатлар* айниқса муҳим аҳамият касб этади. Ишлаб чиқариш-технологик муносабатлар техника ва ишлаб чиқариш технологиясининг хусусияти ривожланиш даражасига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлса, ташкилий-иқтисодий ва айниқса *ижтимоий-иқтисодий муносабатлар* асосан ишлаб чиқариш воситаларига бўлган мулк шакллари билан белгиланади.

Ижтимоий ишлаб чиқариш ва ижтимоий иқтисодий муносабатлар

Ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ишлаб чиқариш натижасида яратиладиган неъматлар ва хизматларни айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш жараёнида юзага келувчи муносабатларни ўз ичига олади. Мазкур муносабатлар тизими ижтимоий нормалар ва ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинади ва ижтимоий ишлаб чиқариш воситаларига бўлган мулк ҳуқуқининг хусусияти билан белгиланади.

Мулк. *Мулк – хўжалик жабҳаси, иқтисодий жабҳада вужудга келадиган институт. У нафақат ишлаб чиқариш воситалари, балки истеъмол предметлари ва ишлаб чиқарилган маҳсулотга нисбатан ҳам татбиқ этилади.* Ижтимоий бойликнинг барча элементлари – ишчи кучи, ишлаб чиқариш воситалари, ер ва ер ости бойликлари, моддий ишлаб чиқариш, маънавий ижодий ва ўзга ақлий фаолият маҳсуллари ва ҳоказолар мулк бўлиши мумкин. Мулк иқтисодий ҳокимиятга ким эга бўлишини, хўжалик фаолиятидан олинган фойда кимга тегишини ва у қандай моддий мулккий манфаатларни юзага келтиришини белгилайди. Мулк шакллари ишлаб чиқариш ижтимоийлашувининг амалдаги даражаси билан белгиланади, унга эса, ўз навбатида, умумий технологик тараққиёт таъсир кўрсатади.

Мафкура. Онг доим ҳаётнинг мазмуни муаммоларини у ёки бу тарзда ҳал қилади, ижтимоий ривожланиш эҳтиёжлари ва истиқболлари билан боғлиқ бўлган ҳаётий муҳим саволларга жавоб беради. Мазкур саволлар мафкура доирасида қўйилади ва ҳал қилинади.

Мафкура ижтимоий онгнинг таркибий қисми бўлиб, ижтимоий ривожланиш эҳтиёжларининг тизимга солинган, назарий кўринишида акс

этрадиган ва ижтимоий муносабатларни мустаҳкамлаш ёки ўзгартиришга хизмат қиладиган гоёлар, қарашлар мажмуидан иборат. Мафкура мазмунини ижтимоий ривожланишнинг етилган, муҳим, долзарб ва ечишни талаб қиладиган зиддиятлари ташкил этади. Шунга мувофиқ юз бераётган жараёнлар мазмунига ва ижтимоий муаммоларни ечиш йўлларига нисбатан алоҳида ёндашувни акс эттирувчи айрим назарий мулоҳазалар юзага келади. Бу мафкуранинг шакли ҳисобланади. Унинг мазмуни эса муайян ижтимоий гуруҳ – синф, этник гуруҳ, ҳукмрон элита ёки унинг мухолифати ва ҳоказоларнинг манфаатларини ифода этишдан иборат. Мафкура шаклан объектив, лекин мазмун жиҳатидан субъективдир. У назарий жиҳатдан тизимга солинган кўринишда ижтимоий гуруҳларнинг ижтимоий ривожланиш эҳтиёжларига бўлган муносабатини акс эттиради ва уларнинг ижтимоий-сиёсий натижаларини назарий жиҳатдан асослаш ва оқлашга ҳаракат қиладди.

Ижтимоий онг шакл ва мазмун жиҳатидан ранг-барангдир. Ижтимоий онгнинг илмий, диний, ахлоқий, эстетик, сиёсий, ҳукукий, фалсафий турлари фарқланади. Улар ўзи акс эттирувчи ҳодисалар мазмуни, моддийлашув шакли ва ижтимоий функцияларига кўра фарқ қиладди. Ижтимоий онг турлари ёки шакллари кўп даражали тузилмалар бўлиб, ўзига хос кўринишга эга бўлган оддий ва назарий даражаларни, ижтимоий психология ва мафкурани ўз ичига олади.

МАЪНАВИЙ КИЧИК ТИЗИМ

Одамларнинг маънавий фаолияти жамият мавжудлигининг зарурий шартидир. Одамлар онгли мавжудотлар бўлиб, улар ўз тафаккури билан ижтимоийликнинг барча кўринишларини англаб етади. Бу жараёнда олимлар, рассомлар, журналистлар, турли партиялар ва ҳаракатларнинг мафкурачилари ва шу кабиларнинг ихтисослашган касбий маънавий фаолияти муҳим рол ўйнайди. Уларнинг нисбатан мустақил касбий фаолияти ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларига хизмат кўрсатади. Маънавий ишлаб чиқаришда иктисодий кичик тизим қонуниятлари, яъни жамиятнинг ҳўжалик жараёнлари ўртасидаги такрорланувчи муҳим-зарурий боғланишлар ўзига хос тарзда намоён бўлади. Уларнинг қаторига эҳтиёжларнинг юксалиш қонуни, ижтимоий такрор ишлаб чиқариш қонунилари, қиймат қонунини киритиш мумкин.

Ижтимоий онг ҳолатлари. Ижтимоий онгнинг яхлит тавсифи ижтимоий онг ҳолати, оммавий онг, жамоатчилик фикри каби тушунчаларда ифодаланади. Ижтимоий онг ҳолати мазкур тарихий даврда қайси ғоялар ва қарашлар етакчилик қилаётгани, ижтимоий онгнинг қайси шакллари жамоатчилик фикри ва кайфиятига айниқса самарали таъсир кўрсатаётгани, жамоатчилик фикрини шакллантиришнинг қайси механизмлари устувор аҳамиятга эга эканлиги (у мафкуравий мажбурлов маҳсулими ёки стихияли тарзда шаклланадими), жамоатчилик фикрини шакллантириш воситалари орасида фан, дин, сиёсат ва ҳуқуқ қандай ўрин эгаллаши билан белгиланади. Ижтимоий онг ҳолатларини тавсифлашда илмий ва ноилмий тасаввурларнинг ўзаро нисбатини аниқлаш муҳим аҳамият касб этади. Масалан, ижтимоий бўҳронлар ва тангликлар даврида ўта хурофий ақидалар тикланади, саросималик кайфиятлар, ижтимоий онгнинг беқаролиги кучаяди. Ижтимоий онг маданиятда ўзининг амалий ифодасини топади.

Ижтимоий кичик тизим *ижтимоий ишлаб чиқаришда меҳнат тақсимооти ва ихтисослашиш муқаррар тарзда ижтимоий табақаланишга туртки беради, ўзига хос вазифаларнигина бажарадиган, жамиятда маълум мавқега эга бўлган ва ўз манфаатларини илгари сурадиган нисбатан мустақил ижтимоий бирликлар ва гуруҳлар вужудга келишига сабаб бўлади.* Шунини таъкидлаш лозимки, ижтимоий табақаланиш ва одамлар ўртасидаги тенгсизлик жамиятнинг табиий ҳолатидир. «Олтин аср», умумий ва тўла тенглик ҳақидаги зу мутлақо ноилмий бўлгани боис уни рўёбга чиқариш мумкин эмас. Шунингдек, у зарарлидир, чунки одамларни тўғри йўлдан оздиради, ижтимоий муносабатларга кескин тус беради. Тарихдан маълумки, умумий тенглик ҳақидаги шиорлар ҳеч қачон рўёбга чиқмаган: бир тенгсизлик ўрнида бошқа тенгсизлик пайдо бўлган. Оилада, уруғ ёки қабилада устун мавқега эришиш учун, ўз шахсий обрўси – кучи, мардлиги ёки маҳорати тан олинishi учун кураш ижтимоий ҳаётнинг дастлабки босқичларидаёқ юзага келган. Таъбир жоиз бўлса, тенгсизлик шахс ва пировард натижада – жамият ривожланишининг муҳим омилidir.

Ижтимоий тенгсизлик вужудга келиши ва жамиятнинг ривожланишида мулк институти алоҳида рол ўйнаган. Мазкур институт вужудга келиши билан одамларнинг мулкий тенгсизлик билан боғлиқ табақаланиши кучайган. Алоҳида касбий фаолият сифатида ақлий меҳнат билан шуғулланадиган кишилар пайдо бўлган. Мазкур жараёнлар меҳнат тақсимоотини фаоллаштирган. Айрим гуруҳларнинг алоҳида ажралиб чиқишига, бошқаларининг турли ҳамжамиятларга бирлашишига туртки берган. Ҳар қандай жамиятнинг ижтимоий тузилиши мазкур жамият тарихининг маълум давридаги муайян-тарихий ижтимоий бирликлар ва гуруҳларнинг ўзаро муносабатлари, ҳамда мазкур муносабатларни тартибга солувчи махсус институтлар ва муассасалар мажмуи билан тавсифланади.

Ижтимоий бирликлар ва гуруҳлар. *Ижтимоий бирликлар ва гуруҳлар ижтимоий тузилманинг муҳим элементи ҳисобланади. Улар кишиларнинг умумий ижтимоий белгилари мавжудлиги билан ажралиб турадиган*

бирлашмаларидир. Мазкур белгилар қаторига гуруҳ учун умумий саналган эҳтиёжлар ва манфаатлар, қадриятлар ва меъёрлар, турмуш тарзи, ижтимоий меҳнат тақсимотидаги ўрин ва улар билан боғлиқ ижтимоий роллар киради. Ижтимоий гуруҳ хусусияти ва типи унинг хулқ-атворини ва жамиятнинг ижтимоий кичик тизимидаги ўрнини ҳам белгилайди. Эҳтиёжлар ва манфаатларнинг бирлиги ижтимоий бирликлар ва гуруҳларни бирлаштирувчи асосий белги ҳисобланади. Мазкур эҳтиёжлар ва манфаатлар ижтимоий бирликлар ва гуруҳларнинг жамиятдаги макъеи билан белгиланади. Ижтимоий бирликлар ва ижтимоий гуруҳлар ижтимоий бир жинслилик ва барқарорлик даражасига кўра фарқ қилади. Ижтимоий гуруҳларга таққослаганда ижтимоий бирликлар ижтимоий жиҳатдан турли жинслилиги ва ташкилий жиҳатдан мураккаблиги билан ажралиб туради. Ижтимоий бирликларга жумладан этник ва конфессионал бирликлар, экологик, сиёсий ҳаракатлар, спорт ёки ҳаваскорларнинг уюшмалари каби жамоат бирлашмалари мисол бўлиши мумкин.

Ижтимоий бирликлар ва гуруҳлар турли асосларга кўра таснифланади. Жумладан, катта ва кичик ижтимоий гуруҳлар фарқланади. Кичик гуруҳ аъзоларининг яқинлиги, алоқаларнинг мустаҳкамлиги, муносабатларнинг норасмийлиги, бевосита шахсий алоқалар ўрнатилгани, умумий қадриятлар ва хулқ-атвор қоидалари амал қилиши билан тавсифланади. Кичик гуруҳга корхона, муассасанинг меҳнат жамоаси, оила мисол бўлиши мумкин. *Жамоа – умумий фаолият, манфаатлар ва хулқ-атвор қоидаларининг бирлиги белгисига кўра уюшган кичик ижтимоий гуруҳ (масалан, меҳнат, ўқув, ҳарбий, спорт жамоалари).* Оила – жамиятнинг никоҳга ёки қон-қариндошликка асосланадиган муҳим институти. Жамият ва оила моҳиятан бир-бири билан узвий боғлиқ. Оилада жамиятнинг туб моҳияти ўз аксини топади. Шу маънода оилани кичик жамият дейиш мумкин. Ҳар бир жамият аъзоси оила бағорида вояга етади, ижтимоий муносабатларни ўзлаштиради ва инсоний фазилатларни намоён этади. Оилавий муносабатлар насл қолдириш учун зарур шарт-шароитлар яратадиган ва болаларни тарбиялаш, уларга жамиятнинг маданий анъаналарини сингдиришга қулай замин ҳозирлайдиган шахслараро ўзаро алоқаларнинг норасмийлиги билан ажралиб туради. Оилавий муносабатлар қариндошлик алоқалари билангина чекланмайди: улар оила аъзоларининг бир-бири олдига ўзаро маънавий жавобгарлиги, биргаликдаги меҳнат ва туриш-турмуш ҳамда улар билан боғлиқ бўлган ва ҳуқуқ билан тартибга солинадиган мулкӣ муносабатлар билан мустаҳкамланади.

Катта ижтимоий гуруҳлар – *тарихий ривожланиш жараёнида вужудга келадиган синфий, этник, ҳудудий, ижтимоий-сиёсий ва бошқа гуруҳлардир.* Улар шахс ва жамият ҳаётида жуда муҳим рол ўйнайди.

Этник бирликлар. *Этник бирликлар ижтимоий ҳаёт хўжалик, ҳудуд, тил, одатлар, анъаналар, расм-русумлар, эътиқодларнинг бирлиги белгисига кўра таркиб топадиган ва этник бирликларнинг ҳар хил турларини ташкил этадиган кишиларнинг айрим муайян-тарихий жамоалари доирасида кечади.*

Уруғ мазкур бирликларнинг илк шакли. У қон-қариндошлик белгисига кўра уюшган одамлар бирлашмаси бўлиб, ибтидоий жамоанинг асосий, ишлаб чиқарувчи ва этник бўғини ҳисобланган. Қабила икки ёки ундан ортиқ уруғнинг бир неча юздан бир неча минггача бўлган одамлардан иборат бирлашмасидир. Қабила умумий мулк, умумий бошқарув, туриш-турмушнинг умумий жиҳатлари ва айрим умумий хўжалик фаолиятига эга бўлган.

Бир ҳудудда яшайдиган, умумий хўжалик фаолияти, тил, руҳият тарзининг хусусиятлари, туриш-турмуш, маданият ва ҳаёт тарзининг одатлар ва анъаналарда мустаҳкамланган баъзи бир жиҳатлари элат ва миллатни тавсифлайди. Аммо уларнинг ўртасида жиддий фарқлар ҳам мавжуд. Қабилаларнинг уюшмалари, аҳоли миграцияси, тилнинг яқинлиги элат вужудга келишининг омиллари ҳисобланади. Улар қон-қариндошлик, уруғдошлик алоқаларини бузувчи омиллардир. Аммо элатни бирлаштирувчи алоқалар ҳам анча шартлидир. Элатни ташкил этадиган қабилалар яшайдиган ҳудуд муҳим бирлаштирувчи асос ҳисобланади.

Миллатнинг асосий ўзига хос хусусияти – муайян яхлит тузилмага бирлашган ва ассимиляцияланган элатларнинг фаол иқтисодий алоқалари негизида шаклландиган моддий ва маънавий маданиятнинг ўзига хослиги. Миллатга уни ташкил этадиган элатлар учун умумий саналган тил; руҳият тарзининг умумийлиги; маданиятнинг ўзига хос жиҳатлари; шаклланган барқарор ҳаёт тарзи; анъаналар; тарихий тақдирнинг бирлиги ва ривожланган этник ўзликни англаш туйғуси мерос бўлиб ўтади. Маданий ривожланиш, тил, умуман миллий ўзига хослик муаммоларига миллатнинг таъсирчанлиги айни шу омиллар билан белгиланади.

Табақалар ва синфлар. Жамиятнинг ижтимоий тузилишида табақалар ва синфлар салмоқли ўрин эгаллайди. *Табақалар – саноатлашши босқичидан олдинги жамиятларда вужудга келган, юридик ёки одатга асосланган ва авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтадиган ҳуқуқлар ва бурчларга кўра фарқ қиладиган ижтимоий гуруҳлар. Табақавий бўлиниш жамиятнинг мураккаб иерархиявий тузилишининг шаклланишига сабаб бўлади.*

Йирик гуруҳлар орасида иқтисодий, сиёсий, ижтимоий-психологик мақомга кўра фарқланадиган синфлар алоҳида ўрин эгаллайди. Иқтисодий белги синфнинг бош белгиси ҳисобланади, зеро синфий бўлиниш шакллари ишлаб чиқариш воситаларига бўлган муносабат ҳамда мулк шакллари билан белгиланади. Ҳозирги замон социологиясида синфларни фарқлашнинг бошқа асослари ҳам мавжуд. Масалан, ижтимоий гуруҳлар эга бўлган ижтимоий бойлик улушига кўра улар олий, ўрта ва қуйи синфларга бўлинади. Бунда даромад манбаи ҳисобга олинмайди, шу боис олий синф вакиллари орасидан машҳур киноактёрлар, эстрада юлдузлари ва банкирлар ҳам ўрин олишлари мумкин. Бу ҳол ўрта ва ҳатто қуйи синфларда ҳам кузатилади. Шунингдек ижтимоий меҳнатни ташкил этишдаги ролига кўра бошқарувчилар синфи фарқланади.

Ҳозирги замон жамиятида юқори малакали ақлий меҳнат билан профессионал тарзда шуғулланадиган кишиларнинг катта ижтимоий гуруҳи – зиёлилар алоҳида рол ўйнайди. Зиёлилар сони тинимсиз кўпайиб, уларнинг жамият ҳаётидаги роли ортиб бормоқда. Бу аввало фан-техника тараққиёти, шунингдек ҳозирги жамиятда маънавий хизматларга бўлган эҳтиёжнинг ортиши билан боғлиқ. Зиёлилар гуруҳи ўз келиб чиқишига кўра ҳам, ижтимоий мақомига кўра ҳам турли жинслидир. Тегишли равишда унинг сиёсий мўлжаллари ҳам ҳар хилдир.

Институтлар. Жамиятнинг ривожланиш жараёни алоҳида муҳим вазифаларни бажарадиган ва аниқ ташкилий тузилмага эга бўлган ижтимоий ва сиёсий ташкилотлар – институтларнинг тармоқланган тизими яратилиши билан тавсифланади. *Институтлар жамият нормал фаолиятининг зарурий омили саналган ижтимоий муҳим фаолиятни амалга оширади.* Бундай институтлар қаторига давлат ва унинг институтлари, партиялар ва ҳаракатлар, оммавий ахборот воситалари, диний муассасалар, таълим ва маданият муассасалари, соғлиқни сақлаш ва санитария хизмати тизимлари, бозор, банклар ва ҳоказолар киради. Ижтимоий институтлар фаолияти ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳалари: оила ва ишлаб чиқариш, товарлар ва пуллар ҳаракати, ишлаб чиқариш, истеъмол ва ҳоказоларга нисбатан татбиқ этилади. Институтлар турли бирликлар ва гуруҳларнинг манфаатларини мувофиқлаштиришни амалга оширади, уларнинг самарали ўзаро алоқасини таъминлайди, вужудга келган ижтимоий қадриятларни мустаҳкамлайди ва янгиларини яратади.

Худудий гуруҳлар. Аксарият мамлакатларда худудий гуруҳларнинг ўзаро муносабатларида жиддий муаммолар юзага келади. Бу маънавий ҳаёт анъаналари ва иқтисодий ривожланиш даражасига кўра фарқ қиладиган вилоят ва марказ, пойтахт ва чекка ўлка ҳамда йирик минтақаларнинг муносабатлари бўлиши мумкин (масалан, АҚШ ёки Италияда Шимол ва Жануб муносабатлари). Этник ёки диний фарқлар, бир маъмурий бирликнинг бошқа маъмурий бирликларга худудий эътирозлари худудий гуруҳлар ўртасидаги зиддиятни кучайтириши мумкин.

Жамият ривожланишига қараб унинг ижтимоий тузилмаси мураккаблашиб боради. Бу миқдор ва сифат жиҳатидан ҳар хил ижтимоий гуруҳларнинг ўзаро алоқаси ва манфаатларини мувофиқлаштиришни талаб этади. Ижтимоий бирликлар ва гуруҳларнинг турлари уларнинг ўртасидаги муносабатлар ва ижтимоий алоқалар хусусиятини ҳам белгилайди. Алоқалар узоқ ёки қисқа муддатли, мустаҳкам ёки бўш ва заиф, бевосита ёки билвосита бўлиши мумкин. Алоқалар хусусиятининг шаклланишида манфаатлар муҳим рол ўйнайди, уларни мувофиқлаштириш вазифасини эса жамиятнинг махсус институтлари, аввало сиёсий тизим ҳал қиладди.

Парламент республикаси ҳукуматни парламент кўпчилиги тамойилига кўра шакллантиришни назарда тутди: қайси партия парламентда кўпчиликни ташкил қилса, шу партия парламентга ҳисобдор бўлган ўз ҳукуматини шакллантиради.

Президентлик республикаси давлат бошлиғи ва ҳукумат бошлиғи вазифаларини президент бажариши билан тавсифланади.

Аралаш республика (ярим президентлик республикаси)да кучли президентлик ҳокимияти ҳукумат фаолияти устидан парламентнинг самарали назорати билан уйғунликда амал қилади.

Давлат қурилиши шаклига кўра унитар, федератив ва конфедератив давлатлар фарқланади. Маъмурий бирликлари ўз давлатчилигига эга бўлмаган ягона, сиёсий жиҳатдан бир жинсли давлат унитар давлат ҳисобланади.

Федерация – сиёсий субъектлар (штатлар, ерлар, федерация субъектлари ва ш.к.), ўз конституциялари, қонунчилик, ижро ва суд органларига эга давлатлар уюшмаси. Уларнинг мустақиллиги марказ билан федерация таркибига кирувчи субъектлар ўртасида ваколатларнинг тақсимланиши билан белгиланган чегараларга мувофиқ чекланади. Давлатлараро бирлашманинг алоҳида шакли конфедерация бўлиб, у мустақил давлатлар муайян ўзаро мақсадларга эришиш учун тузган доимий уюшмадир.

Давлатнинг жамият ҳаётидаги ўрни. Давлат- жамиятни бошқариш, тартибга солиш, ижтимоий барқарорликни таъминлашга қаратилган алоҳида муассаса. Давлат умуминсоний қадрият, инсоният маънавий тараққиётининг муҳим ютуғидир.

Жамият маънавий салоҳиятининг юксалиб бориши билан сиёсий бошқариш шакл ва усуллари ҳам такомиллашиб боради. Ўзгарган тарихий шароитда давлатнинг моҳияти, мазмуни ва вазифаларига янгича ёндашиш зарурати вужудга келади. Мустақиллик йилларида миллий давлатчилик анъаналарининг тикланиши билан давлатнинг ташкилотчилик, бош ислохотчилик фаолияти янгича мазмун ва аҳамият касб этди.

Фаробий фикрича, давлат жамиятнинг таянчидир. У жамиятнинг мукаммалиги ва мукамал эмаслиги ҳақидаги ғояга таянади. мукаммаллик “...шундай давлат воситасида қўлга киритиладики, у эзгу анъаналар, одамлар ва яхши ахлоқни тарқата олсин” ва жамиятда бу хислатларни барқарор эта олсин. Бундай давлат бўлмаса фозила, эзгу хислатлар одамларда узоқ сақланмайди ва барқарор бўлмайди. Фаробий назарда тутган давлат, мустабидликка эмас, балки тикланиш ва фаолиятида халқнинг истак ва иродаси бевосита рол ўйнайдиган давлатдир. Халқ иродасига асосланмаган давлат идеал давлат эмас. Демак, давлат – жамиятнинг таянчи, халқнинг иродаси ва хоҳиши унинг шаклланиши учун шароит яратади.

Ҳозирги давлатларнинг аксарияти ўз фаолиятини конституцияга мувофиқ амалга оширади. Конституция – сиёсий, ижтимоий-иқтисодий тузум асосларини, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва бурчларини, асосий давлат органларини таркиб топтириш механизми ва уларнинг фаолият тамойилларини, сайлов тизими асослари ва ҳоказоларни мустаҳкамловчи давлатнинг асосий қонуни. Конституция бошқарув ва давлат қурилиши шаклини белгилайди.

Жамият ҳаётида турли жамоалар, ташкилот ва уюшмалар ҳам фаолият кўрсатади. Уларни шартли равишда давлат ва нодавлат ташкилотларига ажратиш мумкин. Уларга сиёсий партиялар, сиёсий ҳаракатлар, касаба уюшмалари, ёшлар уюшмалари, турли жамғармалар, хотин- кизлар ташкилотлари, фахрийлар уюшмалари, маҳалла кумиталари ва бошқалар киради.

**Жамият ҳаётига
цивилизация таъсири,
цивилизация типлари**

Билимнинг интеграл шакли сифатида фалсафа жамият, тарих ва инсон ҳақидаги муайян-илмий тасаввурларни синтез қилади. У гуманитар фанлар – психология, санъатшунослик, семиотика, санъатга мурожаат этади. Тарих фалсафасининг асосий вазифаларидан бири – ўзгарувчан ва мураккаб ижтимоий дунёда ҳаёт мазмунига доир мўлжалларни топиш, инсоният мавжудлигининг ҳар бир муайян даврида унинг олдида турган устувор вазифаларни белгилашдир. Ҳар бир инсон ва кишилиқ ҳамжамияти ҳаётининг бурилиш даврларида унинг олдида ҳаёт мазмуни нимада деган савол кўндаланг бўлади.

Тарихнинг мазмун ва моҳиятини англаб етиш борасидаги илк уринишларга қадимги файласуфларнинг асарларида дуч келиш мумкин. *Уларнинг талқинида тарих олдинма-кетин юз берадиган воқеалар мажмуи сифатида намоён бўлган.* Тарих тавсифи анча тўлиқ бўлган, баъзан бўяб кўрсатилган, лекин уларнинг ҳикоятлари тарих ҳақида яхлит тасаввур ҳосил қилиш имконини бермаган. Бу нарратив тарихдир. (тарихчининг талқини, интерпретацияси) Кейинчалик қадимги файласуфлар тарихни узлуксиз такрорланиб турадиган жараёнлар, «абдий ортга қайтиш» (Ф.Ницше) сифатида тасаввур қилганлар.

Диний анъана тарихнинг бутунлай бошқача талқинини таклиф қилди. *Ўрта асрларда илоҳий тақдир асосий тарихий куч сифатида эътироф этилди.* Тарихий воқеаларнинг ички мантиқи алоҳида мазмун касб этди: Худо нафақат тарихий жараёни бошқаради, балки адашган инсониятга гуноҳлардан фориғ бўлиш, жаннатдаги боқий ҳаётга эришиш йўлини кўрсатади. Аврелий Августин ўзининг «Илоҳий шаҳар ҳақида» асарида боқийлик ва муваққатлик, илоҳийлик ва дунёвийликнинг бирлиги тўғрисида сўз юритади. Унинг фикрича, Исо Масиҳ инсониятга боқийлик сари йўл кўрсатган. Тарихнинг мазмуни – боқийликка элтувчи йўлдан боришда, инсон ҳаётининг мазмуни эса – Худога хизмат қилиш, гуноҳлардан фориғ бўлишдадир.

Ибн Халдун “Муқаддима” асарида тарихнинг мазмуни ҳақида мулоҳаза юритар экан, “Бу фаннинг икки жиҳати бор. Биринчиси, қадимги мамлакатлар ва давлатлар ҳақида ҳикоя этувчи ташқи томони бўлса, иккинчиси тадқиқотларнинг тарихи ва янги фикрларни кашф этиши мумкин бўлган ички томонидир. Тарих Олам асослари сабабиятини аниқ излайдиган фан. Бу воқеалар ва уларнинг сабаблари ҳақидаги чуқур илм”¹² деб таъкидлайди. Шу нуқтаи назардан, Ибн Халдун тарихни фалсафий илдизга эга бўлган муносиб

¹²Ибн Халдун. Пролог. -М.: Алтейя, 1992. –С.3-4.

фалсафий фан деб ҳисоблайди. Ибн Халдун тарихнинг ҳаракатида объективлашувнинг инсон устидан ҳукмини камайтирадиган, унинг эркинлиги ва ижодининг тантанасини қарор топтирадиган жараёнларни аниқлашга ҳаракат қилади.

Тарихда мазмуннинг мавжудлиги ҳақидаги тасаввур, шунингдек Ўрта асрлар фалсафаси илк бор таърифлаб берган инсониятнинг тараққиёти ғояси анча яшовчан бўлиб чиқди: у турли йўналиш ва оқимларга мансуб файласуфлар томонидан муайян фалсафий таълимотлар нуқтаи назаридан у ёки бу тарзда талқин қилинган. Масалан, Маърифат даврида барча тарихий воқеаларга оқилоналик мезонига мувофиқ баҳо берилган. Мазкур концепция энг мукаммал кўринишда Д. Дидро ташаббуси билан яратилган «Энциклопедия»нинг фаол иштирокчиларидан бири, француз маърифатчиси Николай Кондорсе асарида ўз аксини топган. У ўзининг «Инсон тафаккури тараққиётининг тарихий манзарасига чизғи» деб номланган рисоласида кишилик жамиятининг барча жабҳаларига тафаккурнинг кириши ғоясини мазкур жамият ривожланишининг узок истиқболи сифатида асослашга ҳаракат қилади.

Тафаккурнинг тантанаси ғояси инсоният тарихининг мазмуни сифатида Гегель томонидан ҳам асосланган. У тарихга мутлақ руҳ, оламий Ақл тараққиёти сифатида ёндашган. Гегель фикрига кўра, мазкур тараққиёт ўзининг алоҳида вазифасини адо этиши лозим бўлган айрим халқлар руҳи орқали амалга ошади. Унинг фикрича, тарихий жараён «ақлга мувофиқ», яъни тасодифлардан ёки айрим шахсларнинг ўзбошимчалигидан қатъий назар ўзига йўл очадиган объектив қонуниятлар билан белгиланади. Тарихнинг мазмуни мутлақ руҳ ўзини ўзи англаб етишидадир¹³, деб қайд этади Гегель.

Тарихнинг мазмунини аниқлаш борасидаги кейинги изланишлар амалда муайян идеал тажассуми сифатидаги тарихнинг мазмуни ҳақидаги тезиснинг кўринишлари ҳисобланади. Идеалнинг мазмуни ҳар хил, ҳатто қарама-қарши бўлиши мумкин: технократик иллюзиялар, оммавий истеъмол жамияти идеали, ахборот жамияти идеали, хусусий мулк ва эксплуатациясиз умумий тенглик жамияти ва ҳ.к. Тарихнинг мазмунини аниқлаш йўлидаги изланиш ранг-баранг эканлигига қарамай, унинг ҳар бир талқини аҳоли муайян қисмининг орзу-умидларига мосдир. Тарихнинг мазмуни тушунчасининг энг теран талқинларини XX аср файласуфлари – К.Ясперс тақлиф қилган. У жаҳон тарихининг мазмунини даврларнинг умуминсоний алоқаларга асосланадиган мазмун жиҳатидан боғланишида кўради. Мазкур боғланишнинг мавжудлигини тарихнинг мазмунини акс эттирадиган дунёвий вақт ўқи қафолатлайди. У Шарқ ва Ғарб маданиятларининг умумий асоси ҳисобланади. Ясперс жаҳон тарихида тилларнинг вужудга келиши, меҳнат қуроллари ихтиро қилиниши, оловдан фойдаланишга киришилиши каби тўрт босқичини фарқлайди: вақт ўқининг бошланиши Ҳиндистон, Хитой, Юнонистон, Марказий Осиё, Эрон буюк маданиятлари деярли бир вақтда

¹³Гегель Г. Наука логика. -М.: Наука, 1994. –С.89.

вужудга келган милоддан аввалги 800 ва 200 йиллар оралиғидаги даврга мос келади. Европада фан-техника даврининг бошланиши мазкур маданиятларнинг давоми (маълум маънода эса уларнинг зидди) бўлган. Тўртинчи босқичда инсониятнинг бирлиги вужудга келади. Бу даврда жамият инсонга муносиб бўлган асослар ва тамойилларга мувофиқ ривожланади. Тоталитаризмдан бутунлай воз кечишга асосланган ҳуқуқий давлат мазкур бирликнинг кафили ҳисобланади. Тарихнинг мазмуни – умуминсоний маданиятни ва вақтўқининг аввалида шаклланган анъаналарни сақлаш ва ривожлантиришдадир.

Бугунги кунда жамиятнинг глобаллашуви муносабати билан тарихнинг мазмуни ҳақидаги масала яна кун тартибидан ўрин олмоқда. Замонлар ва халқлар алоқасини, халқлар ўртасидаги ҳамжиҳатликни қарор топтирадиган, аждодларнинг маънавий меросини сақлаш ва кўпайтиришни, ҳозирги авлодларнинг эркинлиги ва ижодий имкониятларини рўёбга чиқаришни таъминлайдиган кадриятлар тизимига қараб мўлжал олувчи ғоялар яна муҳим аҳамият касб этмоқда.

XIX асрда фалсафадан социология ажралиб чиқа бошлади. Мазкур фан жамиятни тушунишга нисбатан фалсафий ёндашувларни асосан тан олади ва айни вақтда ўз предмети ва тадқиқот методларига эга. Қуйида тарих фалсафасига оид қарашларни ўрганамиз.

Огюст Конт (1798-1857) ижтимоий тадқиқотларнинг объективлигига эришиш лозим, деган ғояни ҳимоя қилган. О.Конт фан сифатидаги социология асосчиси. У социологияни икки қисмга ажратади: биринчи қисм ижтимоий статикани, яъни ижтимоий тизимларнинг мавжудлик шартларини ва уларнинг амал қилиш қонунларини, иккинчи қисм эса – ижтимоий динамикани, яъни жамиятнинг ривожланиш ва ўзгариш қонунларини ўрганади. Ижтимоий статика – одам организмининг тузилишига ўхшаб кетадиган жамият «анатомияси»дир. Конт жамиятда оила, дин, давлат каби муҳим институтларни фарқлайди. У жамият ривожланишининг уч босқичи қонунини таърифлайди. Мазкур босқичлар инсоният ақлий ривожланишининг уч босқичига мос келади: теологик босқич (у қадимги давр ва илк Ўрта асрларни қамраб олади ва XIII асрда тугайди), метафизик босқич (XIV-XVIII асрлар) ва позитив босқич (XIX асрда бошланади).

Марксизм. Карл Маркс (1818-1883) ва Фридрих Энгельс (1820-1895) жамиятни ўз-ўзидан ривожланадиган, иқтисодий ривожланишнинг бир босқичидаги барча мамлакатлар учун умумий бўлган ўта мураккаб тизим сифатида тавсифлайди. Жамиятнинг зиддиятли бирликни ташкил этадиган барча таркибий қисмлари моддий ишлаб чиқариш муносабатлари билан белгиланади. Мазкур муносабатлар мажмуи базисни, яъни жамиятнинг иқтисодий негизини ташкил этади. Шу асосда жамиятнинг ўзига хос ижтимоий муносабатлар амал қиладиган муайян-тарихий типи шаклланади. Жамиятнинг умумий иқтисодий асосда шаклланадиган ва «алоҳида, ўзига хос хусусият»га эга бўлган типини Маркс ижтимоий-иқтисодий формация деб белгилайди. Ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг ўзгаришига Маркс

пировард натижада ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатларининг диалектикаси билан белгиланадиган қонуний, табиий-тарихий жараён сифатида қарайди.

Герберт Спенсер (1820-1903) социологияда органик йўналиш асосчиси, жамиятга индивидлар бирлашмаси сифатида ёндашади. Унинг фикрича, мазкур индивидларнинг ривожланишидаги фарқлар жамият эволюциясининг дастлабки шартлари ҳисобланади. Жумладан, ибтидоий қабилалар ривожланишда оқсаганини Спенсер уларнинг қобилиятлари ривожланиш даражасининг пастлиги билан тушунтиради. Энг мослашувчан жамиятларнинг яшаш учун курашини ижтимоий тараққиётнинг асосий қонуни деб ҳисоблайди. У иқлим, табиий шароитнинг ижтимоий жараёнларга таъсирини ўрганган. Спенсер яратган таълимотни кейинчалик социологиядаги географик оқимларнинг вакиллари ривожлантирган.

Э. Дюркгейм (1858-1917) жамиятни тушунишни қадриятлар тизими билан боғлаган, фақат шу йўл билан тарихни унинг ўзига хос хусусиятига мувофиқ тарзда ўрганиш мумкин, деб ҳисоблаган. Э.Дюркгейм ҳам қадриятларни жамият тузилишини белгиловчи муҳим омил деб билган. Жамият тузилмасини ўрганишга нисбатан у структуравий функционализм нуқтаи назаридан ёндашган. Жамият борлиқнинг алоҳида соҳаси бўлиб, у ўз қонунларига мувофиқ ривожланади.

Дюркгейм шахс ва жамиятнинг узвий алоқасини қайд этади. Унинг фикрича, жамиятнинг тубанлашуви муқаррар тарзда шахснинг тубанлашувига сабаб бўлади. Неъматлар ва хизматларни айирбошлашнинг бузилиши натижасида юзага келадиган тенгсизлик, шунингдек шахс ўз касбий ролига мослашмагани жамиятда синфий курашни келтириб чиқаради. Меҳнат тақсимотини мувофиқлаштиришнинг мақбул воситаларини топиш, имкониятлар тенглигини таъминлайдиган қоидаларнинг аниқ мажмуини белгилашни талаб этилади. Дюркгейм бу жараёнда социология фан сифатида айниқса муҳим рол ўйнайди, деб ҳисоблаган.

Макс Вебер (1864-1920) ўз социологик қарашларида Пол Риккертнинг борлиқ ва онгнинг ўзаро алоқаси замирида субъектнинг қадриятга бўлган муайян муносабати ётади, деган ғоясига таянган. Шунга мувофиқ Вебер таҳлил қилинаётган материалнинг иқтисодий, диний ва ахлоқий қадриятлар билан ўзаро нисбатини аниқлаш лозим деб ҳисоблаган. Ўзининг «Протестантча ахлоқ ва капитализм руҳи» асарида Вебер дастлаб Нидерландия, Англия ва АҚШда вужудга келган саноат капитализмининг қарор топишига протестантча ахлоқ қадриятларининг таъсирини таҳлил қилади. У ҳозирги замон ҳўжалик ҳаётида ҳукм сураётган капитализмнинг ўзига хос хусусиятига мос келадиган ҳўжалик юритувчи субъектлар – тадбиркорлар ва ишчилар шаклланиши натижасида вужудга келганини қайд этади. Вебер тарихий материализмнинг ғоялари иқтисодий муносабатлар устқурмаси сифатида юзага келган, деган «содда» тасаввурларга тўғридан-тўғри эътироз билдиради ва аксинча, капитализм «руҳи» унинг вужудга келиш омили бўлган, деб ҳисоблайди.

У капитализм моделини капиталистик наф кўришга оқилона интилишдан келтириб чиқаришга ҳаракат қилади. Вебер рационализм тамойиллари Ғарб маданиятининг барча ҳодисаларида: фанда, санъатда, монументал курилмалар яратиш конструктив тамойилларида ҳукм суришини қайд этади. Оқилона ишлаб чиқилган конституция, ҳуқуқ, оқилона яратилган қоидаларга қараб мўлжал оладиган мутахассис-амалдорлардан иборат сиёсий институт сифатидаги давлат фақат Ғарбда мавжуд. Аммо рационализм қадриятларини амалга оширишнинг энг оқилона ифодаси тадбиркорлик соҳасида мужассамлашган: ишлаб чиқаришнинг тижоратлашуви, бухгалтерия ҳисоботи, чайқовчиликни оқилонлаштирувчи қимматли қоғозлар ва биржалар, меҳнатни оқилона ташкил этиш ва ҳ.клардир.

Ўзининг: «Тушунувчи социологиянинг баъзи бир категориялари ҳақида», «Жаҳон динларининг хўжалик ахлоқи», «Хўжалик ва жамият», «Хўжалик тарихи» каби асарларида Вебер ижтимоий ҳаракат ва унинг мотивацияси тушунчасини таърифлаб берди. Борлиқни тушунтириш учун у «идеал типлар» методологиясини яратди ва ундан фойдаланди. Вебер фикрига кўра, ижтимоий организм хужайраси ҳисобланадиган ижтимоий ҳаракат икки омил: субъектив мотивация ва бошқаларга қараб мўлжал олишни ўз ичига олади. У ижтимоий ҳаракатнинг оқилона мақсадли ижтимоий ҳаракат, оқилона қадриятли ижтимоий ҳаракат, аффектли ижтимоий ҳаракат ва анъанавий ижтимоий ҳаракат каби типларини фарқлайди.

Ўзининг ижтимоий ҳаракат концепциясини Вебер ҳокимиятни тушунишга нисбатан ҳам татбиқ этади. Ўзгаларнинг умидларига қараб мўлжал олиш ижтимоий ҳаракатнинг муқаррар белгиси бўлгани боис, ҳокимият сиёсий муносабатларда иштирок этувчи томонларнинг ўзаро умидларини назарда тутди. Шу ҳолдагина ҳокимият қонунийлик касб этади: бошқараётганлар ўз буйруқларига бўйсунишларига умид қиладилар; бошқарилаётганлар эса оқилона буйруқларни кутадиладар. Вебер қонуний давлатларнинг: иш ваколатлари қонуний белгиланишининг мажбурийлигига бўлган ишончга кўра ҳукмронлик; муайян хулқ-атворга кўникиш билан белгиланган ҳукмронлик; харизматик ҳукмронлик каби уч типини фарқлайди. Бошқарувнинг оқилона-бюрократик типи вужудга келиши билан боғлиқ бўлган ҳокимиятнинг намунавий-оқилона типини Вебер ҳокимият идеали деб ҳисоблаган.

XX асрда М.Вебер илгари сурган тарихий жараённинг тенг ҳуқуқли омиллари таъсири ҳақидаги ғояси асослаб берилди. Ижтимоий ривожланишнинг ҳозирги бир қанча назариялари техника, саноат, ахборот тизимлари, коммуникация, глобаллашув каби омилларни биринчи ўринга қўядилар.

**Ўзбекистоннинг
цивилизациялашган
тараққиёти.**

Ўзбекистоннинг жаҳон
цивилизациясига хос йўлдан бориши
умуминсоний қадриятларнинг устуворлиги,
миллий қадриятларга содиқлик,

инсонпарварлик ва ватанпарварликнинг уйғунлиги, ҳалқаро қонун-қоидалар ва андозаларни ҳурмат қилиш, улардан ҳаётимизнинг барча соҳаларида кенг фойдаланишни тақозо этмоқда.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистоннинг цивилизацияли тараққиёт томон бориши Биринчи Президентимиз томонидан асослаб берилган Ўзбекистоннинг ўз истиқлоли ва тараққиёт йўлининг бутун жаҳонда эътироф этилаётганлигида яққол кўринмоқда.

Ислом Каримов (1938 - 2016) тарих фалсафасини тарихий хотира билан уйғун ҳолда кўради. Унинг фикрича “Инсон учун тархидан жудо бўлиш – ҳаётдан жудо бўлиш демакдир”¹⁴. Фикрининг давомида у тарихий хотираси бор инсон иродали инсон, жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўз ўтмишини яхши билса, бундай одамларни йўлдан уриш, ҳар хил ақидалар таъсирига олиш мумкин эмас. тарих сабоқлари инсонни хушёрликка ўргатади, иродасини мустаҳкамлайди, ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади, деб таъкидлайди. Бунинг учун ҳар бир миллат ўзининг тарихий илдизларига назар солиши, у ёки бу мафкура таъсирида хаш-пўшланган тарихий хотирани ўз ҳолича қайта тиклашга ҳаракат қилиши лозим. “Ўз тарихини билмайдиган, кечаги кунини унутган миллатнинг келажаги йўқ”¹⁵. Шундагина миллат, халқ ўз-ўзини англайди. Тарихчилар миллатга унинг ҳаққоний тарихини кўрсатиб, исботлаб беришлари керак. Зотан тарих халқ маънавиятининг асосидир.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.Каримов мустақил Ўзбекистон давлатининг асосчиси, буюк давлат ва сиёсат арбоби. Мустақил демократик тараққиёт ва жамият ривожланиши йўлларини асослаб, асарларида муҳим назарий-концептуал ғояларни ишлаб чиқди. Унинг асарларида жамият ривожланиши тўғрисида янги назарий ва концептуал ёндашувнинг илмий асослари ишлаб чиқилди. Жамият ривожланиши тўғрисидаги янги назарий ғоялар жамият ривожланиши бўйича мавжуд бўлган анъанавий қарашлардан тубдан фарқ қилади. Мазкур қарашларни янгича илмий асослари, шарт-шароит ва омиллар, мустақиллик ва мустақил демократик тараққиёт йўлини танлаш, давр ва замон ўзгаришлари ва янгича талабларидан келиб чиққан ҳолда тўғри тушуниш ва талқин этиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти асарларида тараққиёт моделларининг хилма-хиллиги, тараққиётнинг “Ўзбек модели” асослаб берилган. Бунда “тараққиёт” тушунчасининг маъно-мазмунига алоҳида эътибор бериш лозим. Тараққиёт бутакрорланмас, маълум бир мақсадга йўналтирилган ҳамда моддий ва маънавий ҳаёт соҳаларининг ҳуқуқий ўзгариши,

янги сифатларга яратишга олиб келувчи фалсафий категориядир. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти асарларида тараққиётнинг яқка-ю ягона модели йўқ деган ғоя илгари сурилди.

Тараққиёт моделининг хилма-хиллигида “модел” тушунчаси тараққиёт, андоза, ривожланиш маъносини англатади. Бугунги дунё тараққиётида жамият ривожланиши билан боғлиқ турли хил моделлар эътироф этилган.

- ✓ “Европа модели”
- ✓ “Хитой модели”
- ✓ “Япония модели”
- ✓ “Швеция модели”

¹⁴ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. -Т.: Шарк, 1998.-Б.10

¹⁵ Каримов И. Юксак маънавият- енгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2008. – Б.- 4.

✓ “Америка модели” ва ҳоказоларда кўриш мумкин.

“Ўзбек модели” эса ана шу жамият ривожланишининг ўзига хос кўринишидир ва ривожланишнинг ўзига хос йўлидир. Бу И.А.Каримовнинг “Ўзбекистон бозор иқтисодиётига ўтишнинг ўзига хос йўли” асарида атрофлича асослаб берилган. “Ўзбек модели” куйидаги хусусиятлар билан характерланади:

1. Иқтисодиётнинг мафкурадан холилиги ва унинг сиёсатдан устунлиги;
2. Давлат – бош ислохотчи;
3. Қонун устуворлиги;
4. Кучли ижтимоий сиёсат;
5. Ислохотларни босқичма-босқич амалга ошириш.

Жамият ривожланиши тўғрисидаги янги назарий ғоялар жамият ривожланиши бўйича мавжуд бўлган анъанавий қарашлардан тубдан фарқ қилади. Жамият ривожланиши тўғрисидаги қарашларнинг янгича илмий асосларга қўйишни тақозо этган шарт-шароит ва омилларни мустақиллик ва мустақил демократик тараққиёт йўлини танлаш, давр ва замон ўзгаришлари ва янгича талабларидан келиб чиққан ҳолда тўғри тушуниш ва талқин этиш мумкин. Демак, мустақиллик ва жамият тараққиёти тўғрисидаги қарашларни ўзгартириш зарурлиги Ўзбекистоннинг мустақил тараққиёт йўлидан ривожланиши ўзига хос ва мос тараққиёт моделини ишлаб чиқиш билан боғлиқ. Мустақил тараққиёт мамлакатни ўз негизда ривожланишини таъминлаш учун тегишли шарт-шароит ва омилларни яратиб беради.

Ўзбекистон Республикаси
Президенти Шавкат Мирзиёевнинг
мамлакатимиз янги тараққиёт
босқичида ижтимоий бирдамлик,
хавфсизлик ва барқарорликни
таъминлашда миллий ғоя зиммасидаги
вазифалар борасидаги назарий
фикрлари Мустақил Ўзбекистоннинг
Биринчи Президентининг барча
маъруза ва чиқишларида, Ўзбекистон
Республикаси Президенти Шавкат
Мирзиёевнинг лавозимида киришиш

тантанали маросимида бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма
мажлисидаги **“Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини
мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қурамыз”** мавзусидаги
маърузасида, “Ўзбекистон ва унинг бағрикенг халқи тинчликсевар сиёсат
юритиш, миллий ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат билан қараш
тамойилларини амалга ошириш позициясида доимо мустаҳкам туриб
келмоқда... ва бу сиёсатни давом эттирамыз”¹⁶ дедилар. 2016 йил 30 декабр

Энг муҳим вазифамиз –
мамлакатимизда тинчлик ва
фаровонликни мустаҳкамлаш,
одамларни, халқимизни ҳаётдан рози
килишдан иборат. Бунинг учун эл-
юртимиз аввало биз – раҳбарларнинг
фаолиятидан рози бўлиши керак.
Бунинг учун ҳар бир раҳбар ўз
аравасини ўзи тортиши, ўз
соҳасидаги ишларнинг аҳволи учун
ўзи шахсан жавоб бериши керак.
Шундан кейин жамиятимизда
ўзгариш бўлади, ривожланиш
бўлади.

¹⁶ Мирзиёев Ш.М. Эркин ва обод, демократик жамиятни барчамиз биргаликда барпо этамыз // Миллий тараққиёт йўлимиз катъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1- жилд. –Т.: Ўзбекистон, 2017.-Б.-139.

куни мамлакатимизнинг етакчи илм-фан намоёндалари билан учрашувда билдирган фикр мулоҳазаларида, мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий якунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги **“Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак”** деб номланган маърузасида, Республика байналмилал маданият маркази ташкил этилганлигининг 25 йиллигига бағишланган учрашувдаги **“Миллатлараро дўстлик ва ҳамжиҳатлик – халқимиз тинчлиги ва фаровонлигининг муҳим омилидир”** деб номланган нутқида ҳамда 2017 йил 19 сентабр куни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқида, Олий Мажлисга мурожаатларида ўз ифодасини топган.

Жумладан, Ўзбекистон Президенти Ш.Мирзиёев томонидан 2017 йил юртимизда “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили” деб эълон қилинди. “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили”нинг асосий мақсад ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда, давлат органларининг фуқаролар билан ўзаро муносабатлари юзасидан ёндашувни тубдан қайта кўриб чиқиш зарурлигига эътибор қаратилди. Бу борада аҳоли билан доимий мулоқот қилиш, уларни қийнаётган муаммоларни ҳал этишнинг янги механизмлари ва самарали усуллари жорий этишимиз даркор деб, ҳар бир туман ва шаҳарда “Халқ қабулхоналари”ни ташкил этиш ва уларнинг тўлақонли фаолият кўрсатишини таъминлаш йўлга қуйилди.

Ўзбекистон Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузасида “Таълим ва тарбия, илм-фан, соғлиқни сақлаш, маданият ва санъат, спортни ривожлантириш масалалари, ёшларимизнинг чуқур билимга эга бўлиши, чет тилларини ва замонавий ахборот-коммуникатсия технологияларини пухта эгаллашини таъминлаш доимий устувор вазифамиз бўлиб қолади. “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили” дастуридан ёшларимизни соғлом ва баркамол этиб тарбиялаш масаласи алоҳида ўрин эгаллаши табиийдир. Бу борада фарзандларимиз учун зарур шароитлар яратиш, янги-янги таълим- тарбия, маданият, санъат ва спорт масканларини барпо этиш, ёш оилалар учун уй-жойлар қуриш, ёшларни иш билан таъминлаш, уларни тадбиркорлик соҳасига кенг жалб этиш бўйича бошлаган ишларимизни янги, юксак босқичга кўтарамиз. Биз таълим ва тарбия тизимининг барча бўғинлари фаолиятини бугунги замон талаблари асосида такомиллаштиришни ўзимизнинг биринчи даражали вазифамиз деб биламиз, деб алоҳида таъкидладилар.

Мамлакатимиз Президенти Шавкат Мирзиёев раҳбарлигида Ўзбекистон тараққиётини янги босқичга кўтариш бўйича амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотлар туфайли халқимиз ҳаётида туб ўзгаришлар рўй бермоқда, унинг дунёқараши, онгу тафаккури юксалмоқда.

Ушбу жараёнларда жамиятимизда янгича қадрият ва анъаналар шаклланимоқда. Ана шундай муҳим янгилик ва анъаналардан бири – Ўзбекистон Республикаси Президентининг ҳар йили янги йил арафасида (2017 йилда 22 декабр куни, 2018 йилда 28 декабр куни, 2020 йил 24 январ куни эълон қилинди) мамлакатимиз парламенти – Олий Мажлисга Мурожаатнома билан чиқишидир. Мамлакатимиз сиёсий ҳаётидаги ана шу улкан янгилик жамиятимиздаги ижтимоий муносабатларни сифат жиҳатидан ўзгартирмоқда. Халқимиз янги йил билан бирга келгуси йил юртимиз ҳаётида қандай маъно-мазмунга эга бўлиши Президентимиз Мурожаатномасида бу борада қандай мақсад ва вазифалар белгилаб берилишини ҳам кутмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан биринчи марта мамлакатимиз парламенти – Олий Мажлисга **Мурожаатнома** тақдим этилди.

Тараққиётимизнинг янги босқичи бўлган 2017 йилда амалга оширилган асосий ишлар якуни ва Ўзбекистон Республикасини 2018 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг устувор йўналишларига бағишланган Мурожаатномада 2017 йилда мамлакатимизни янада тараққий эттириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида кўзда тутилган мақсад ва вазифаларни бажариш учун давлатимиз ва жамиятимизнинг бор куч ва имкониятлари сафарбар этилгани, “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили” Давлат дастурида белгиланган чора-тадбирларни амалга ошириш масалалари кўриб чиқилди.

Мамлакатимизда олиб борилаётган кенг қўламли ислохотлар халқимиз томонидан қўллаб-қувватланимоқда. Бу ўзгаришларнинг дастлабки натижалари аҳолимиз ҳаёти ва кундалик турмушида ўзининг яққол ифодасини топишмоқда, эл-юртимизнинг ижтимоий фаоллиги, эртанги кунга ишончи ўсиб бормоқда.

Биз мамлакат ҳаётига доир ҳар бир қарорни халқимиз билан маслаҳатлашиб, бевосита мулоқот асосида қабул қилмоқдамиз. **“Халқ давлат идораларига эмас, балки давлат идоралари халқимизга хизмат қилиши керак”** деган ғоя бу борада фаолиятимиз мезонига айланмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Халқ қабулхоналари ва Виртуал қабулхонаси **фуқароларнинг мурожаатлари билан ишлашнинг ўзига хос демократик институти сифатида амалда ўзини оқламоқда.**

Президентимиз Ш.М.Мирзиёев ташаббуси билан ишлаб чиқилган ва 2017 йил 7 февралда тасдиқланган 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси 1992 йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг нормалари доирасидаги демократик янгиланиш ҳамда модернизация жараёнларининг мантиқий ва қонуний, изчил ва узвий давомидир. Ҳаракатлар стратегияси давлатимиз ва жамиятимиз тараққиётининг мутлақо янги босқичини бошлаб берди.

Давлат бошқаруви тизими тарихига назар ташласак агар, ҳар бир давлатнинг мавжудлиги асоси қонунлар ва қонунлар ижросига боғлиқлигига

амин бўламиз. Манфаат устун жамиятда ривожланиш қай тарзда бўлади, қонун устивор жамиятда тараққиёт қай тарзда бўлади бугунги кунда бизга бу маълум ва равшандир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасининг янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармонига асосан 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасининг ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси тасдиқланди

Жамият тараққиёти шиддатли тарзда борди. Кечаги кундаги дастурлар бугунги, эртанги кун назарига боғлиқлиги тобора аён бўлди. Шу маънода 2017 йил 7 февралдаги Ҳаракатлар стратегияси ҳақидаги фармон ҳам бугунги, ҳам эртанги куннинг назари бўлди десак муболаға бўлмайди. Тараққиёт назарга, эътиборга муҳтож, маъмурга муҳтож. Тараққиёт бу – давлат, халқ фаровонлиги, борлиқ, мавжудликдир. Янги фармон эса мамлакатимизнинг барқарор, изчил тараққиётининг муҳим асоси, дастури амал бўлди.

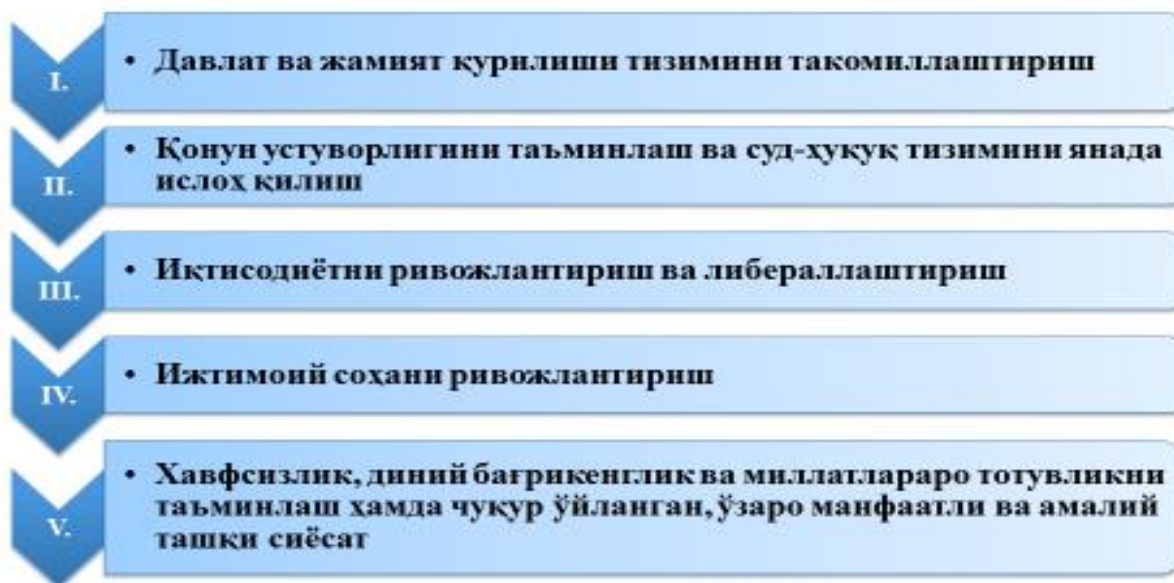
Мамлакатимизни ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисидаги фармон диққат билан ўрганиб чиқилса ҳақиқатдан ҳам 2017-2021 йилларгина эмас, келажакдаги ўн йилликлар ҳам эътиборга олинганлигини англаш қийин эмас.

Ҳаракатлар стратегиясининг биринчи йўналиши, давлат ва жамият қурилишини такомиллаштириш масаласида кўзда тутилган соҳа бу давлат бошқаруви тизимида Олий Мажлис ролини кучайтириш. Дарҳақиқат Олий Мажлис бу қонунчилик меъморчилиги. Қонунлар эса тараққиёт пойдевори. Давлатчилик ушбу тарихий ва ўта долзарб ҳужжат орқали ўз фаолиятини ислоҳ қилсинки, ҳар томонлама халқ манфаатини, мамлакат ривожини уйлайдиган, ҳокимият тизими шаклландирсин. Иқтисодиёт ривожига давлат таъсирини камайтириш, давлат ва хусусий секторлар ўртасида замонавий, янгича, самарали ҳамкорлик шакллари ривожлантириш бугунги кун талаби, эртанги кун ободлиги, халқ ва давлат ўртасидаги ишончли алоқа, чамбарчас боғлиқликдир. Бу халқ манфаати, юрт ободлигидан дарак.

Бу йўналиш тамойилининг аҳамияти шунчалик каттаки, қонун ижодкори Олий Мажлис – Сенат ҳам Қонунчилик палатаси ҳам халқ билан тўғридан-тўғри мулоқат орқали ўз фаолиятларини амалга оширади, халқни эшитади, халқ манфаатини кўзлайди.

ҲАРАКАТЛАР СТРАТЕГИЯСИНИНГ БЕШТА УСТУВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ

Иккинчи йўналиш суд ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилиш, истиқлол йилларида суд ҳуқуқ тизимида кенг қўламли ислоҳатлар олиб борилди, бугунги шиддатли ривожланиш жараёнлари эса бу соҳада ҳам ҳали амалга оширилши лозим бўлган ишлар талайгина эканлигини кўрсатди. Оддийгина мисол юқори инстанция Олий судда саккиз мингдан ортиқ суд ишлари ўз ечимини кутиб турганлиги ортида, қанча-қанча оила, инсонлар тақдири бор. Ҳуқуқ тартибот органлари фаолиятини янада такомиллаштиришнинг долзарблиги, судларнинг том маънода мустақиллигини таъминлаш, судлар ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш билан бир қаторда, улар нуқсонларига барҳам бериш, юқори суд инстанциялари ваколатини кенгайтириш масаласи долзарблиги айти ҳақиқат. Зеро, суд ҳуқуқ тизимидаги ислоҳат инсон ҳуқуқлари ва манфаатлари учун.

Олий суд кенгаши тузилиши масаласи, профессионал судьялар Корпусини шакллантириш, мнтакавий апелляция судларининг тузилиши, судья ёрдамчиси лавозимини таъсис этишорқали судларнинг ихтисослашуви, жиноят процессуал қонун ҳужжатларининг янада такомиллашуви масаласи халқимизнинг ҳуқуқ ва манфаатларини кафолатлаш йўлидаги устувор йўналиш қамрови жуда кенг, аҳамияти бекиёсдир.

Учинчи йўналиш иқтисодиётни ривожлантириш масаласи долзарб соҳа ҳисобланади. Иқтисодиёт очик ва эркин рақобат асосида талаб ва таклиф

қонуниятни орқали ривожлансагина иқтисодий барқарорликга эришилади. Жамиятни ривожлантирувчи асосий куч бугун тадбиркордир. Угина бандликни таъминлашда, қурилиш, савдо ва ишлаб чиқариш соҳаларида жонбозлик кўрсатади, жамият ривожига салмоқли ҳиссасини қўшади.

Бугун фақат хусусий секторни, ўрта ва кичик бизнесни ривожлантирсакгина маҳаллий бюджетнинг даромад базаси кенгаяди. Зеро янги технологияларни ишлаб чиқаришга кенг жорий қилиш, тадбиркорликни қўллаб қувватлаш, экспорт салоҳиятини ошириш орқалигина эл ободлиги, турмуш фаровонлигига эришилади.

Ижтимоий соҳани ривожлантириш масалаларига бағишланган йўналиш ўзининг долазарблиги ва халқчиллиги билан янада киши эътиборини тортади. Аҳолини иш билан таъминлаш, кам таъминланган оила ва аҳолини ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламини ижтимоий ҳимоя қилиш сифатини ошириш, соғлиқни сақлашда кенг ислоҳотлар ўтказиш, ижтимоий сиёсий ҳаётда хотин-қизларнинг ўрни ва иштирокини, мақомини ошириш, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, тез ва шошилиш тез ёрдам каби бир қатор зарур чора тадбирлар, ислоҳотлар йўналишидан асосий мақсад соғлом жамият масаласи ётибди.

Ҳаракатлар стратегиясидаги бешинчи йўналиш ҳақида тўхталадиган бўлсак, юқорида келтириб ўтилган барча йўналишлар айнан ушбу йўналиш ривожини билан узвий боғлиқлигини таъкидлаб ўтиш ўринли. Бу йўналиш мамлакатимизнинг янада раванқ топиши, юртдошларимизнинг тинч-осуда ҳаёт кечиришида муҳим ва аҳамиятли ўрин тутаяди.

**МАЪРИФАТ ВА ДИНИЙ БАҒРИКЕНГЛИК – ТАЪЛИМ ОЛИШ ҲУҚУҚИНИ
ТАЪМИНЛАШ, САВОДСИЗЛИК ВА ЖАҲОЛАТГА БАРҲАМ БЕРИШНИНГ АСОСИДИР**

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 19 сентябрь кунини Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқида эътиборимизни энг қўп тортган жиҳат айнан нутқ охирида келган мавзу бўлди. Буни қарангки, ўзларининг БМТ доирасидаги илк чиқишларида, бутун дунё етакчилари қаршисида мавзуларининг энг «қаймоғига» нутқларининг энг муҳим нуқтасида урғу бердилар.

Ислом дини! Президентимиз дадил оҳангда “Биз бутун жаҳон жамоатчилигига Ислом динининг асл инсонпарварлик моҳиятини етказишни энг муҳим вазифа деб ҳисоблаймиз”, деб хитоб қилдилар	Юртбошимиз Ўзбекистоннинг янги раҳбари сифатида ўзларининг ва ўзбек халқининг кemasи айнан қандай ўзанда, қайси йўналиш томон сузаётганини аниқ-тиниқ очиб бердилар.	Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг бу нутқи Ўзбекистон тарихида чин маънода бетакрор ҳодиса бўлди.	Яъни унда: Бугунги сессия иштирокчиларига БМТ Бош Ассамблеясининг <u>“Маърифат ва диний бағрикенглик”</u> деб номланган махсус резолюциясини қабул қилиш таклифи билан мурожаат қилмоқчиман деб айтиб ўтдилар
---	--	--	---

Кенг жамоатчиликнинг катта қизиқиши ва алоҳида эътиборига сазовор бўлган **“Ҳаракатлар стратегияси”** Ўзбекистон тараққиётининг навбатдаги босқичида концептуал аҳамиятга эгаллиги билан муҳим аҳамият касб этади. Мазкур ҳужжатнинг давлат ва нодавлат ташкилотлари, айниқса, фуқаролик жамиятининг энг муҳим институтларидан бири бўлган сиёсий партияларнинг фаоллари, қолаверса, жамоатчилик вакиллари томонидан муҳокама этилиши мамлакатимиздаги демократик ислохотларнинг амалдаги ҳаётий кўриниши, деб эътироф этиш ўринли бўлади. Бир сўз билан айтганда, “Ҳаракатлар стратегияси”нинг муҳокамага чиқарилиши — халқ билан мулоқотнинг ниҳоятда ҳаётий, ёрқин ифодасидир.

Қадриятларнинг инсон ва жамият ҳаётидаги ўрни

Қадрият тушунчаси. Бу тушунча турли соҳаларда кенг қўлланилади. Кундалик ҳаётда кўпчилик назарида нарсалар, табиат ҳодисалари, ижтимоий воқеалар, жамиятдаги талаблар, орзу- умидлар, анъана ва маросимлар, маданий бойликлар қадрият сифатида тушунилади. **Қадрият** нарса ва буюмларнинг қимматига нисбатан қўлланилмасдан, балки инсон учун бирор аҳамиятга эга бўлган воқеликнинг шакллари, ҳолатлари, нарсалар, воқеалар, ҳодисалар, жараёнлар, сифатлар, талаб, тартибларнинг қадрини, ижтимоий аҳамиятини ифодалаш учун ишлатиладиган **фалсафий категория**дир.

Қадрият миллий мерос тузилмасининг муҳим таркибий қисми сифатида миллий урф-одат ва анъаналарнинг узоқ муддат давомида нисбатан сақланувчанлиги ва айни пайтда, кундалик турмуш ва ҳаётда такрорланувчанлик миллий мероснинг таркибий қисми бўлишини таъминлайди. Уларнинг нисбатан узоқ вақт амал қилиши, кундалик турмуш ва ҳаётда кўп иштирок қилиши миллат бирлигини мустаҳкамлашга ижобий таъсир кўрсатади. Улар орқали миллат вакиллари ўзаро маънавий яқинлашиб боради ҳамда бошқа миллатларга хос бўлмаган, фақат ўзларига хос бўлган, ўз замонида мос келадиган янги-янги урф-одат ва анъаналарни шакллантириб боради. Шу орқали урф-одат ва анъаналарнинг қадри ортиб миллий қадриятга айланади. Шу маънода миллий мерос тузилмасининг муҳим таркибий қисмлари урф-одат, анъана ва қадрият тушунчаларини бир-бири билан алоқадорликда қараш ва уларнинг бир-бирига таъсирини ўрганиш зарур. Қадриятларнинг шакллари ниҳоятда кўп бўлиб, улар моддий ва маънавий, миллий ва умуминсоний, ахлоқий, диний ва бошқа шаклларда намоён бўлади.

Қадрият ҳақидаги қарашларнинг генезисини антик давр фалсафасидан излаш ўринлидир. Европа ва жаҳон фалсафасида сезиларли из қолдирган барча мутафаккирлар «қадр», «қадрият», «қадрли» каби категорияларга мурожаат этиб, улардаги ижтимоий мазмунни, инсон ҳаёти ва фаолиятига бевосита тааллуқли жиҳатларни очиқ берганлар.

«Қатағон сиёсати ва тузуми даврида, - деб ёзади профессор Ж.Туленов, - бу атамаларни ишлатиш у ёқда турсин, уларни ҳатто ўзбекча луғат

бойлигидан суриб чиқаришга ҳаракат қилинган эди. Бунга далил сифатида 1959 йили Москвада «Хорижий ва миллий луғатлар давлат нашриёти» томонидан чоп этилган, 40 мингдан ортиқ сўздан иборат «Ўзбекча – русча луғат»га ҳам «қадрият», «миллий тикланиш», «миллий онг», «миллий ифтихор» каби тушунчаларнинг киритилмаганини кўрсатиш мумкин». Айрим русча – ўзбекча луғатларда нафақат «қадрият», шунингдек «ценность» сўзи ҳам учрамаган. Аммо бу ўзбек тилида «қадрият», рус тилида «ценность» деган тушунчалар бўлмаган, шунинг учун улар луғатларга киритилмаган, деган маънони англатмайди. Олим «қадр», «қадрламоқ», «қадрли», «қадршунос», «қадрсиз», «қадршунослик», «қадр-қиммат» каби сўзларнинг моҳиятини очиб беради.

Профессор Ж.Туленов фикрича, «Қадрият дейилганда, инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган, миллат, элат ва ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари ва мақсадларига хизмат қиладиган табиат ва жамият ҳодисалари мажмуи тушунилади»¹⁷.

Тарих синовидан ўтиб қадрли бўлган нарсалар қадриятга айланади. Маънавий асосий тушунчалар изоҳли луғатида ёзилишича «қадр-муайян қадриятнинг яъни бирон-бир нарса, воқеа, ҳодиса ёки бирор идеалнинг инсон ва жамият учун қадр ва ижтимоий аҳамиятини англатадиган тушунча».

Умуман, қадриятлар маълум бир халқнинг кўп минг йиллик тарихий-маданий тажрибаси сифатида шаклланган турмуш тарзи, тафаккур маҳсули бўлиб дунёга келади. «Қадрият» атамаси ўз маъносида мамлакатимиз мустақилликка эришгандан сўнг қўлланила бошланди. Қадрият моҳиятини фалсафий-аксиологик жиҳатдан тўғри тушунишда Қ.Назаровнинг мулоҳазалари эътиборлидир: «Қадрият» тушунчаси – воқеликнинг моддий, маънавий ва идеал тарзда зоҳир бўладиган турли-туман шакллари, кўринишлари, нарсалар, ҳодисалар, жараёнлар, муносабатлар, турли сифатлар, хусусият, ахлоқ ва маънавийлик мезонлари ҳамда бошқаларнинг субъект учун ижтимоий аҳамияти ҳамда қадрини ифодаладиган энг умумий аксиологик категория.

Мустақиллик туфайли қадрият янгича моҳият касб этди. Бунинг учун тарих синовидан ўтиш, ҳар бир инсон, халқларнинг мақсад ва манфаатларини ифода этиш, тараққиётимизга халақит бермаслиги муҳим. Шу нуқтаи назардан қадриятлар ҳам ўзгариб, ривожланиб боради.

Фикримизча, қадрият дейилганда, инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган, айрим халқ, миллат, элат ёки ижтимоий гуруҳнинг ўз тарихий тараққиёт жараёнида яратган, ўз манфаат ва мақсадлари йўлида тараққиётга хизмат қиладиган барча моддий ва маънавий бойликлар мажмуини тушунмоқ лозим.

Ўзбек халқи маънавий ҳаётида миллий ва диний қадриятлар уйғунлигига алоҳида эътибор берадилар. Авлод ва аждодларимиз яратган қадрлаш мезонларининг тарихи энг қадимги нақллар, ривоятлар, ҳикоят, дostonларга, яъни халқ оғзаки ижоди намуналарига бориб тақалади.

¹⁷ Туленов Ж. қадриятлар фалсафаси.-Т.: Ўзбекистон, 1998.-Б.-12-13.

Спитамен, Муқанна, Тўмарис ва Жалолиддин Мангуберди тўғрисидаги афсона ва дostonларда ватанпарварлик, халқ ва юрт озодлиги учун фидойилик каби кўплаб умуминсоний қадриятлар тасвирланган. Маънавий меросимизнинг ёрқин намунаси - “Авесто” зардуштийликнинг муқаддас китоби бўлганлигидан унда бу диннинг қадриятлар тизими, кадрлаш мезонлари, ўша даврдаги миллий ғоялар ёрқин ифодаланган.

Кадрлаш тўғрисидаги қарашлар ривожда VIII – XII асрлар катта аҳамиятга эга эди. Бу даврда араб истилоси амалга оширилган, ислом ҳукмрон динга айланган эди. Қуръон ва ҳадисларда таърифлаб берилган илоҳий қадрият ва кадрлаш масалалари халқимиз тарихи ва маданиятига таъсир кўрсатган. Бурҳониддин Марғинонийнинг “Ҳидоя” асарида ахлоқий қадриятлар, шариатнинг ҳуқуқий асослари, оила – никоҳ масалалари, оилавий ҳуқуқий нормалар ва қадриятлар батафсил ёритилган бўлиб, бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Ёшлар, хусусан, талабалар ва ўқувчиларни маънавий баркамол авлод вакиллари сифатида тарбиялаш ва шакллантиришда кадр ва кадрлаш туйғуси, қадриятлар категорияси, уларнинг моҳияти, мазмуни, намоён бўлиш шакллари тўғрисидаги билимларнинг мажмуаси бўлган замонавий аксиология, яъни қадриятшуносликнинг асосларини ўрганиш ниҳоятда муҳим. Шу сабабдан умуминсониятнинг кадрлаш меъёрлари борасида тўплаган ютуқларини умумлаштирган билим соҳалари имкониятидан фойдаланиш таълим- тарбия самарадорлигининг асосий мезонларидан биридир.

Таянч тушунчалар: *Жамият, ижтимоий фалсафа, ижтимоий ишлаб чиқариш, моддий ишлаб чиқариш, мулк, маънавий кичик тизим, ахборот ва коммуникация, индивидуал ва ижтимоий онг, ижтимоий психология, мафкура, ижтимоий кичик тизим, катта ижтимоий гуруҳлар, этник бирликлар, институтлар, ҳудудий гуруҳлар, ижтимоий макон, сиёсат, цивилизация, маданият, тараққиёт моделлари, “ўзбек модели”, Ҳаракатлар стратегияси, қадрият.*

Такрорлаш учун саволлар

1. Фалсафа тарихида жамият ҳақида мутафаккирларнинг қарашлари қандай?
2. Жамият тушунчасининг моҳияти ва мазмуни ифодалаб беринг!.
3. Жамият ва цивилизация деганда нимани тушунасиз?
4. Жамият ва маданият тушунчаларига изоҳ беринг?
5. Жамият тараққиётига цивилизацион ёндошувнинг моҳиятини қандай тушунасиз?
6. Тараққиётнинг “Ўзбек модели” ва унинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
7. Ҳаракатлар стратегиясининг асосий устувор йўналишларини изоҳлаб беринг?
8. Миллий ва умуминсоний қадриятларни изоҳлаб беринг?

8-МАВЗУ. ФАЛСАФИЙ АНТРОПОЛОГИЯ (ИНСОН ФАЛСАФАСИ)

Режа:

1. Фалсафа тарихида инсон муаммоси.
2. Фалсафий антропологиянинг вужудга келиши ва ривожланиши.
3. Инсоннинг биоижтимоий моҳияти.

Фалсафа тарихида инсон муаммоси.

Фалсафа инсонни оламнинг таркибий қисми сифатида ўрганади. Инсон шундай мураккаб ва кўпқиррали мавжудотки, унинг моҳияти яхлит бир бутунлик сифатида инсон, шахс, индивид, индивидуаллик тушунчалари орқали ифодаланади. Бу тушунчалар бир- бирига яқин ва маънодош бўлса ҳам, бир- биридан фарқланади. Фалсафа тарихида инсонга муурожаат этмаган, инсон моддий ва маънавий борлигининг турли томонларини бевосита ёки билвосита таҳлил қилмаган файласуф ёки фалсафий йўналишни топиш деярли мумкин эмас. Аксарият фалсафий ва диний тизимлар катта олам ёки макрокосмосга зид ўлароқ, инсонга микрокосмик ёки кичик Коинот сифатида қараб, уни бутун оламни тушуниш қалити деб ҳисоблаганлар. Файласуфлар инсон сирининг тагига етиш борлиқ жумбоғининг тагига етиш билан баробар эканлигини қайта-қайта англаб етганлар. Зеро Форобий айтганидек -"Одамлар ўзларининг хос хусусиятларига ва табиий эҳтиёжларига кўра жамият тузадилар. Уларнинг ҳаракат ва феълларини даставвал бора-бора одатларга айланадиган табиий қобилиятлар белгилайди"¹⁸. Ўз-ўзингни англа ва шу орқали дунёни англайсан. Дунёни инсоннинг теран қатламларига кирмасдан сиртдан билишга бўлган барча уринишлар нарсалар ҳақида фақат юзаки тасаввур ҳосил қилиш имконини беради. Инсондан сиртга қараб юрадиган бўлсак, нарсалар моҳиятини ҳеч англай олмаймиз, зеро бу моҳият инсоннинг ўзида мужассамлашган.

Бу фикр қадимги мутафаккирларга ҳам яхши маълум бўлган. Унга турли кўринишларда Шарқда ҳам, юнон-рим фалсафий анъанасида ҳам дуч келиш мумкин. Хусусан, антик даврда Дельфидаги Аполлон ибодатхонасига кираверишда устунга ўйиб ёзилган, ривоятларга қараганда Сукрот такрорлашни яхши кўрган «Ўз-ўзингни англа», деган ибора айниқса машҳур бўлган. Ажабланарлиси шундаки, орадан икки ярим минг йил вақт ўтгач, ҳозир ҳам бу фикр ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. У нафақат нарсалар дунёсини, балки инсон борлигининг моҳиятини, инсон ва ижтимоий муносабатларнинг асл табиатини тушунишга ҳаракат қилаётган ҳар бир одам учун ўз-ўзини англашга чорловчи фикр бўлиб қолмоқда. Буни фақат шу билан изоҳлаш мумкинки, айти ҳолда ҳар бир янги авлод ўз даври ҳамда табиий-илмий ва фалсафий тасаввурларнинг тегишли даражаси нуқтаи назаридан ечишга ҳаракат қиладиган ўта мураккаб, «боқий» фалсафий масалалардан бири тўғрисида сўз юритилади.

¹⁸ Ал-Фароби. Философия политики. – М.: 1989. – С.- 529.

Тарихга бошқа кўп сонли иборалар ҳам маълум бўлиб, улар вақт, маданият ва диний эътиқоддан қатъий назар, “инсон” барча даврларда бутун дунё мутафаккирларининг диққат марказида бўлгани ва ҳозир ҳам шундай эканлиги, таянч нуқтаси ва ҳатто билиш мезони бўлиб хизмат қилишидан далолат беради. Хусусан, қадимги хитой файласуфи Лао Цзи фикрига кўра, «бошқаларни билувчи – оқил, ўзини билувчи – донишманддир». Протагорнинг: «Инсон барча нарсалар мезонидир», деган фикри ҳам жуда машҳур. «Тангри салтанати бизнинг ичимиздадир», деб ўргатган Исо Масих. Буддавийларнинг: «Ўзлигинга назар ташла, сен Буддасан», деган чорлови ҳам юқоридаги фикр билан ҳамоҳангдир. Исломда «Кимки ўзини билса, у ўз Аллоҳни ҳам билгайдир», дейилади.

Демак, инсон ўзини дунёдан олдинроқ ва кўпроқ билади, айти шу сабабли у дунёни ўзидан кейин ва ўзи орқали англаб етади. *Фалсафа дунёни инсон орқали ичдан билишдир, фан эса инсондан ташқаридаги дунёни юзаки билиш демакдир. Инсонда мутлақ борлиқ, инсондан ташқарида эса – нисбий борлиқ намоён бўлади.*

Антик даврдан бошлаб инсонга бўлган қизиқиш дам кучайиб, дам маълум вақт пасайиб турган, лекин ҳеч қачон йўқолмаган. «Инсон нима?», деган савол бугунги кунда ҳам аввалгидек жаҳон фалсафасидаги ўта муҳим масалалардан бири бўлиб қолмоқда, инсониятнинг энг ўткир ақл-заковат соҳиблари эътиборидан тушмай ва айти вақтда ўзининг узил-кесил, умумий эътироф этилган ечимини топмай келмоқда.

Инсон, аввало, тирикликнинг энг олий мўъжизаси, бошқа жонзотлардан ажралиб турувчи ижтимоий мавжудот сифатида, табиий-тарихий қадриятдир.

Инсон барча ижтимоий муносабатлар мажмуидир, деган «Инсон-машина» деб номланган асар муаллифи француз Ж.Ламетри (1709-1751)

Француз файласуфи – Р.Декарт (1596-1650) «Инсон фикрловчи нарсадир», деб ҳисоблайди.

Атоқли француз файласуфи ва теологи П.Т. де Шарден (1881-1955). «Инсон, у узок вақт ўйлаганидек, дунёнинг статик маркази эмас, балки эволюциянинг ўзига ва чўққиси бўлиб, бу анча гўзалроқдир», деб қайд этади.

А.Шопенгауэр (1788-1860) - инсон нуқсонли мавжудот эканлигини таъкидлайди, уни «табиат халтураси» деб атайди.

Француз ёзувчиси ва файласуфи Ж.П.Сартр (1905-1980) - инсон келажакка қараб интилади ва шу тариқа ўзини-ўзи яратади. У «Инсон – одамзот келажакдир», деб таъкидлайди.

Инсон жамиятсиз яшай олмаганидек, жамият ҳам инсонсиз мавжуд бўлмайди. Ҳар қандай жамият ўзини ташкил қилиб турган кишилар фаолияти, ўзаро муносабати ва умргузаронлиги билан тирикдир. Шу маънода инсон – ҳар қандай жамият бор бўлишини таъминлаб турадиган асосий ижтимоий элементдир. Бундай таъминлаб туриш инсоннинг индивидуал – шахсий иштироки орқали, яъни бирор гуруҳ, қатлам, синф, қавм, элат, халқ ёки миллатдоирасидаги фаолияти, оила ва турмушдаги хатти- ҳаракати, амалга оширган ишлари, яратган бойликлари, ўзига ва ўзгаларга нисбатан муносабати орқали намоён бўлади.

Инсон ҳар сафар мутафаккирлар диққат марказидан ўрин олар экан, унинг моҳиятини янги тарихий шароитда ва янгича нуқтаи назардан англаб етишга ҳаракат қилиб, уни қайта ва қайта янгидан кашф этганлар. Пировардида, фалсафа фанида инсондан мураккаброқ ва зиддиятлироқ предмет йўқ, десак, ҳеч муболаға бўлмайди.

Инсон барча яхши фазилатларни ўзида мужассамлаштирган ўзига хос, бетакрор ва баркамол мавжудот – чексиз микрокосм сифатида ҳам, инсон табиатининг норасолиги ва бузуклиги туфайли ҳалокатга маҳкум бўлган табиат хатоси сифатида ҳам, Худо яратган банда сифатида ҳам, бошқа одамлар фаолиятининг маҳсули сифатида ҳам талкин қилинади. Хусусан, Шарқ мутафаккири А.Беруний жаҳон фанида биринчи марта инсон ва табиат, одам ва олам ўртасидаги муносабатларни дунёвий фан нуқтаи назаридан ўрганади. У “одамлар тузилишининг ранг, сурат, табиат ва ахлоқда турлича

бўлиши фақатгина насабларининг турличалигидан эмас, балки тупроқ, сув, ҳаво ва ернинг, одам яшайдиган жойларнинг турличалиги ҳамдир. Тилларнинг турлича бўлишига сабаб одамларнинг гуруҳларга ажралиб кетиши, бир-биридан узоқ туриши, уларнинг ҳар бирида турли ҳохишларни ифодалаш учун зарур бўлган сўзларга эҳтиёж туғилишидир. Узоқ замонлар ўтиши билан бу иборалар кўпайиб, ёдда сақланган ва такрорланиш натижасида таркиб топиб, тартибга тушган”¹⁹, деб ҳисоблайди. Демак, Беруний фикрича, инсоннинг феъл-атвори ва маънавий қарашлари сурати ва сийрати бевосита табиий муҳит таъсирида шаклланади. Зеро, айнан шу табиий муҳит, географик шароит халқлар, миллатлар шаклланишининг муҳим асоси бўла олади. “Инсон ўз табиатига кўра мураккаб танага эгадир. Инсоннинг танаси бир-бирига қарама-қарши қисмлардан иборат бўлиб, бу қисмлар тобелик кучи асосида бирлашган”²⁰. Беруний фикрича, ҳамма одамларда ўзаро бир-бирига ўхшаш ва айна пайтда фарқ қилиб турадиган жиҳатлар мавжуд. Ибн Сино, “Инсон бошқа барча ҳайвонот олаmidан сўзи, тили ва ақли, тафаккур қилиши билан фарқ қилади. Инсон ақли турли фанларни ўрганиш ёрдамида бойийди”²¹, деб ҳисоблайди. Форобий фикрича, инсон ўз табиатига кўра ҳаётини тартибга келтириш, мустаҳкамлаш ва такомиллаштириш учун бошқа инсонларга муҳтож бўлади. Якка ҳолда ҳеч ким бунниг уддасидан чиқа олмайди. “Инсон шундай махлуқотки, у фақат жамиятда ўз эҳтиёжларини қондириши ва олий маънавий даражага кўтарилиши мумкин”²². Инсон ўз ҳаётининг меъмори, ижодкори бўлмоғи, ўзида фозила хислатлар, истеъдодларни тарбиялаши лозим. Бунга эса у жамиятда яшаб фаолият кўрсатгандагина эришади. Инсон ижтимоий мавжудод. Ёлғизлик узлат уни қашшоқлаштиради, инсоний қиёфасини ва бахтга олиб борадиган истеъдодини йўқотади. Ибн Халдун, инсонга ижтимоий воқелик сифатида қарайди. Ундан ижтимоий моҳият излайди. Инсон жонзот сифатида эзгулик ва ёвузлик оламидир. Шунга кўра, у умрининг ҳар дақиқасида ёвузликдан кўра эзгуликка, ёмонликдан кўра яхшиликка, нафратдан кўра муҳаббатга интилиб яшашга маҳкум этилган ақл соҳиби, бебаҳо неъматдир.

Инсон барча ижтимоий муносабатлар мажмуидир, деган фикр инсонга механистик нуқтаи назардан ёндашган Маърифат даври мутафаккирлари, хусусан «Инсон-машина» деб номланган асар муаллифи француз Ж.Ламетри (1709-1751) илгари сурган ғоялар билан тўқнашади.

Бошқа бир машҳур француз файласуфи – Р.Декарт (1596-1650) асарларида инсон моҳияти масаласига нисбатан бутунлай ўзгача ёндашувга дуч келамиз. У «инсон фикрловчи нарсадир», деб ҳисоблайди.

Атоқли француз файласуфи ва теологи П.Т. де Шарден (1881-1955). «Инсон, у узоқ вақт ўйлаганидек, дунёнинг статик маркази эмас, балки

¹⁹Беруний . Танланган асарлар. 1 жилд. –Т.: Фан, 1968.-Б.16-17.

²⁰Қаранг: Ирисов А. Абу Райҳон Беруний ҳикматлари. -Т.: Ёш гвардия, 1973. –Б.40-43.

²¹Ибн Сина. Донишнома. – Т.: Фан, 1976.-С..59.

²² Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. -Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. –Б.-69.

эволюциянинг ўзига ва чўққиси бўлиб, бу анча гўзалроқдир»²³, деб қайд этади

Унга зид ўлароқ, А. Шопенгауэр (1788-1860) инсон нуқсонли мавжудот эканлигини таъкидлайди, уни «табиат халтураси» деб атайти.

Француз ёзувчиси ва файласуфи Ж.П.Сартр (1905-1980) бу фикрни бутунлай рад этади. Унинг фикрича, инсон келажакка қараб интилади ва шу тариқа ўзини ўзи яратади. У «Инсон – одамзот келажакдир», деб таъкидлайди.

Шундай қилиб, фалсафанинг икки ярим минг йиллик тарихи мобайнида инсонга жуда кўп таърифлар ва тавсифлар берилди, у кўп сонли синонимлар орттирдик, фалсафий таҳлилнинг бошқа бирон-бир объектида бундай ҳолга дуч келиш мушкул. Зеро, фалсафа тарихида инсон:

Фикрларнинг бундай ранг-баранглиги сабабини, аввало, инсоннинг ўз табиатидан излаш лозим. Инсон табиатининг сири «боқий муаммолар»данбири бўлиб, фалсафа ўз предметининг моҳияти ва хусусиятига кўра унга қайта-қайта мурожаат этган ва шундай бўлиб қолади. Бу ерда мазкур соҳадаги барча фикр-мулоҳазаларга мўлжал берувчи инсоннинг келиб чиқиши ҳақидаги масала айниқса муҳим аҳамият касб этади. Инсон қаердан ва қандай пайдо бўлгани ҳақидаги кўп сонли ғоялар

²³Тейяр де Шарден П. Феномен человека. -М.: 1987.-С.40.

орасидан энг муҳимларини ажратиб олсак, уларнинг барчасини маълум даражада шартлилик билан *икки асосий концепция – инсоннинг табиий ва ғайритабиий келиб чиқиши ҳақидаги концепциялар доирасида бирлаштириши мумкин.*

Инсоннинг келиб чиқиши ҳақидаги биринчи табиий ёндашув инсоннинг пайдо бўлишига олиб келган табиатнинг қонуний ривожланиши ғоясидан келиб чиқади. Бунда инсон жонсиз, кейинчалик эса – жонли модданинг табиий эволюцияси маҳсули сифатида қаралади. Мазкур концепция 1859 йилда инсон келиб чиқишининг табиий-илмий талқинига асос бўлган Ч.Дарвиннинг «Ҳайвон ва ўсимлик турларининг келиб чиқиши ҳақида» деб номланган машҳур асарини эълон қилган эволюцион назариясига таянади ва ҳозирги вақтда молекуляр биология ва ген инженерияси соҳасида эришилган энг сўнгги ютуқлар таъсирида ўз шакл-шамойилини сезиларли даражада ўзгартириб, аксарият олимлар учун уларнинг илмий фаолиятида ўзига хос дастуриламал бўлиб хизмат қилмоқда.

Яна шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, инсонда нафақат ўта ривожланган тирик жонзотлар, балки ўта содда мавжудотлар билан ҳам кучли генетик ўхшашлик мавжуд. Хусусан, шимпанзе билан бундай ўхшашлик 98% ни, каламуш билан – 80% ни ва ҳатто банан билан ўхшашлик – 50% ни ташкил этади.

Бироқ, шуни таъкидлаш лозимки, «табиий» ёндашув тарафдорлари инсон келиб чиқишининг дунёвий концепциясига ҳам (масалан, дарвинчилар билан боғлиқ ҳолда бўлганидек), космик концепциясига ҳам таянишлари мумкин.

Иккинчи ёндашув инсонга, Худо ёки космик Ақл меҳнатининг маҳсули сифатида қараб, уни ғайритабиий асосдан келтириб чиқаради. Гарчи бу концепция исботланганлик жиҳатидан биринчи таълимотга ҳозирги замон табиатшунослиги нуқтаи назаридан ён берса-да, лекин фалсафий нуқтаи назардан у инсоннинг табиий-илмий келиб чиқиши концепцияси каби мавжудлик ҳуқуқига эгадир, зеро биринчи ёндашув ҳам, иккинчи ёндашув ҳам оқилона асосланган ва узил-кесил далил-исботлар келтирмайди.

Инсонга фалсафа нуқтаи назаридан ёндашув. Биз инсонга нисбатан соф фалсафий ёндашувга ҳали қайтамиз ва фалсафа инсон билан қанча шуғулланмасин, у ҳақда ҳамма нарсани билиши ва мазкур билимни узил-кесил ва энг сўнгги ҳақиқат деб ҳисоблаши мумкин эмаслигини кўрсатиб берамиз. Ҳозир эса шуни қайд этишни истар эдикки, ўзи ҳақида ва ўзини қуршаган дунё ҳақида инсон фалсафа пайдо бўлишидан анча олдин мулоҳаза юрита бошлаган. Аммо кейинчалик, «доноликка муҳаббат» пайдо бўлгач ҳам, инсон мавзуси фалсафанинг диққат марказидан дарҳол ўрин олгани йўқ.

Инсонни қуршаган табиат ҳақида билимлар тўпланиши ва уларнинг ривожланишига қараб, одамзотнинг ўз-ўзига бўлган қизиқиши ҳам кучайиб борди, инсон борлигининг бу соҳадаги тадқиқотлар учун янада кенгрок имкониятлар яратувчи янги ва янги ўзига хос хусусиятлари аниқланди. Одатда, жамият ҳаётида тарихан қисқа вақт ичида жиддий ва теран

Ўзгаришлар юз берган, инсоний муносабатлар негизини ташкил этувчи эскича тасаввурлар ва қарашлар таъсирида бутунлай ўзгарган даврларда инсонга бўлган фалсафий қизиқиш айниқса кучайган. Бундай даврларда фалсафада инсоннинг моҳияти, унинг бурчи, вазифаси ва юз бераётган воқеалар учун жавобгарлиги ҳақидаги азалий масалаларга бўлган қизиқиш яна кучайган. Шундай қилиб, фалсафанинг онтология, гносеология, этика, эстетика каби бўлимлари билан бир қаторда, инсон ҳақидаги билимлар соҳаси антропология аста-секин шаклланиб борди. Бу ерда инсон нафақат турли томонлардан таҳлил қилинди, балки унинг ижтимоий, табиий ва космик жараёнлар билан ўзаро алоқалари ҳам ўрганилди.

Хўш, билимнинг бу соҳасида асрлар мобайнида қандай ижобий билимлар тўпланган? Инсонни тушуниш борасида тараққиётга эришилдими? Фалсафа ва фан соҳасида эришилган инсоннинг моҳиятини тавсифловчи, унинг муҳим хусусиятларини ёритиб берувчи қандай шак-шубҳасиз ютуқларни қайд этиш мумкин?

ИНСОННИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ҲАҚИДАГИ ЁНДАШУВЛАР	
ТАБИИЙ ЁНДАШУВ Мазкур концепция 1859 йилда инсон келиб чиқишининг табиий-илмий талқинига асос бўлган Ч.Дарвиннинг «Ҳайвон ва ўсимлик турларининг келиб чиқиши ҳақида» деб номланган машҳур асарини эълон қилган эволюцион назариясига таянади. Инсонда нафақат ўта ривожланган тирик жонзотлар, балки ўта содда мавжудотлар билан ҳам кучли генетик ўхшашлик мавжуд. Хусусан, шимпанзе билан бундай ўхшашлик 98% ни, каламуш билан – 80% ни ва ҳатто банан билан ўхшашлик – 50% ни ташкил этади.	ХУДО ЁКИ КОСМИК АҚЛ МЕҲНАТИНИНГ МАҲСУЛИ Инсонни ғайритабиий асосдан келтириб чиқаради. Гарчи бу концепция исботланганлик жиҳатидан биринчи таълимотга ҳозирги замон табиатшунослиги нуқтаи назаридан ён берса-да, лекин фалсафий нуқтаи назардан у инсоннинг табиий-илмий келиб чиқиши концепцияси каби мавжудлик ҳуқуқига эгадир, зеро биринчи ёндашув ҳам, иккинчи ёндашув ҳам оқилона асосланган ва узил-кесил далил-исботлар келтирмайди.

Инсонни билиш борасидаги кўп асрлик саъй-ҳаракатларни бир ерга жамлаб, уларнинг орасидан узил-кесил ечилган деб ҳисоблаш мумкин бўлганларини ажратиб олсак, шак-шубҳасиз ютуқлар сони унча кўп бўлмайди. Улар орасида аввало шу далилни қайд этиш лозимки, инсоннинг пайдо бўлиши Ерда ҳаётнинг ривожланиши билан узвий боғлиқ бўлиб, у ўз ибтидоси ва муайян тарихига эгадир. Хусусан, 1982 йил Ватикандаги Рим

Папаси фанлар академияси ташкил этган конгресс иштирокчилари – дунёга машҳур антропологлар, биохимиклар ва генетиклар ҳозирги замон табиатшунослигига таяниб, инсон ва ҳайвонот дунёси ўртасида яқин алоқа мавжуд, деган умумий хулосага келдилар.

Инсон ва уни қуршаган дунё тадрижий ривожланишини исботланган деб ҳисоблаш мумкин. Бу нафақат археология ва Ер геологик тарихи билан тасдиқланади, балки Ердаги ҳаётга доир ҳозирги тасаввурлардан ва умумий эътироф этилган «кенгайиб борувчи Олам» назарияси тушунтирадиган дунёдаги эволюцион жараёнлардан ҳам келиб чиқади.

Бироқ фан, айниқса генетика баъзан бизнинг аввалги тасаввурларимизни бутунлай ўзгартирадиган янги кашфиётлар қилишда давом этмоқда. Хусусан, жонли мавжудотларнинг биологик нусхаларини яратиш имкониятини берувчи клонлаш кетидан генетиклар, шов-шувга сабаб бўлган энг сўнгги хабарларга кўра, қадимги файласуфларнинг илгари фақат одатдаги тажрибага таянган ўлмайдиган одам йўқлиги ҳақидаги тахминий (индуктив) хулосани жиддий шубҳа остида қолдиришга қодир натижага яқинлашдилар. Жумладан, итальян олимлари сут эмизувчиларнинг қариш жараёнини P66SHC сифатида маълум бўлган алоҳида ген бошқаришини аниқладилар. Улар мазкур генни «назорат ости»га олиш ва шу тариқа синалаётган ҳайвонлар умрини популяция бўйича умрнинг ўртача узунлик кўрсаткичига нисбатан 35% га узайтиришга муваффақ бўлдилар.

Шунга қарамай, бугунги кунда жисмоний умрбоқийлик илмий нуқтаи назардан биологиянинг фундаментал қонунларига зид ҳисобланади. Бу қонунларга мувофиқ ҳужайраларнинг бўлиниш йўли билан кўпайиш қобилятининг сусайиб бориши инсон ҳаётини чеклайди. Хусусан, инсоннинг етук организми тахминан 50 000 миллиард ҳужайрадан иборат эканлиги аниқланган. «Одамда унинг умри мобайнида бир ҳужайра авлодида кетма-кет бўлинишлар сони элликтагача бўлади. Бўлиниш жараёнлари маромини ҳисобга олганда, шуни тахмин қилиш мумкинки, инсон умрининг узунлиги (баъзи бир истисно ҳоллардан ташқари) 110 ёшдан ошиши мумкин эмас»²⁴.

Бироқ фан бир жойда тўхтаб тургани йўқ ва шу боис матбуотда вақти-вақти билан пайдо бўлаётган генетик олимларнинг ҳужайра қаришини тўхтатадиган моддани топиш, шунингдек организмда мазкур модданинг ажралишини бошқарадиган генни аниқлаш борасидаги уринишлари ҳақидаги хабарлар жиддий эътиборни талаб қилади.

Инсон нима ва унинг моҳияти қандай деган саволларга жавоб топишга йўл очадиган баъзи бир муҳим муаммоларнинг таърифланишини ҳам илмий тадқиқотларнинг шак-шубҳасиз натижаси деб ҳисоблаш лозим. Уларнинг энг муҳими – инсоннинг келиб чиқиши, шунингдек онг, тил, ижод, ахлоқ, маънавият ва шу кабиларнинг табиатини аниқлашдир.

Кўрсатилган муаммоларни англаб етишга аҳд қилган ҳар қандай одам,
○ ҳаёт нима?

²⁴ Годфруа Ж. Что такое психология. – М.: 1996. – С.- 10.

- биринчи одам қаерда ва қачон пайдо бўлган?
- инсон маънавиятининг табиати қандай?
- Ерда инсон пайдо бўлишининг сабаби нимада?
- бунда муайян мантиқ, қонуният, азалдан белгиланган муқаррарлик мавжудми ёки бунга қандайдир тасодиф, аномалия, кимнингдир хоҳиш-истаги сабаб бўлганми?

- ҳаёт космик ҳодисами ёки фақат бизнинг сайёрамизда мавжудми?
- инсон бутун Коинотдаги бирдан-бир ақлли мавжудотми?, каби масалаларни эътибордан четда қолдириши мумкин эмас.

Бу ва бошқа шунга ўхшаш масалалар ечимини топиш устида фалсафий тафаккур ҳам, илмий тафаккур ҳам тинимсиз изланади. Аммо табиатшунослик учун уларнинг аксарияти нафақат мушкул, балки ечиб бўлмайдиган, баъзи бир ҳолларда эса умуман очик масалалар ҳисобланади, чунки улар хусусида мавжуд билимлар шу қадар оз, юзаки ва муаммоларга тўлаки, бундай билимларга асосланган мулоҳазалар (бошқача мулоҳазалар умуман мавжуд эмас) ўзининг ишончилилик даражасига кўра тахминий хусусиятга эга бўлиши мумкин.

Аммо фан ўз кучини йўқотган, ёки, ҳали кучга тўлмаган жойда аниқ таърифлар, бир хиллаштирилган тил, ягона методология ва ишончли далиллар билан чекланмаган фалсафа ўзини эркин ҳис қилади. Бу муайян соҳа – антропологияда ўз ифодасини топади.

Фалсафа «боқий» масалаларни ўрганар ва бутун борлиқнинг дастлабки асослари ва муҳим қадриятларини аниқлашга ҳаракат қилар экан, у узил-кесил ечимлар ва шак-шубҳасиз жавоблар олишга даъвогарлик қилмайди. Синовдан ўтказилган далиллар ва исботланган асосларнинг йўқлиги уни хижолатга солмайди, зеро фалсафа интуиция, ғойибона таъсир, илҳом, мантикий кучга асосланган фаразлар, тахминлар, тўлдиришлар билан кифояланадики, бу унга мавжуд билимлар ва шаклланган тасаввурлар доирасидан четга чиқиб, аниқ исботланган илмий ечимга эга бўлмаган нарса ёки ҳодисани ўзгача тарзда, эркин тушунтириш имконини беради. Шу тариқа фалсафа инсонни билиш чегараларини кенгайтириб, уни нафақат юқорироқ даражага кўтаради, балки янги муаммоларни қўйиш имконини берувчи янгича ёндашувлар, ўзгача нуқтаи назарлар ва энг муҳими – эски муаммоларнинг янгича талқинлари билан бойитади.

Шу маънода Саъдий.Шерозий «Инсон нимадан бошланади?», деган саволга ҳеч иккиланмасдан: «Инсон марҳумга мотам тутишдан бошланади», деб жавоб беради²⁵. Дунёга келдиму, бозорга бордим, кафанни олдим, мозорга бордим²⁶.

Шундай қилиб, ҳақиқий фалсафада муайян масалалар, айниқса инсон билан боғлиқ мураккаб масалалар хусусида бир хил фикрлаш ҳоллари кузатилмайди. Бундан фарқли ўлароқ, фанда бир фикрлилик у ёки бу муаммонинг узил-кесил ечими топилганидан далолат беради. Масалан,

²⁵Қаранг: Саъдий Шерозий. Рубойлар. –Т.: Шарқ, 1995. –Б.- 26.

²⁶ Саъдий Шерозий. Рубойлар. –Т.: Шарқ, 1995. –Б.- 26.

«абადий двигател»ни яратиш масаласи хусусида олимлар орасида тўла бир фикрлилик ҳукм суради: ҳозирги замон табиатшунослиги қонунларига мувофиқ бундай двигателни яратиш мумкин эмас. Аммо фандан фарқли ўлароқ, фалсафанинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у ҳар қандай ҳодисани ўрганиш ва тушунишда таяниладиган қадриятлар ва мўлжаллар тизимидан ташкил топади. Айни шу сабабли бу ерда у ёки бу файласуфнинг дунёни қандай тушуниши, унинг ҳаётга муносабати, айниқса, муҳим рол ўйнайди. У қайси аксиомаларни илгари суриши, қайси устуворликларни қайд этиши, нимани муҳим деб ҳисоблаши, нимага ишониши ёки ишонмаслигидан файласуфнинг бошқа нарсаларга бўлган тегишли муносабати, унинг умумий ва хусусий масалаларга доир фалсафий позицияси келиб чиқади.

Шундай қилиб, билимни умумий маҳражга келтириш анъанаси узок вақт ҳукм сурган фандан фарқли ўлароқ, фалсафа ҳар хил, шу жумладан бири-бирини истисно этадиган нуқтаи назарларни илгари суради, айни бир ҳодисалар ва объектларни тушунишга нисбатан ҳар хил ёндашувларни таърифлайди. Инсонни тушунишга доир турли-туман фалсафий концепцияларнинг кўплиги айни шу ҳол билан изоҳланади. Бу концепцияларда инсон азалдан дам умумий образ сифатида, дам ўз индивидуал борлигидаги муайян одам сифатида, дам бошқа одамлар, жамоа, жамият, инсоният билан, ниҳоят, табиат, космос билан узвий боғлиқ бўлган ақлли мавжудот сифатида талқин қилинади.

Инсоннинг кўп ўлчовлилиги. Шу билан бир қаторда инсонни ўрганишга нисбатан бошқа кўп сонли ёндашувларни ҳам қайд этиш мумкин бўлиб, уларнинг орасида «интровертив» ва «экстровертив» ёндашувлар айниқса ажралиб туради.

Интровертив ёндашув инсоннинг онг, жон, руҳият, инстинктлар, нуқсонлар, фазилатлар каби муҳим хусусиятларини таҳлил этиб, уни «ичдан» тушуниш, англаб етишни назарда тутди. Бунда инсоннинг жисмоний ва маънавий моҳияти ҳақидаги фалсафий мулоҳазалар аксарият ҳолларда табиий фанларнинг эмпирик маълумотларига, авваламбор биология ва психология ютуқларига таянади, лекин баъзан мистика, эзотерика, оккультизм билан белгиланади. Бундай ёндашувлар айниқса немис антропологлари М.Шелер (1874-1928) ва А.Гелен (1904-1976), австриялик файласуф К.Лоренц (1903-1989) ижодига хосдир.

Экстравертив ёндашув инсонга назар ташлаш, унинг моҳиятини таҳлил қилиш гўёки «сирдан» амалга ошириладиги, бунинг натижасида диққат марказидан унинг ижтимоий ва табиий моҳияти ўрин олади; тегишли мўлжалларга мувофиқ инсоннинг Худо, космос, универсум ва шу кабилар билан алоқаси таҳлил қилинади. Бу ерда фалсафа кўпинча тарих, социология, экология, теология билан иттифоқ тузади, бу ҳол Н.А.Бердяев, С.Н.Булгаков, С.Л.Франк, Н.О.Лосский каби диний фалсафа вакиллари ижодига кўпроқ хосдир.

Шундай қилиб, инсонни фалсафий тушуниш учун ягона асос мавжуд эмас, худди шунингдек бундай асос яқин келажакда пайдо бўлишига умид қилиш учун ҳам асослар йўқ. Ҳозирча фақат шуни қайд этиш мумкинки, диққат марказидан юқорида санаб ўтилганлардан қайси бири, чунончи: космос, табиат, Худо, жамият ёки бевосита инсон ўрин олганига қараб, фалсафа тарихида инсонни тушуниш билан боғлиқ масалаларни ҳал қилишда асос бўладиган турли фалсафий нуқтаи назарлар фарқланади. Уларнинг орасида космоцентризм, теоцентризм, социоцентризм ва антропоцентризм айниқса кенг тарқалган бўлиб, турли даврларда уларнинг ҳар бири ҳар хил кўринишда намоён бўлган, лекин инсон муаммоларини ўрганувчи фалсафий концепцияларда доим у ёки бу тарзда мавжуд бўлган.

Экзистенциализм асосчиси С.Кьеркегор анъанавий фандан воз кечиб, ҳақиқий эзистенция сари юксалишнинг анча изчил учбосқичли назариясини таклиф қилди. Ташқи борлиқни аниқлаш билан боғлиқ биринчи – эстетик босқичда лаззатланишга интилиш етакчилик қилади. Иккинчи – ахлоқий босқичда бурч ҳисси ва ахлоқ қонуни меърлари ҳукм суради. Учинчи – диний босқичда онгли равишда қабул қилинган азоб- уқубат мавжудлик принципти ҳисобланади.

Юқоридаги қарашлар инсон мавзусининг ниҳоятда серқирра эканини, у билан боғлиқ муаммоларга нисбатан ранг- баранг ёндашувлар мавжудлигини кўрсатади.

Шарқ фалсафасида инсон. *Қадимги Шарқ, хусусан Хитой фалсафий тизимлари асосан социоцентрик концепциялардан иборат бўлиб, уларда инсон, одатда, жамият, социум билан узвий боғлиқ деб қаралади.* «Идеал муносабатлар қонуни»га одамлар ўртасида, оила, жамият, давлатда рия қилиш инсон ҳаётининг муҳим маъноси ҳисобланади; бунга жамиятда қабул қилинган меъёрлар, қоидалар, расм-русумлар ва шу кабиларга иззат-икром

билан ёндашиш имконият яратади. Бошқача айтганда, инсон ўз шахсий ҳаётини доим жамият равнақи, камолоти билан ўлчаши лозим, хусусан, у кейинчалик оила ва давлатни такомиллаштиришга ҳаракат қилиш учун ўзини камол топтириши лозим. Шу маънода машҳур қадимги хитой файласуфи Конфуций (мил. ав. 551-479 йиллар)нинг фикрлари диққатга сазовор бўлиб, у шундай деб сабоқ беради: «қилмишларнинг асослари ва тамойилларини ўргансанг, яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги фикрларинг (ахлоқий билимлар) баркамолликнинг энг сўнгги даражасига етади. Ниятлар соф ва холис бўлса, қалб ростгўй ва самимий бўлади. Қалб ростгўй ва самимий бўлса, инсон тўғри йўлга киради, камол топади. Инсон тўғри йўлга кирса ва камол топса, оилада тартиб ўрнатилади. Оилада тартиб ҳукм сурса, халқларни бошқариш осонлашади. Халқларни бошқариш осонлашса, бутун дунё тинч-тотув яшайди»²⁷.

Қадимги ҳинд фалсафасига дунёнинг ички дунёсини биринчи ўринга қўйиш, яъни антропоцентризм хосдир.

Масалан, буддизмда нирванага эришиш инсон барча ниятларининг пировард мақсади деб эълон қилинади. Нирвана жоннинг шундай бир ҳолатики, бунда ҳар қандай майллар йўқолади ва ички уйғунлик юзага келади, мутлақо эркинлик ва ташқи дунёга қарам эмаслик туйғуси пайдо бўлади.

Қадимги ҳиндларнинг бошқа бир диний-фалсафий таълимоти – жайнизм нуқтаи назаридан инсон ўзининг маънавий моҳияти билан моддий моҳиятни назорат қилиш ва бошқаришга эришиш учун узоқ ва оғир йўл – жоннинг эркинлашуви йўлини босиб ўтиши лозим.

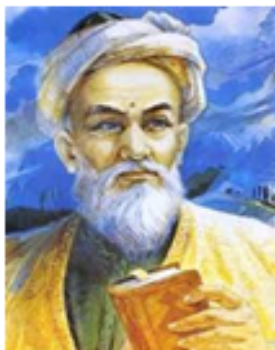
Марказий Осиё мутафаккирлари қарашларида инсонни назарий ақл бошқаради. Жумладан ал-Форобий фикрича “Инсон шахсини шакллантирадиган, уни бошқа махлуқотлардан ажратиб турадиган ва унда инсоний хислатларни ривожлантирадиган нарса унинг фаол ақлидир. Бу куч аввал- бошда фақат қобилятдир, бу қувват ўйлаш, мулоҳаза юритишга қобил, аммо ҳаётга тадбиқ этиш, яъни жорий қилишга қобил эмас”²⁸. Ақлни ҳаётга тадбиқ этиш учун, унга ташқи куч таъсир этиши керак, бу эса фаол ақлдир. Фаол ақл - мустақил қувват бўлиб, ўз моҳияти, биринчи, иккинчи ва бошқа сабаблар моҳияти ҳақида фикрлай олади. Айнан шу фаол ақл одам имкониятларининг ташқи воқеаларга таъсир этиши ва уни ривожлантиришга туртки беради. Форобий таъбири билан “моддий ақлдан амалий ақлнинг юқорироқ пиллапоясига кўтарилади ва унинг фаол ақлга муносабати қуёш билан кўзни солиштириландек бўлади”²⁹. Агар қуёш бўлмаса, инсон нарсаларни кўра олмайди. Фаол ақл қуёши инсон руҳида пайдо бўлганидан кейин, ақлий қувват фаол ақлга қарайди. Инсон табиат гултожи, яъни ақлли мавжудод. Юсуф Хос Хожиб фикрича, инсон дунёда абадий эмас, бу дунёга келган ҳар қандай одам вақти етгач кетади. Инсон умрининг қиммати неча

²⁷ Будда. Конфуций. Жизнь и учение. – М.: 1995. – С.-139.

²⁸ Форобий Абу Наср. Фозил шаҳар аҳолиси. -Т.: Шарқ, 1999.- Б.- 69.

²⁹ Ўша манба, –Б.-73.

йил яшагани билан эмас, қандай эзгу ишларни амалга оширганлиги, ҳаётда қолдирган изи билан белгиланади. У киши оламдан ўтгандан сўнг, бу дунёда ундан икки хил, бири ёмон, иккинчиси яхши деган ном қолади Инсон иложи борица ўзидан яхши ном қолдириши, яхши олқиш олиши лозим деб таъкидлаган.

Ибн Сино, “Инсон бошқа барча ҳайвонот олаmidан сўзи, тили ва ақли, тафаккур қилиши билан фарқ қилади. Инсон ақли турли фанларни ўрганиш ёрдамида бойийди”, деб ҳисоблайди.

Фаробий фикрича, инсон ўз табиатига кўра ҳаётини тартибга келтириш, мустаҳкамлаш ва такомиллаштириш учун бошқа инсонларга муҳтож бўлади. Якка ҳолда ҳеч ким буннинг уддасидан чиқа олмайди. “Инсон шундай махлуқотки, у фақат жамиятда ўз эҳтиёжларини қондириши ва олий маънавий даражага кўтарилиши мумкин”. Инсон ўз ҳаётининг меъмори, ижодкори бўлмоғи, ўзида фозила хислатлар, истеъдодларни тарбиялаши лозим. Бунга эса у жамиятда яшаб фаолият кўрсатгандагина эришади. Инсон ижтимоий мавжудод. Ёлғизлик узлат уни қашшоқлаштиради, инсоний киёфасини ва бахтга олиб борадиган истеъдодини йўқотади.

Умуман олганда, барча замонларда инсонда умумий асосни излаш билан банд бўлган Шарқ тафаккурига ҳозир ҳам инсонни ва унинг ташқи дунё билан алоқасини тушунишга нисбатан Ғарб фалсафасидагидан ўзгача ёндашув ҳосилдир. XX аср бошида ҳинд мутафаккири С.Вивекананда шундай деб ёзган эди: “Инсон табиатни ўзига бўйсундириш учун туғилади ва бу ўринлидир, аммо Ғарб «табиат» деганда фақат моддий, ташқи дунёни тушунади. Бу ташқи табиат ўзининг барча тоғлари, океанлари, дарёлари, ўзининг чексиз кучлари, чексиз ранг-баранглиги билан жуда улуғвор, лекин ундан ҳам улуғворроқ дунё борки, бу инсоннинг ички дунёсидир. У қуёш, юлдузлар, ер ва бутун моддий Коинотдан юксакроқ, бизнинг шахсий жажжи ҳаётларимизнинг тор чегарасига сиғмайдиган дунёдир. Ғарб одами ташқи дунёда «ўзиники» бўлганидек, бу ички дунёда Шарқ одами ҳам худди шундай «ўзиники»дир. Шу боис... Ғарб маънавий дунё нима эканлигини, худо нима эканлигини, инсон жони нима эканлигини билмоқчи, дунёнинг сири ва мазмуни нимада эканлигини англаб етмоқчи бўлса, у Шарқ оёқлари остига чўкиб қулоқ солиши керак. Ҳамонки дунё ҳозир маълум маънавий уйғонишга муҳтож экан, бунда у кучни Шарқдан олади”³⁰..

³⁰ Вивекананда Свами. Философия йога. – Магнитогорск, 1992. – С.-488-489.

Ибн Халдун фикрича, инсон табиатида эзгулик ва ёвузлик мавжуд. Агар одамлар ўз ҳолига қўйилса ва инсонийлик руҳида тарбияланмаса, унда Худо неъматини қўлга киритиш камдан –кам кишига муяссар бўлади. Хайр ва шарр оралиғида қолиб, ҳар иккисидан бирини танлаш лозим бўлганида, жуда кам одам хайр томонига ўтади. Чунки инсон табиати хайрдан кўра шаррга мойил. Адолатсизлик ва бошқаларга ҳужум қилиш инсонларга хос хислат. Шунинг учун бадавий жамиятда ҳам, шаҳар жамиятида ҳам кишиларнинг бир-бирларига жабр қилмасликларига йўл қўймаслик учун муҳим омил мавжуд бўлиши зарур. Келтирилган сўзлар нафақат теран маънога эга, балки ҳозирги дунёнинг глобаллашуви ва ягона инсониятнинг шаклланиши нуқтаи назаридан алоҳида аҳамият касб этади.

Ғарб фалсафасида инсон. Шарқ тафаккурида инсонга нисбатан юқорида қайд этилган ёндашувлар билан бир қаторда табиат, космос муаммолари ҳам қадимдан муайян ўрин эгаллаб келади. Бунда инсонга улкан дунёдаги бир зарра сифатида қаралади. Аммо дунёга нисбатан космоцентрик ёндашув антик фалсафа ривожланишининг илк босқичларига кўпроқ хосдир. Дунёнинг мазкур талқинига мувофиқ биринчи ўринга Сукрот давридаёқ фалсафанинг диққат марказидан ўрин олган инсон ҳақида мулоҳаза юритиш учун ҳам тегишли замин ҳозирловчи дунё ва космос муаммолари чиқади.

Космоцентризм нуқтаи назаридан (Демокрит) инсон аввало космоснинг бир қисми сифатида, «кичкина дунё» сифатида, баъзан жонли организм сифатида тасаввур қилинадиган макрокосм билан узвий боғлиқ бўлган микрокосм сифатида идрок этилади. Антик файласуфлар (Платон, Аристотель) Коинотни ва унда мавжуд тартибни тушуниш орқали инсоннинг ўзини ҳам англаб етиш мумкин деб ҳисоблаганлар. Бунда тафаккур, билим, ақл-заковат ва донишмандлик муҳим рол ўйнагани боис, улар доим космоцентристлар томонидан юксак баҳоланган, инсон ва унинг қобилиятларига баҳо беришда биринчи ўринга қўйилган.

Бундай қарашлар Европа фалсафий анъанасида V асргача, уларнинг ўрнини теоцентризм концепцияси эгаллагунга қадар кузатилади. *Теоцентризм концепциясига мувофиқ ҳамма нарсани Худо белгилайди.* Христианликнинг моҳиятини акс эттирувчи турли креационистик назарияларга кўра бутун дунё, шу жумладан жонли дунё (ўсимликлар, ҳайвонлар, инсон) дарҳол ва ўзининг мукаммал кўринишида яратилган. Инжилнинг дунё олти кунда яратилгани ҳақидаги ривоятга асосланган бу нуқтаи назар европаликлар тафаккурида Чарлз Дарвиннинг эволюцион назарияси пайдо бўлгунча, яъни XIX асрнинг ўрталарига қадар ҳукм сурди. Христианлар дунёси диндор одамлари орасида у бугунги кунда ҳам амал қилмоқда.

Теоцентризм нуқтаи назаридан инсоннинг моҳиятини англаб етиш, масалан, қадимги юнон файласуфлари ёки кейинги материалистик фалсафий концепциялардаги каби оқилона фикрлаш йўли билан эмас, балки Муқаддас Китобда таърифланган ваҳийлар ёрдамида амалга оширилади. Бу ваҳийларни фақат Инжил ақидаларига эътиқод қилиш орқали тушуниб етиш мумкин.

Теоцентризм нуқтаи назаридан эътиқод нуридан чароғон бўлган ақл дунёдаги илоҳий тартибнинг таркибий қисми саналган ва «Худонинг тимсоли» сифатида амал қиладиган инсоннинг ўзини эмас, балки унинг баъзи бир жиҳатларинигина аниқлашга ёрдам беради. Айни шу сабабли христианлик, Худони олий моҳият деб эътироф этадиган ва инсонга У яратган банда сифатида қарайдиган бошқа теоцентриқ фалсафий тизимлар каби, инсонни Худонинг ўзи сингари тағига етиш мумкин бўлмаган сир, жумбоқ деб эълон қилади.

Уйғониш даврида инсонга доир қарашларда жиддий ўзгаришлар юз берди. *Ўрта асрларда инсон у ёки бу корпорация вакили сифатида амал қилган бўлса, Уйғониш даврида у ўзликни англаш туйғуси ва ижтимоий нуқтаи назари ўсиши натижасида ўз манфаатларини ифода эта бошлади.* Инсон шахс сифатида камол топди. У ўзини ўз шахсий ҳаёти ва тақдирининг бунёдкори сифатида тобора кучлироқ англай бошлади. Инсон мустақилликка эришишга ва табиатни ўзига бўйсундиришга ҳаракат қилди, ўз ижодий имкониятлари чексиз эканлигига ишона бошлади. Мазкур қарашлар итальян файласуфи Пико делла Мирандоланинг «Инсон қадр-қиммати ҳақида сўз» деб номланган машҳур асарида ўз аксини топди. Тасвирий санъат, меъморчилик, ахлоқ, эстетика, адабиёт ва педагогикани яхши тушунадиган ҳар томонлама комил инсон ўша даврнинг идеалига айланди. Уйғониш даври бу идеалга тўла мос келадиган Леонардо да Винчи, Альберти Боттичелли, Рафаэль каби атоқли шахсларни дунёга берди.

Ўша давр фалсафасида инсонга бўлган қизиқишнинг кучайиши билан бир қаторда табиатга бўлган қизиқиш ҳам тикланди. Н.Кузанский, Ж.Брунонинг пантеистик концепциялари христианлар Худосини сиқиб чиқара бошлади. Юнонларнинг космоцентризм табиийцентризм сифатида қайта англаб етилди. Бунда антик файласуфларнинг марказида Ер жойлашган пировард космос ҳақидаги тасаввурлари чексиз ва марказсиз космосга ўрин бўшатди.

Бундай космос умумийроқ ва кенгроқ тушунча – «табиат» билан тенглаштирилади. Шундан бери у турли фалсафий тизимларда фаол ўрганилади. Хусусан, Маърифат даври фалсафасида фундаментал тушунчага айланади, Шеллинг ижодида марказий ўрин эгаллайди, шунингдек экологияга қараб мўлжал олувчи айрим ҳозирги фалсафий концепцияларда дунё ва инсонни тушунишда таянч нуқтаси ҳисобланади. Мазкур ёндашувга кўра инсон табиатнинг ажралмас қисми сифатида қаралади. Бундай қарашларнинг изчил тарафдорлари, масалан, XX асрнинг иккинчи ярмида ривожланган ижтимоий экология намояндалари эътиборни ҳаддан ташқари кенг қаратадиган табиатдан унинг муайян қисмига – инсон ўз ҳаёт фаолиятини амалга оширадиган биосферага қаратиш лозимлигини қайд этадилар ва бунда антропоцентристик қарашлардан воз кечиб, уларни биосфероцентризм билан алмаштиришни талаб қиладилар. *Биосфероцентризмда фалсафий тадқиқотлар марказига инсон ўрнига табиатни қўйиш таклиф қилинади ва шу тариқа табиат инсон эҳтиёжлари*

нуқтаи назаридан қаралмайди, инсон моҳияти ва унинг эҳтиёжлари эса табиий қонунларни ва биосферанинг тадрижий ривожланиш тенденцияларини билиш нуқтаи назаридан тадқиқ этилади.

Янги даврда инсон фалсафанинг диққат марказидан тушмади, лекин унга бўлган қизиқиш асосан, ижтимоий муносабатлардаги иштироки билан боғланди. Янги даврда инсонга билувчи субъект сифатида ёндашилди. Масалан, Декарт инсоннинг моҳияти, ўзига хос хусусиятини унинг тафаккури, фикрлаш қобилиятида кўрди. XVIII аср француз материалист файласуфлари (Дидро, Гольбах, Гельвеций, Ламетри) табиатшунослик ва механика соҳасида эришилган ҳайратомуз ютуқлар таъсирида инсоннинг жонини онг билан, танасини эса – автомат, машина билан тенглаштириб, уни механистик талқин қилдилар.

Буюк немис файласуфи И.Кант (1724-1804) инсонни тушуниш йўлида муҳим қадам ташлади. У инсон бетакрор мавжудот ва у ҳақда алоҳида фалсафий мулоҳаза юритиш мумкин, деб ҳисоблар эди. Айни вақтда, у «инсон учун мактаб бўлиб хизмат қиладиган маданият соҳасидаги барча муваффақиятларнинг мақсади ўзлаштирилган билим ва кўникмаларни амалга татбиқ этишдан иборатдир. Аммо бу билимлар татбиқ этилиши мумкин бўлган дунёдаги энг муҳим предмет инсондир, зеро у ўзи учун пировард мақсаддир»³¹, деб қайд этади.

Дунёнинг бутун ранг-баранглиги орасида И.Кант табиатнинг турли, лекин бир-бири билан узвий боғланган уч даражаси: нотирик табиат, тирик табиат ва инсон табиатини фарқлади. Унинг фикрича, бу даражаларнинг ҳар бирида табиат ўз қонунларига, чунончи: нотирик табиат – механика қонунларига, тирик табиат – мақсадга мувофиқликка бўйсунади, инсон табиати эса эркинлиги билан тавсифланади. Айни вақтда у инсон табиатини қолган икки табиатга боғлаш ва улар орқали билиш мумкин эмаслигини таъкидлайди. Инсон табиатини фақат унинг эркинликдан келиб чиқадиган ўз қонунларига мувофиқ англаб етиш мумкин. Шундай қилиб, И.Кант инсон табиатнинг ундаги бошқа жонли ва жонсиз объектлар каби ўзига тўқ объекти ҳисобланиши ҳақидаги фикрни илгари суриш орқали инсонни ўрганиш учун янги имкониятлар яратди ва шу тариқа фалсафий билимнинг мустақил бўлими сифатида фалсафий антропологиянинг яратилишига йўл очди.

И.Кантдан кейин немис классик фалсафасида инсон асосан маданият дунёсини яратувчи маънавий фаолият субъекти сифатида, умумий идеал асос – рух, ақл манбаи сифатида тушунилди. Л.Фейербах (1804-1872) бу ёндашувга қарши чиқди. Ўша даврда объектив идеализм фалсафасида ҳукм сурган тушунчалар («ғоя», «рух»)га зид ўларок, у «инсон» категориясини илгари сурди. *Фейербах инсонга тарихий маънавий ривожланиш маҳсули сифатида эмас, балки аввало биологик, ҳиссий-жисмоний мавжудот сифатида ёндашиб, ундаги табиий-биологик асосга мурожаат этди. Унда инсон Худо яратган банда эмас, балки табиатнинг бир қисми бўлиб, француз файласуфлари қайд этганидек механизм эмас, балки организмдир.*

³¹ Кант И. Соч. Т. 6. т.2. – М.:1966.–С.351.

Айни шу сабабли Фейербах фалсафаси «антропологик материализм» деган ном олди. Унинг инсонга нисбатан ёндашуви шу билан тавсифланадики, инсондаги табиийлик ва ижтимоийлик материалистик монизм нуктаи назаридан тушунтирилади. Бу инсон бир вақтнинг ўзида нотирик ва тирик табиатнинг тадрижий ривожланиши маҳсули саналган биологик мавжудот сифатида ҳам, моҳияти ижтимоий муносабатлар билан белгиланадиган ижтимоий мавжудот сифатида ҳам қаралишини англатади.

XIX асрдан бошлаб Европа фалсафий тафаккури Ф.Шеллинг, А.Шопенгауэр, М.Штирнер, С.Кьеркегор, Ф.Ницше, Н.Бердяев, А.Бергсон каби файласуфларнинг саъй-ҳаракатлари билан инсон мавжудлигини индивидуал ва тарихий муайянлаштириш сари юз бурди. Ҳаёт, сезгилар, хоҳиш-ирода, иррационаллик тушунчалари махсус фалсафий таҳлил предметиға айланди ва кейинчалик экзистенциализм, интуитивизм ва персонализм фалсафасида ривожлантирилди.

Хусусан, экзистенциализм нуктаи назаридан объектив дунё – бу аввало «инсон борлиғи» бўлиб, инсондан ташқарида дунё ҳақида бирон-бир гап айтиш мумкин эмас. Инсон борлиғи тўғрисида сўз юритиш ўринли бўлади, чунки инсон борлиқ хусусида саволлар беради, унинг мазмунини ташкил этган ҳолда уни бошдан кечиради, англаб етади.

Инсон муаммосига қисқача тарихий-фалсафий назар ташлаш XX аср бошига келиб фалсафада билимнинг янги мустақил соҳаси – инсон ҳақидаги таълимот, яъни фалсафий антропология вужудга келиши учун барча шарт-шароитлар яратилганини кўрсатади.

Фалсафий антропологиянинг вужудга келиши ва ривожланиши.
--

Юнонча sophia – донишмандлик, anthropos – инсон ва logos – таълимот сўзларидан келиб чиққан «фалсафий антропология» атамаси этимологик жиҳатдан инсон ҳақидаги фалсафий таълимотни англатади. Фалсафий антропология инсоннинг алоҳида борлиқ манбаи сифатида келиб чиқиши, тадрижий ривожланиши ва мавжудлигининг ўзига хос хусусиятларига доир фалсафий қарашларни акс эттиради.

Юқорида қайд этилганидек, инсон ҳақидаги фалсафий таълимотлар қадимда вужудга келган ва бутун фалсафа тарихи орқали ўтади. Конфуций, Сукрот, Гераклит, стоиклар, киниклар, Августин, Фома, Форобий, Ибн Сино, Навоий, Жомий, Декарт, Руссо, Кант, Фейербах, Ницше ва бошқалар инсоннинг фалсафий, назарий образини яратиб, фалсафий антропология фалсафий билимнинг мустақил бўлими сифатида вужудга келиши учун замин ҳозирлади.

Шу маънода фалсафий антропологиянинг илк илдизларига XVIII аср француз материалистларининг асарларида дуч келиш мумкин. Аммо И.Кант, шунингдек, инсоннинг моҳияти муаммосини фалсафанинг «бирдан-бир, универсал ва олий» предмети даражасига кўтарувчи антропологик

тамойилларни фалсафага киритган ва асослаб берган Фейербах саъй-ҳаракатлари билан фалсафий антропология мустақил фалсафий фан сифатида шакллана бошлади.

Фалсафий антропология XX асрнинг 20-йилларида асосан М.Шелер, А.Гелен, Х.Плеснер асарлари таъсирида узил-кесил вужудга келди. Хусусан, М.Шелернинг «Инсоннинг космосдаги ўрни» асарида инсон ҳақида фундаментал фан яратиш лозимлиги қайд этилади ва уни фалсафий билиш дастури таклиф қилинади. Муаллиф фикрига кўра, инсонни яхлит фалсафий билиш инсон борлигининг турли жабҳаларига нисбатан олинган муайян илмий натижалар билан бирикиши лозим.

М.Шелер фалсафий антропология инсоннинг яхлит концепциясини яратиб, уни муайян илмий, фалсафий ва диний жиҳатдан англаб етишда бирлаштирувчи рол ўйнаши лозим, деб ҳисоблайди. У «Фалсафий антропологиянинг вазифаси инсоннинг барча ўзига хос монополиялари, ишлари ва амаллари: тил, виждон, асбоблар, қурол, давлат, раҳбарлик, миф, дин, фан... инсон борлигининг асосий структурасидан қандай келиб чиқишини аниқ кўрсатиб беришдан иборатдир»³², деб қайд этади.

Фалсафий антропология фанининг моҳияти. Инсон ҳақидаги билимларни бирлаштириш лозимлиги хусусида Шелердан олдинроқ ҳам сўз юритилган эди. XIX аср ўрталарига келиб инсон ўта мураккаб структура эканлиги, уни фақат фалсафа ёки бошқа бирон-бир муайян фан методлари билан тўла англаб етиш мумкин эмаслиги, яъни инсон жамулжам ҳолда аниқ билим предмети бўла олмаслиги аниқ-равшан бўлиб қолди. Шунингдек, айрим табиий фанлар, ҳар бири ўз соҳасида, вақт ўтиши билан умумийроқ ҳулосаларга келишни талаб этувчи салмоқли материал тўплади.

Бундай умумлаштиришга эҳтиёж Дарвиннинг эволюцион назарияси пайдо бўлиши билан айниқса бўртиб кўрина бошлади. Бу назария инсонга оид табиий-илмий тадқиқотларга кучли туртки берди, шунингдек материалистик фалсафий концепциялар ривожланиши учун қўшимча асос бўлиб хизмат қилди.

Мазкур ёндашув тарафдорлари инсон кўп ўлчовли ва муттасил ўзгарувчи мавжудот эканлигидан келиб чиқади. Гарчи унинг муҳим хусусиятлари минг йиллар мобайнида ўзгаришсиз қолаётган бўлса-да, улар инсоннинг моҳиятини тўла намоён этмайди. Бу ёндашув тарафдорлари инсон ўз олдига янги ва янги жумбоқлар қўяётган, ташқи дунёни, ўзининг ундаги ўрнини аниқлашга ҳаракат қилаётган, атроф муҳитни ўрганиш орқали уни ўз ихтиёрига кўра ўзгартирадиган фаол асос сифатида амал қиладиган микрокосм ҳисобланишига ҳам эътиборни қаратмоқдалар.

Бошқача айтганда, *инсон бунёдкор ва айни вақтда маданият маҳсули, ўзини қолган жонли дунёдан фарқлаш имконини берувчи маънавият манбаидир.*

Фалсафий антропология тарафдорлари инсоннинг мазкур талқинидан келиб чиқиб, бу фан изчил илмий қарашларни илгари суришга даъвогар бўла

³² Шелер М. Избранные произведения. – М.: 1994. –С. -187.

олмаслигини ва айрим фанлар: психология, социология, биология ва бошқа ижтимоий фанларнинг турли ёндашувлари ва хулосаларини синтезловчи инсон ҳақидаги билимлар тизимини яратишга қаратилиши лозимлигини қайд этмоқдалар. Уларнинг фикрича, бу фан ўз предмети сифатида инсон борлигини белгилайди, унинг моҳиятини ва ўзига хос хусусиятларини таҳлил этиб, шу тариқа инсоннинг ўзини ҳам, уни қуршаган дунёни ҳам фалсафа нуктаи назаридан англаб етишга ҳаракат қилади. «Антропология ёки аниқроқ айтганда – антропологик онг нафақат онтология ва космологияга, балки гносеология ва билиш фалсафасига, ҳар қандай фалсафа ва ҳар қандай билишга замин яратади»³³.

XX асрнинг 60-70-йилларида фалсафий антропология шундай бир ғоявий ҳаракатга айландики, унинг доирасида олимлар инсоннинг ҳозирги ҳолатини назарий жиҳатдан англаб етиш ва талқин қилиш, унинг табиатига нисбатан янгича ёндашувни илгари суришга ҳаракат қилдилар. Бу даврда юз берган фан-техника тараққиёти ва инсоннинг ўз илмий ва амалий фаолияти натижалари учун жавобгарлик туйғусининг кучайиши фалсафий антропологиянинг ривожланишига қўшимча туртки берди. Шундай қилиб, у энди инсон ҳақидаги билимларнинг умумийроқ мажмуи – умумий антропологиянинг таркибий қисмига айланди. Бу фан турли-туман таълимотлар, концепциялар ва йўналишларни ўз ичига оладики, уларнинг орасида фалсафий йўналишдан ташқари биологик, теологик (диний), социологик, психологик, маданий (этнографик), структуралистик, педагогик ва бошқа йўналишларни қайд этиш мумкин.

Уларнинг ҳар бири, фалсафий йўналишдан фарқли ўлароқ, инсоннинг муайян бир томонини ёритади. Масалан, *биологик антропология* анатомия, физиология, ирқ ҳақидаги таълимот ва шу кабиларга таяниб, инсоннинг қолган барча тирик мавжудотлардан фарқини унинг жисмоний тузилиши нуктаи назаридан аниқлайди. *Теологик антропология* инсон ҳақидаги тегишли тасаввурларни уни Худо яратгани нуктаи назаридан шакллантиради. *Фалсафий антропология* эса бутунлай бошқа вазифани ҳал қилади – у вазиятга яхлит ёндашади ва фанлараро хусусиятга эга бўлган хулосалар чиқаради.

Фалсафий билимнинг таркибий қисми сифатида фалсафий антропология ижтимоий фалсафа, ахлоқ, социология ва психология билан узвий боғлиқ бўлиб, улар билан биргаликда инсон ҳақидаги фанлар мажмуини ташкил этади.

Инсоннинг биоижтимоий моҳияти.

Фалсафий антропология ечадиган муҳим муаммолар орасида инсон биологик ва ижтимоий моҳиятининг ўзаро нисбати тўғрисидаги масала алоҳида ўрин эгаллайди. Инсон жонли табиатнинг бир қисми, шунингдек биологик эволюция маҳсули эканлиги ҳозирги замон табиатшунослиги фанида нафақат олимлар ва мутахассислар, балки

³³ Бердяев Н.А. Смысл творчества. – М.: 1989. – С.- 293.

маърифатли одамларнинг кенг доираси учун ҳам аниқ-равшан ва деярли шак-шубҳасиз далилга айланди. Ҳар бир инсон ўз биологик хусусиятлари: генетик коди, вазни, бўйи, мижози, териси ва сочининг ранги, яшаш муддати ва шу кабиларга кўра бетакрордир. Бироқ айтилиши вақтда инсон ижтимоий мавжудот эканлиги, унинг ўзига хослиги ва бетакрорлиги одамзотнинг ижтимоий табиати, у камол топган, таълим-тарбия олган, маданий ва ахлоқий қадриятлар ва мўлжалларни ўзлаштирган ижтимоий муҳит билан белгиланиши ҳам шак-шубҳасиздир.

Айтилиши шу сабабли инсон индивиди нафақат биологик, балки ижтимоий мавжудот сифатида ҳам ўзига хос хусусият касб этади. Бошқача айтганда, инсоннинг камол топиши жамиятда ва фақат жамиятда юз беради.

Инсонни тушунишда дуализм ва монизм. Одамлар ўртасидаги биологик ва ижтимоий фарқларни ва уларни бетакрорлигини тан олишдан инсон табиатининг яхлитлигини тушунишга нисбатан икки муҳим ёндашув: дуалистик ва монистик ёндашувлар келиб чиқади.

Қадим замонларда вужудга келган инсонга нисбатан *дуалистик ёндашув шундан иборатки, одамзот, бир томондан, моддий организмдан, бошқа томондан эса – мустақил моҳият саналадиган ва бу организмни бошқарадиган номоддий жондан ташкил топган мавжудот сифатида қаралади.* Бу ёндашув, масалан, боқий ғоялар дунёсида яшайдиган ўлмас жон инсон туғилаётган пайтда унинг танасига худди зиндонга тушгандек кириб ўрнашади, унинг ўлимидан кейин эса вужудни тарк этиб, яна ғоялар дунёсига қайта, деб ҳисоблаган Платон фалсафасида айтилса бўлса намоён бўлади. Жонларнинг ўлмаслиги ғояси Шарқ фалсафий анъанасига ҳам хосдир.

Ҳозирги олимларнинг аксарияти қўллаб-қувватладиган инсон талқинининг монистик концепцияси инсон руҳияти, унинг туйғулари, фикрлари, эмоциялари ва кайфияти инсон организмнинг таркибий қисми саналган бош миёна нерв ҳужайралари ҳаёт фаолиятининг маҳсулидан ўзга нарса эмас, деган тушунчадан келиб чиқади. Бу ёндашув тарафдорларининг фикрига кўра, руҳий ҳодисалар қандайдир номоддий асосга эга, деб ҳисоблаш учун етарли далиллар мавжуд эмас, шу сабабли руҳият табиатини тушуниришда инсон организмда юз берадиган моддий жараёнлар чегарасидан четга чиқишнинг ҳолати йўқ.

Шундай қилиб, тавсифланган муаммо инсон ўз табиатига кўра фақат биологик мавжудотми ёки фақат ижтимоий мавжудотми, деган масала билан боғланмайди. У, ҳеч шубҳасиз, ҳам биологик, ҳам ижтимоий мавжудотдир.

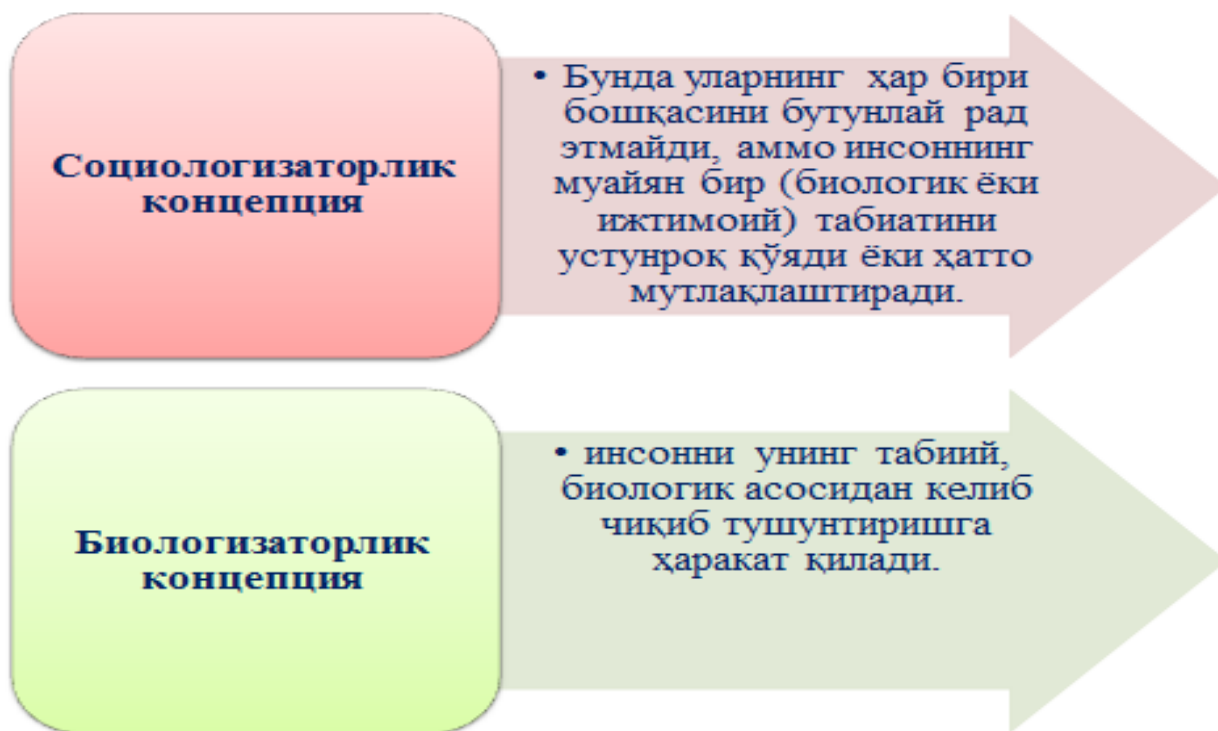
Аммо бу икки асоснинг ўзаро нисбати қандай, уларнинг бири иккинчисидан устунроқми ва инсон моҳиятини нима белгилайди – бу қизғин баҳс-мунозаралар предмети. Мазкур масалалар ҳанузгача ўзининг узил-кесил ечимини топгани йўқ, ҳозирда мавжуд турли биологик, психологик ва фалсафий мактаблар бу саволларга ҳар хил жавоблар беради.

Юқорида зикр этилган муаммонинг ечимига нисбатан мавжуд ёндашувлар орасида инсоннинг биоижтимоий табиатини тушунишга нисбатан қарама-қарши нуқтаи назарлар ифодаси саналган биологизаторлик

ва социологизаторлик концепциялари алоҳида ўрин эгаллайди. Бунда уларнинг ҳар бири бошқасини бутунлай рад этмайди, аммо инсоннинг муайян бир (биологик ёки ижтимоий) табиатини устунроқ қўяди ёки ҳатто мутлақлаштиради.

Биологизаторлик концепцияларининг тарафдорлари инсонни унинг табиий, биологик асосидан келиб чиқиб тушунтиришга ҳаракат қилади. XVIII аср охирида жамият ҳаётига айрим одамларнинг ўз мавжудлиги учун кураш майдони сифатида қарашни таклиф қилган Т.Мальтус назариясини бундай тушунтиришга бўлган биринчи жиддий уриниш деб ҳисоблаш мумкин. Мальтус фикрича, бу курашда кучлилар ғолиб чиқади, кучсизлар эса ҳалок бўлишга маҳкумдир. Мазкур курашга табиий омиллар туртки беради. Хусусан, аҳоли сони геометрик прогрессия бўйича кўпайиб боради, тирикчилик воситалари эса фақат арифметик прогрессия бўйича ўсади, бу эса муқаррар тарзда очарчилик, эпидемиялар, урушлар ва бошқа ижтимоий тангликларга олиб келади. Мазкур омилларга Мальтус кучлиларнинг яшаб қолишини таъминловчи ижтимоий муносабатларнинг «табиий», муқаррар ва ҳатто зарур тартибга солиш воситалари сифатида қарайди.

Демографик муаммоларнинг ечилмагани, шунингдек улар XX асрда янада кескинроқ тус олиши шунга сабаб бўлдики, Мальтус ғоялари неомальтузчилар деб номланган ўз давомчиларини топди ва топишда давом этмоқда.

Биологизаторлик ёндашувлари XIX ва XX асрлар чегарасида Дарвиннинг табиий танланиш ҳақидаги таълимотини мутлақлаштириб, нафақат инсоннинг келиб чиқиши, балки унинг моҳиятини, пировард натижада эса — бутун ижтимоий муносабатлар табиатини тушунтиришга ҳаракат қилган социал-дарвинистларга ҳам хосдир. Ҳозирги

замонда бу йўналишни одамларга ҳам, ҳайвонларга ҳам тенг даражада хос бўлган ирсиятга урғу берувчи социобиология давом эттирмоқда. *Социобиологлар фикрига кўра, инсон хулқ-атвори ҳам, ҳайвон хулқ-атвори ҳам ирсий омиллар билан белгиланади ва ҳеч ким ўз ирсияти таъсирини – у хоҳ яхши бўлсин, хоҳ ёмон – енгишига қодир эмас.*

Инсон табиати хусусида шунга ўхшаш қарашларга айрим одамларнинг бошқа одамлардан устунлигини фақат уларнинг «олий» ёки «паст» ирққа мансублик белгисига кўра эълон қилувчи ирқчилик концепцияларида ҳам дуч келиш мумкин. Бу, хусусан, «ирқий тозалик» учун кураш олиб борган ва «ирқий танланиш»ни амалга ошириш ғоясини фаол илгари сурган фашистик мафкурада айниқса бўртиб намоён бўлади. *Ирқий танланиш ғоялари замирида асосан XIX аср охири – XX аср бошларида кенг тарқалган «инсон ирсиятининг олий сифати»га қандай воситалар билан ва қай тарзда эришиш мумкинлиги ҳақидаги таълимот – евгеника ётади.*

XX аср бошларида бу таълимот шу даражада кенг тарқалдики, айрим мамлакатларда давлат сиёсати билан узвий боғланди. Хусусан, 1920-1930-йилларда Дания, Швеция ва Норвегияда жамиятда табиий танланишни ижтимоий мустаҳкамловчи ирқий қонунлар қабул қилинди.

Социологизаторлик концепциялари инсон табиатини ижтимоий муносабатларда кўришига ҳаракат қиладилар. Бунда улар баъзан нафақат инсоннинг ижтимоий асосини унинг биологик асосига қарама-қарши қўядилар, балки сўнгги зикр этилган асосни ҳайвоний ва ҳаттоки тубан, шу боис жиддий эътиборга лойиқ эмас, деб ҳисоблайдилар. Асосий эътибор ижтимоий муносабатлар таҳлилига ва индивид, шахснинг шаклланишида жамият қандай рол ўйнашини аниқлашга қаратилади. Пировардда ижтимоий асос индивидуал асосга қараганда устунроқ аҳамият касб этади, уни ўзига бўйсундиради ва қамраб олади. Мазкур ёндашув тотал ижтимоий тизимларга ва уларни асослашга ҳаракат қилувчи фалсафий таълимотларга, хусусан, Платон фалсафасига айниқса хосдир. Умуман олганда, бу индивидуализм ва коллективизм муаммосидир.

Инсоннинг моҳияти. Инсоннинг моҳиятини тушунишга ҳаракат қилиш жараёнида у нафақат ташқи, балки ички, пинҳона хусусиятларга ҳам эга эканлигини, улар жамулжам ҳолда инсоннинг индивид, индивидуаллик, шахс каби тушунчаларда акс этадиган муайян образини шакллантиришини ҳам ҳисобга олиш лозим. Бошқача айтганда, инсоннинг моҳиятини унинг ички ва ташқи борлиғи бирлигида, унинг дунёга фаол муносабатида излаш керак.

Шундай қилиб, *индивид муайян инсоннинг умумий образи сифатида амал қилса, индивидуаллик уни муайян ўзига хос хусусиятлар соҳиби сифатида тавсифлайди.* «шахс» тушунчасига эса янада торроқ маъно юкланади, чунки айни ҳолда инсон унинг барча ижтимоий сифатлари билан жамулжам ҳолда олинадик, бу фақат ижтимоий муносабатларнинг у ёки бу тизимини назарда тутган ҳолда шахс тўғрисида сўз юритиш имконини беради. Яъни кенг талқиндаги «индивид» ва «индивидуаллик» тушунчалари

нафақат инсонга нисбатан, балки индивидуал хусусиятларга эга бўлган айрим тирик мавжудот, ҳайвонга нисбатан ҳам татбиқ этилиши мумкин. «Шахс» тушунчаси эса доим ижтимоий мавжудот сифатидаги инсон билангина боғлиқ бўлиб, фақат шу маънода, айрим инсонни унинг жамиятдаги ўрни, «ижтимоий қиёфаси» нуқтаи назаридан тавсифлайди.

Кези келганда яна шуни ҳам таъкидлаб ўтиш лозимки, ҳар қандай шахс замирида оқилона фаолият ётувчи онгли-ихтиёрий фаоллик тавсифланади. Шунингдек инсон янги моддий ва маънавий бойликлар яратиб, ўз ижодий имкониятларини изчил рўёбга чиқариш орқали шахс сифатида намоён бўлади.

Ҳозирги замон фанида *шахснинг шаклланишига таъсир кўрсатувчи уч муҳим омил: ирсият, маданий муҳит ва яшаш шароити фарқланади.* Бу омиллар ўзаро таъсирга киришиши натижасида инсон шахс сифатида ўзига хос хусусиятлар мажмуи: тегишли эҳтиёжлар, қизиқишлар, қобилиятлар, мақсадлар, мўлжаллар, маънавият ва шу кабиларга эга бўлади. Инсоннинг мазкур бетакрор индивидуал хусусиятлари асосан у яшаётган муҳитдаги ижтимоий ва маданий шарт-шароитлар таъсирида шаклланадики, бу шахснинг шаклланиши ва камол топишида жамият жуда муҳим рол ўйнашини қайд этиш имконини беради. Айни вақтда шахс умумий эътироф этилган меъёрларга мувофиқ ёки уларга зид шаклланиши ва камол топиши мумкин. Бу маънода ижобий шахслар тўғрисида ҳам, салбий шахслар тўғрисида ҳам сўз юритиш мумкин.

Ҳозирги замонда аксарият олимлар ва файласуфлар инсон эволюциясидаги ижобий жараёнларни ва ижтимоий ўзгаришлар имкониятларини ижтимоий муносабатларнинг инсонпарварлашуви, одамлар онгидан умуминсоний меъёрлар мустаҳкам ўрин олиши билан боғламоқдалар. Бунда инсон ўзининг бутун умри мобайнида, бир томондан, ўз олдига қўйган мақсадларига эришишга ҳаракат қилиб, бошқа томондан эса – ўзини қуршаган ижтимоий ва табиий муҳит таъсирини ҳис этиб, яхлит бир бутун ҳодиса сифатида, узлуксиз тадрижий ривожланишини эътиборга олиш лозим. Бошқача айтганда, ўзининг камол топиш жараёнида у доим ҳам субъект, ҳам объект ҳисобланадики, бу шахснинг ўз имкониятларини рўёбга чиқариши ва ҳаёт мазмунини излаши билан боғлиқ бўлган яна бир муҳим фалсафий муаммо юзага келишини белгилайди.

Шахс эркинлиги ва тарихий зарурат бир- бири билан боғлиқ тушунчалардир. Мамлакатимизнинг тараққиёт йўлида пайдо бўлаётган қийинчилик ва муаммолар моҳиятини англаш шахсни ўз билим ва маҳоротини оширишга, юксак ғояларга содиқ ватанпарвар бўлиб яшаш ва уларни жадал ҳаётга тадбиқ этишда ўз ҳиссасини қўшишга ундайди.

Инсон - ўзида биологик, ижтимоий ва психик хусусиятларни мужассамлаштирган онгли мавжудот.

Инсон шу хусусиятлари орқали яхлит бир тизимни ташкил этади. У яхлит мавжудот сифатида ўз эҳтиёжларини қондиради ва инсоният давомийлигини таъминлайди. Инсонга хос бўлган биологик хусусиятларни

ижтимоий хусусиятлардан устун қўйиш ёки психологик хусусиятларни бўрттириш унинг моҳиятини бузиб талқин этишга, бир ёқламаликка олиб келади.

Шахс ўзида социал сифатларни мужассамлаштирган инсонни ифода этади. Кишилар шахс бўлиб туғилмайди, балки жамиятдагина шахс бўлиб шаклланади ва ривожланади. Чунки инсонга хос бўлган ижтимоий сифатлар, фазилатлар авлоддан- авлодга ирсий йўл билан ўтмайди. Инсон дунёга келган вақтида жамият, сиёсий тузум, маданият, ишлаб чиқариш, оила, оммавий ахборот воситалари, мафкура каби ижтимоий тузилмалар мавжуд бўлади.

Инсон таълим- тарбия, меҳнат, мулоқот жараёнида жараёнида ижтимоий тажриба, билим, турли муносабатлар, ахлокий меъёрлар, сиёсий ғоя, миллий мафкура каби омиллар таъсирида яшайди, уларни ўзлаштиради ва шу жараёнда ижтимоийлашади. Натижада инсонда янгича фазилат ва сифатлар пайдо бўлади. У яратувчи мавжудот сифатида фаолият кўрсата бошлайди.

Шахс мустаҳкам иймон - эътиқод, ғоя ва инсоний фазилатларга эга бўлган, Ватан, миллат туйғуси билан яшайдиган, ўзида давр хусусиятларини ифода этадиган инсондир.

Ҳозирги замон фалсафасининг йўналишларидан бири - персонализм шахсда кишилиқ тараққиётининг энг муҳим ютуғини ва унинг асосий маъносини кўради. Шахс дунёни ўзлаштирувчи ўзига хос бетақрор субъективликдир. Бутун вужуди билан баркамолликка интилади ва ҳар томонлама уйғун шахслар жамиятида яшашга ҳақли.

Индивид омма вакили сифатида амал қилади. Унинг ҳаммага ўхшашлиги унинг муқаррар хоссасидир. Индивидуал стандартлашган дунёда ижтимоий вазифа ва функциялар индивидуал хулқ - атворда йўл қўйиладиган хатти-ҳаракатларни анча қаттиқ тартибга солади. Э.Фроммнинг социологик таснифида индивидуал феъл - атвор айти бир маданиятга мансуб одамларни бир - биридан фарқлаш имконини беради.

Инсон моҳиятини фалсафий билиш улкан тарбиявий аҳамиятга ҳам эга. Инсон фалсафаси ҳар бир янги тарихий даврда инсон моҳияти, унинг жамиятда тутган ўрни ва аҳамиятини чуқурроқ англашга ёрдам беради. Инсонга хос хусусият ва фазилатларни билиш орқали талаба ўзида шундай сифатларни шакллантиришга интилади.

Ҳаётнинг мазмуни ва инсоннинг вазифаси. Инсон ҳаётнинг тезоқарлигини ёдда тутиши, унинг шомини кузатиши, одамзот ҳаётининг бебаҳолиги ҳақида ўйлаши, ўлим ҳақ эканлигини унутмаслиги лозимлиги ҳақидаги фикрларга биз фалсафа фани шаклланиш жараёнининг илк босқичидаёқ, Ғарб фалсафий анъанасида ҳам, Шарқ фалсафасида ҳам дуч келишимиз мумкин. Шундан бери ўтган икки ярим минг йилдан кўпроқ вақт мобайнида бу борада деярли ҳеч қандай ўзгариш юз бергани йўқ, зеро, аввалгидек, одамзотнинг ҳаёт йўли туғилиш ва ўлиш саналари билан чегараланади. Шунингдек, биринчи сана доим муайян, аниқ бўлса, иккинчи сана инсон умрининг охириги сонияларигача мавҳум бўлиб қолади.

Айни шу сабабли ҳаётнинг мазмуни муаммоси ҳар бир инсон қаршисида эртами-кечми кўндаланг бўлади ва у ўзига аниқ ва узил-кесил жавоб топиш мумкин бўлмаган саволларни беради. «Бу дунёда нима учун яшаяпман?», деб сўрайди ўзидан инсон ва агар бу саволга ўзи жавоб бермаса, ўз ҳаётига муайян мазмун бахш этмаса, бу ишни унинг ўрнига ҳеч ким ва ҳеч қачон бажармаслигини вақт ўтиши билан англай бошлайди. Абадият қаршисида, ўлим қаршисида ҳар ким охир-оқибатда ўзи билан ўзи танҳо қолади.

ҲАЁТНИНГ МАЗМУНИ ВА ИНСОННИНГ ВАЗИФАСИ

Инсон ҳаётнинг тезоқарлигини ёдда тутиши, унинг шомини кузатиши, одамзот ҳаётининг бебаҳолиги ҳақида ўйлаши, ўлим ҳақ эканлигини унутмаслиги лозимлиги ҳақидаги фикрларга биз фалсафа фани шаклланиш жараёнининг илк босқичидаёқ, Ғарб фалсафий анъанасида ҳам, Шарқ фалсафасида ҳам дуч келишимиз мумкин.

Айни шу сабабли ҳаётнинг мазмуни муаммоси ҳар бир инсон қаршисида эртами-кечми кўндаланг бўлади ва у ўзига аниқ ва узил-кесил жавоб топиш мумкин бўлмаган саволларни беради.

«БУ ДУНЁДА НИМА УЧУН ЯШАЯПМАН?»

Албатта, жамиятда инсон ўзини бу даражада ёлғиз ҳис этмайди, бироқ, экзистенциалистлар фикрига кўра, бу ҳол токи инсон бошқаларнинг ҳам ўз ҳаёти борлиги ва улар ҳам ўз ҳаётининг мазмуни ва ўзининг вазифаси ҳақидаги шахсий муаммоларни мустақил ечиш зарурияти қаршисида турганини англаб етгунга қадар давом этади.

Бундан экзистенциализм фалсафасида ёлғизлик муаммоси келиб чиқади. Аслида, мазкур муаммо фалсафий антропологияда ҳам инсон борлиги таҳлилидаги бош муаммолардан бири ҳисобланади.

Ҳаётни тарқ этиш босқичлари. Биологик мавжудот сифатида ҳар бир инсон ўлимга маҳкумдир. Бун қадимги мутафаккирлар ҳам яхши тушунган. Хусусан, ўз мухолифларидан бирининг: «Ўттиз тиран сени ўлимга ҳукм этди», деган гапига Сукрот: «Уларни эса ўлимга табиат ҳукм этган», деб жавоб берган. Аммо одамзот ижтимоий мавжудот сифатида ҳам ўлимга маҳкумдир.

Ҳозирги замон фанида ўлиш жараёнининг тўрт босқичи фарқланади. Бу босқичларга организмда юз берадиган ва унинг қаришини тавсифлайдиган орқага қайтариб бўлмайдиган биологик ўзгаришлар сабаб бўлади.

Хусусан, 25 ёшдан бошлаб ва айниқса 45 ёшдан кейин инсонда ҳар куни у туғилган пайтга қадар «жамланган» ва бошқа ҳеч қачон янгиланмайдиган ўн минглаб нерв хужайралари (нейронлар) ҳалок бўлади. Аммо бош мия қобиғида бундай хужайралар сони 40 миллиардга етади ва шу сабабли «қариётган нормал мия учун бу жиддий оқибатларга сабаб бўлмайди, чунки унда яна ўн миллиардлаб нейронлар нормал фаолият кўрсатишда давом этади»³⁴.

Амалда инсоннинг ҳаётни тарк этиши у одамлардан ўзини олиб қочиб, жамиятдан узоқлашиши билан тавсифланадиган *ижтимоий ўлим* юз берганида бошланади. Сурункали гиёҳванд моддаларини истеъмол қилиш, кашандалик, ичкиликбозлик, ўз ҳаётидан доимий норозилик ижтимоий ўлимни билдиради. Сўнгра *руҳий ўлим* юз беради, бунда инсон ҳаёт тугагани ва ўлимнинг муқаррар эканлигини ва ўз ҳаёти давомида ҳеч нарсага эриша олмаганини англайди. *Мия ўлиши* билан бош мия фаолияти бутунлай тўхтайди, организмнинг турли функцияларини бошқариш барҳам топади. Бу жараён *физиологик ўлим* билан якунланади. Бунда инсоннинг уни тирик организм сифатида тавсифловчи барча функциялари узил-кесил тўхтайди.

ҲАЁТНИ ТАРК ЭТИШ БОСҚИЧЛАРИ

Ҳозирги замон фанида ўлиш жараёнининг тўрт босқичи фаркланади. Бу босқичларга организмда юз берадиган ва унинг қаришини тавсифлайдиган орқага қайтариб бўлмайдиган биологик ўзгаришлар сабаб бўлади.

Хусусан, 25 ёшдан бошлаб ва айниқса 45 ёшдан кейин инсонда ҳар куни у туғилган пайтга қадар «жамланган» ва бошқа ҳеч қачон янгиланмайдиган ўн минглаб нерв хужайралари (нейронлар) ҳалок бўлади. Аммо бош мия қобиғида бундай хужайралар сони 40 миллиардга етади ва шу сабабли «қариётган нормал мия учун бу жиддий оқибатларга сабаб бўлмайди, чунки унда яна ўн миллиардлаб нейронлар нормал фаолият кўрсатишда давом этади».

Амалда инсоннинг ҳаётни тарк этиши у одамлардан ўзини олиб қочиб, жамиятдан узоқлашиши билан тавсифланадиган *ижтимоий ўлим* юз берганида бошланади. Сурункали гиёҳванд моддаларини истеъмол қилиш, кашандалик, ичкиликбозлик, ўз ҳаётидан доимий норозилик ижтимоий ўлимни билдиради. Сўнгра *руҳий ўлим* юз беради, бунда инсон ҳаёт тугагани ва ўлимнинг муқаррар эканлигини ва ўз ҳаёти давомида ҳеч нарсага эриша олмаганини англайди. *Мия ўлиши* билан бош мия фаолияти бутунлай тўхтайди, организмнинг турли функцияларини бошқариш барҳам топади. Бу жараён *физиологик ўлим* билан якунланади. Бунда инсоннинг уни тирик организм сифатида тавсифловчи барча функциялари узил-кесил тўхтайди.

Муайян инсон ўз ҳаёти сўнишининг юқорида санаб ўтилган босқичларини англамаслиги ҳам мумкин (аксарият ҳолларда шундай бўлади), аммо у ўз ҳаёт йўлидан илгарилар экан, бу дунёда нима учун яшайпман, деган саволга ўз ҳаракатлари, қилмишлари билан жавоб беради. Агар инсон уларни ҳали тўла англаб етмаган бўлса, мазкур вазифани ечиш ўз ҳаёт йўлини эндигина танлаётган одам учун ҳам, умрининг шомида ортга назар

³⁴ Годфруа Ж. Что такое психология. – М.: 1996. – С.- 11.

ташлаб, ўз ҳаётини сарҳисоб қилаётган одам учун ҳам тенг даражада мушкул иш бўлиб қолади.

Инсон моҳиятини фалсафий билиш тарбиявий аҳамиятга ҳам эга. Инсон фалсафаси ҳар бир янги тарихий даврда инсон моҳияти, унинг жамиятда тутган ўрни ва аҳамиятини чуқурроқ англашга ёрдам беради.

Хулосалар. Инсон умрининг мазмуни – бу дунёда ўз ҳаётини одамларга, эзгулик, ҳақиқат ва адолатга хизмат қилишга бағишлашдан иборат. Шу тариқа инсон ўз ишлари, ғоялари ва қилмишлари билан келгуси авлодлар хотирасида қолиш имкониятини қўлга киритади.

Инсон бу йўлларнинг қайси бирини танлаши фақат унинг ўзига боғлиқ. У ўз ҳаётида ўзи хоҳлаган йўлни танлаши мумкин. Лекин эртами-кечми ҳар бир инсон ҳаётда ўзи танлаган йўлнинг тўғри ёки нотўғрилиги ҳақида мулоҳаза юритиши муқаррардир.

Таянч тушунчалар: Фалсафий антропология, инсон, инсон муаммоси, шахс, индивид, антропология, жамият, биоижтимоий ҳодиса, боқий фалсафа, инсоннинг фалсафий моҳияти, инсоннинг фаоллиги, инсонпарварлик, шахс эркинлиги, космоцентризм, теоцентризм, социопоцентризм, антропоцентризм, экзистенциализм.

Такрорлаш учун саволлар

1. Турли фалсафий тизимларда инсон ҳақидаги тасаввурлар қандай шаклланган?
2. Фалсафий антропология қачон вужудга келган ва у нимани ўрганади?
3. Антропологиядаги фалсафий ва бошқа йўналишлар ўртасидаги фарқ нимада?
4. Нима учун инсон моҳияти «боқий» фалсафий муаммо ҳисобланади?
5. Инсонда биологик ва ижтимоий асосларнинг ўзаро нисбати қандай?
6. Инсон ҳақида ягона фан бўлиши мумкинми?
7. Инсоннинг биоижтимоий табиати фалсафий муаммо ҳисобланадими?
8. Фалсафа ҳаётнинг мазмунини англашда ёрдам бериши мумкинми?

9-МАВЗУ. ГЛОБАЛЛАШУВ ВА ГЛОБАЛ МУАММОЛАРНИНГ ФАЛСАФИЙ ЖИҲАТЛАРИ.

РЕЖА:

1. Глобаллашув ва глобал муаммоларнинг фалсафий моҳияти.
2. Глобал муаммоларнинг классификацияси.
3. Глобаллашув шароитида фалсафий тафаккурнинг тутган ўрни.

Глобаллашув ва глобал муаммоларнинг фалсафий моҳияти.

Фалсафа нафақат инсоннинг азалий муаммолари ва ғам-ташвишларини, балки унинг сўнгги йилларда фан-техника тараққиёти таъсирида тобора жадалроқ суръатларда, шу жумладан дунё миқёсида ўзгараётган реал ҳаёти кундалик амалиётини ҳам акс эттиради. Шу муносабат билан юзага келаётган янги ҳодисалар, ғайриоддий қийинчиликлар ва алоҳида шароитлар олимларнинг ҳам, файласуфларнинг ҳам эътиборини тортмоқда.

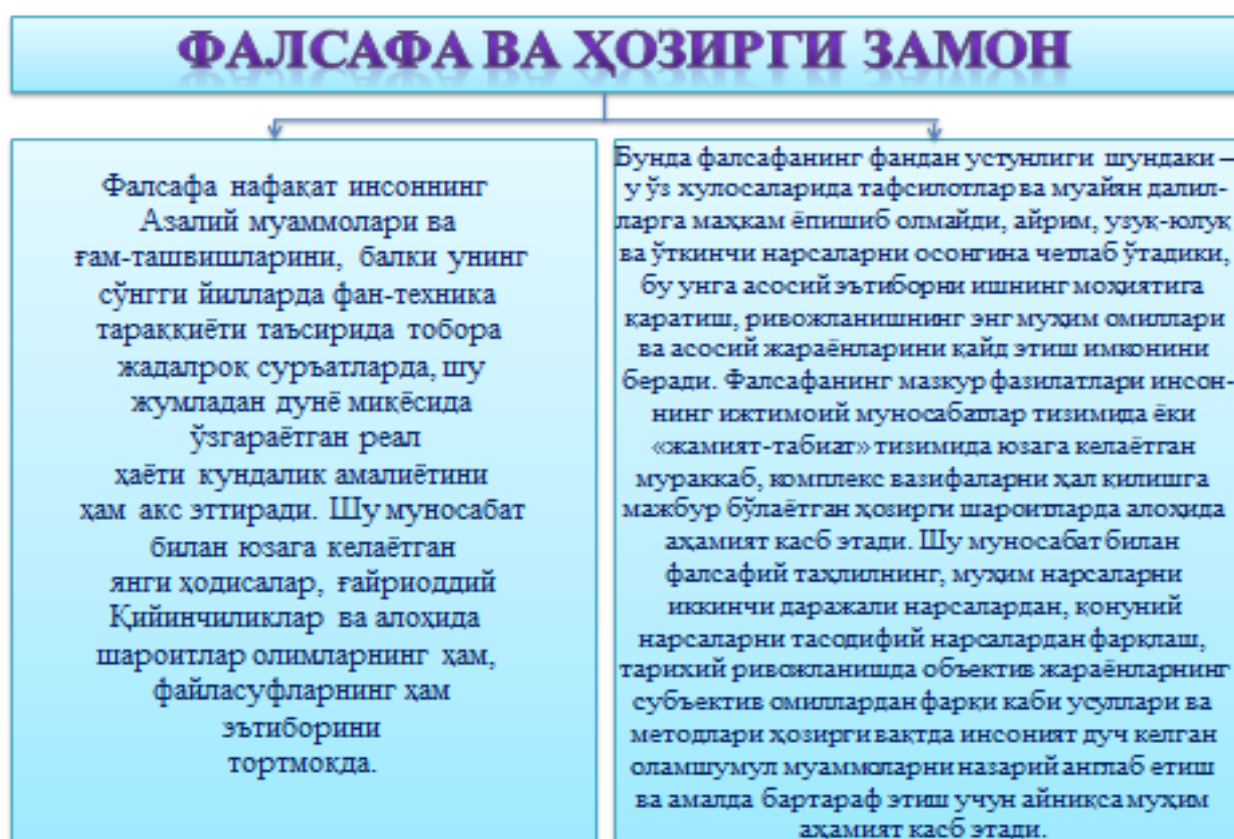
ГЛОБАЛЛАШУВ

Бу ўзгаришларнинг бутун мажмуи, шунингдек унинг сабаблари 1990 йилларда ГЛОБАЛЛАШУВ (лот. globus – ер қурраси) деб номланди. Глобаллашув жамият ҳаётининг турли жабҳаларида бутун Ер сайёраси учун ягона бўлган тузилмалар, алоқалар ва муносабатларнинг шаклланиши, универсаллашув жараёнидир. Шунингдек глобаллашув глобал маконнинг туташлиги, ягона жаҳон хўжалиги, умумий экологик ўзаро алоқадорлик, глобал коммуникациялар ва шу қабилар билан тавсифланади.

Бунда фалсафанинг фандан устунлиги шундаки – у ўз хулосаларида тафсилотлар ва муайян далилларга маҳкам ёпишиб олмайди, айрим, узук-юлуқ ва ўткинчи нарсаларни осонгина четлаб ўтадики, бу унга асосий эътиборни ишнинг моҳиятига қаратиш, ривожланишнинг энг муҳим омиллари ва асосий жараёнларини қайд этиш имконини беради. Фалсафанинг мазкур фазилатлари инсоннинг ижтимоий муносабатлар тизимида ёки «жамият-табиат» тизимида юзага келаётган мураккаб, комплекс вазифаларни ҳал қилишга мажбур бўлаётган ҳозирги шароитларда алоҳида аҳамият касб этади. Шу муносабат билан фалсафий таҳлилнинг,

муҳим нарсаларни иккинчи даражали нарсалардан, қонуний нарсаларни тасодифий нарсалардан фарқлаш, тарихий ривожланишда объектив жараёнларнинг субъектив омиллардан фарқи каби усуллари ва методлари ҳозирги замонда инсоният дуч келган оламшумул муаммоларни назарий англаб етиш ва амалда бартараф этиш учун айниқса муҳим аҳамият касб этади.

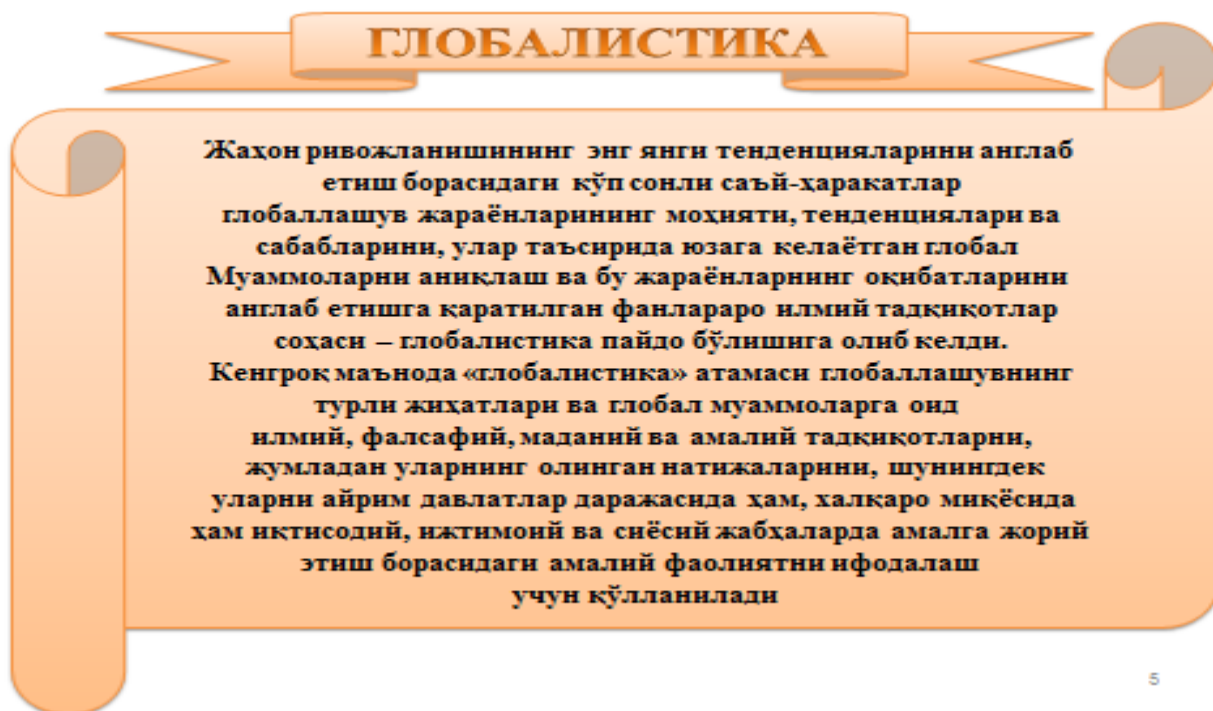
Глобаллашув ҳодисаси. Ҳозирги давр ҳақида аниқроқ тасаввур ҳосил қилиш учун XX аср бошигача жаҳон тарихи асосан мустақил ривожланган ва бир - бирига жиддий таъсир кўрсатмаган цивилизациялардан иборат бўлганини назарда тутиш муҳимдир. Ҳозирги замонда дунё сўнгги юз йиллик ичида юз берган жамият ҳаёти барча жабҳаларининг фаол интеграциялашуви натижасида сезиларли даражада ўзгарди ва яхлит бир бутун организмга айланди. Бунинг оқибати ўлароқ, айрим халқлар ва бутун инсониятнинг ижтимоий онгида глобал жараёнлар ва уларнинг таъсирида юзага келган умумий (дунё миқёсидаги) муаммолар билан белгиланган жиддий ўзгаришлар юз бера бошлади. Жаҳон ҳамжамияти ўз ривожланишининг янги босқичига қадам қўйгани, у аввалги босқичлардан нафақат ўзгаришлар миқёси, балки фаоллик даражаси ва универсал хусусияти билан ҳам фарқ қилиши аён бўлди.

Бу ўзгаришларнинг бутун мажмуи, шунингдек уларнинг сабаблари 1990-йилларда глобаллашув (лот. globus – ер курраси) деб номланди. *Глобаллашув жамият ҳаётининг турли жабҳаларида бутун Ер сайёраси учун ягона бўлган тузилмалар, алоқалар ва муносабатларнинг шаклланиши,*

универсаллашув жараёнидир. Шунингдек глобаллашув глобал маконнинг туташлиги, ягона жаҳон ҳўжалиги, умумий экологик ўзаро алоқадорлик, глобал коммуникациялар ва шу кабилар билан тавсифланади.

Глобалистика. Жаҳон ривожланишининг энг янги тенденцияларини англаб етиш борасидаги кўп сонли саъй-ҳаракатлар глобаллашув жараёнларининг моҳияти, тенденциялари ва сабабларини, улар таъсирида юзага келаётган глобал муаммоларни аниқлаш ва бу жараёнларнинг оқибатларини англаб етишга қаратилган фанлараро илмий тадқиқотлар соҳаси – глобалистика пайдо бўлишига олиб келди. Кенгрок маънода «глобалистика» атамаси глобаллашувнинг турли жиҳатлари ва глобал муаммоларга оид илмий, фалсафий, маданий ва амалий тадқиқотларни, жумладан уларнинг натижаларини, шунингдек уларни айрим давлатлар даражасида ҳам, халқаро миқёсда ҳам иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий жабҳаларда амалга жорий этиш борасидаги амалий фаолиятни ифодалаш учун қўлланилади.

Шуни таъкидлаш лозимки, глобалистика одатда илмий билимнинг табақаланиши натижасида ёки турдош фанлар туташган жойда пайдо бўладиган айрим фанлар қаторига кирмайди. Унинг вужудга келиши замирида қарама-қарши жараёнлар – ҳозирги замон фанига хос бўлган интеграциялашув жараёнлари ётади. Глобалистика тадқиқотлар ва билишнинг шундай бир жабҳасики, бу ерда турли фанлар бир-бири билан узвий алоқада, ҳар бири ўз предмети ва методи нуқтаи назаридан, глобаллашувнинг турли жиҳатларини таҳлил қилади, глобал муаммоларни бир-биридан алоҳида ва яхлит тизим сифатида ўрганиб, уларнинг ечимларини таклиф қилади.

Глобалистика мустақил илмий йўналиш ва ижтимоий амалиёт соҳаси сифатида 1960-йилларнинг охирларида шакллана бошлади, лекин унинг пайдо бўлиши учун объектив асослар анча олдин юзага келган эди.

Глобал жараёнларнинг шаклланиш тарихи. Ҳозирги глобаллашув жараёнларининг илк нишонларига XV аср охирларидан бошлаб дуч келиш мумкин, XIX аср бошига келиб эса у амалда реал шакл-шамойил касб этди. Бу пировардида ягона географик, маълум даражада иқтисодий ва сиёсий жаҳон майдони шаклланишига олиб келган Буюк географик кашфиётлар юз берган давр эди. Айни шу даврда дунёни тушунишга нисбатан геоцентрик ёндашувлар гелиоцентрик ёндашувларга ўрин бўшатди, инсоният эса, ниҳоят, кун ва туннинг алмашишини тўғри талқин қилишга муваффақ бўлди. Фан фалсафадан ажралиб чиқиб, билимлар тўпланиши ва техниканинг ривожланишига кучли туртки берди, фан-техника тараққиёти ва саноат инқилоби юз беришига сабаб бўлди. Сўнгги зикр этилган воқеалар пировард натижада инсоннинг табиатни ўзгартирувчи имкониятлари ва унинг атроф муҳит билан муносабатини бутунлай ўзгартирди.

Ер курраси шар (глобус) кўринишида эканлигини назарий ва амалий жиҳатдан исботлаб инсоният ўз тарихида биринчи бўлиб савдо-сотиқ соҳасида дунё даражасига чиқди ва дунё миқёсида халқаро муносабатларга асос солди. Айни шу даврда илк трансмиллий савдо компаниялари вужудга келди. Тез орада уларнинг фаолияти соф савдо чегарасидан ташқарига чиқди ва улар кулларни қўлга киритиш ва уларни эксплуатация қилиш, босиб олинган ҳудудларда плантациялар ва манзилгоҳлар барпо этиш жараёнида иштирок эта бошлади, ниҳоят, ўз давлатлари амалга ошираётган мустамлакачилик сиёсатининг асосий ижрочисига айланди.

Глобал жараёнларнинг шаклланиш тарихи

Ҳозирги глобаллашув жараёнларининг илк нишонларига XV аср охирларидан бошлаб дуч келиш мумкин, XIX аср бошига келиб эса у амалда реал шакл-шамойил касб этди. Бу пировардида ягона географик, маълум даражада иқтисодий ва сиёсий жаҳон майдони шаклланишига олиб келган Буюк географик кашфиётлар юз берган давр эди. Айни шу даврда дунёни тушунишга нисбатан геоцентрик ёндашувлар гелиоцентрик ёндашувларга ўрин бўшатди, инсоният эса, ниҳоят, кун ва туннинг алмашишини тўғри талқин қилишга муваффақ бўлди. Фан фалсафадан ажралиб чиқиб, билимлар тўпланиши ва техниканинг ривожланишига кучли туртки берди, фан-техника тараққиёти ва саноат инқилоби юз беришига сабаб бўлди. Сўнгги зикр этилган воқеалар пировард натижада инсоннинг табиатни ўзгартирувчи имкониятлари ва унинг атроф муҳит билан муносабатини бутунлай ўзгартирди.

Буларнинг барчаси жиддий миграция жараёнлари юз беришига ҳам сабаб бўлди; хусусан, мустамлакачилар қора танли қулларни Африкадан Америкага оммавий тарзда ташиб келтира бошладилар ва шу тариқа унинг демографик таркибини бутунлай ўзгартирдилар. Шунинг ўзиёқ глобллашув турли халқларнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаёти билан аввалбошдан узвий боғлиқ бўлган, деган хулосага келиш имконини беради.

XVII аср бошларига келиб шарқ ва ғарб савдогарлари улкан ҳудудларни ўзлаштирдилар ва деярли бутун дунё бўйлаб жойлашдилар. Шу тариқа улар инсоният тарихида биринчи бўлиб ягона глобал иқтисодий ва сиёсий тизимнинг зарурий асосларини яратдилар ва мазкур тизим шаклланиши учун замин ҳозирладилар.

Шундай қилиб, XV-XVI асрларда юз берган буюк географик кашфиётлар жаҳон тарихининг ривожланиш жараёнида туб бурилиш ясади ва «Европа сиёсатининг кескин, мисли кўрилмаган даражада кенгайишига олиб келди. Дунё чегаралари муайян даражада кенгайди. Эндиликда Европа мамлакатлари ўртасидаги турли зиддиятларга мустамлакалар учун курашда рақобат ҳам кўшилди»³⁵. Шу тариқа янги халқаро иқтисодий ва сиёсий муносабатларга, турли маданиятларнинг ўзаро таъсирига ва Ғарбий Европа денгиз давлатларининг ўзлари кашф этган ер куррасининг турли

Dunyo miqyosidagi tahdidlar va globallashuv jarayonlarini aholining keng qatlamlari anglab etishi, shuningdek jahon hamjamiyati va unga mos keluvchi qadriyatlarga munosabat, madaniyat, turmush tarzining shakllanishi globallashuv serqirraligi bosqichiga xos xususiyat hisoblanadi.

1970-yillardan globallashuv o'z rivojlanishining yangi bosqichiga ko'tarildi va serqirra tus oldi. Ayni shu davrda axborot-texnologiya inqilobining rivojlanishi jadallashdi, mif, din, falsafa, fan, ekologiya bilan bir qatorda global ong ijtimoiy ongning yana bir shakli sifatida paydo bo'ldi.

GLOBALLASHUV SERQIRRALIGINING MUHIM XUSUSIYATLARI HISOBLANADI:

«rezonans effekti»ning paydo bo'lishi, bunda iqtisodiy yuksalishlar yoki tangliklar bir mamlakatdan u bilan uzviy bog'liq bo'lgan boshqa mamlakatlar va mintaqalarga o'tadi;

turli tovarlar va xizmatlar jahon bozorlarining yaratilishi;

ko'rsatilgan tovarlar va xizmatlarga jahon narxlarining shakllanishi, ular mazkur tovarlar va xizmatlar milliy ishlab chiqaruvchilarining siyosatini ko'p jihatdan belgilashi.

6

худудларидаги экспансиясига асос солинди.

³⁵ Харенберг Б. Хроника человечества. – М.: Слово, 2000. – С.- 38

Глобал муаммолар глобаллашувнинг оқибати сифатида. Кўриб чиқилган глобаллашув жараёнлари одамларга янги ғам-ташвишлар ва ижтимоий ҳаётнинг интернационаллашувидан келиб чиқадиган янги (глобал) муаммолар келтирди. Юқорида қайд этиб ўтилганидек, улар ижтимоий ривожланишда, шунингдек «жамият-табиат» тизимида узоқ вақт мобайнида юз берган микдор ва сифат ўзгаришлари маҳсули бўлди.

Шуни таъкидлаш лозимки, жаҳон ҳамжамияти нафақат янада ранг-баранг, балки аввалгидан ҳам зиддиятлироқ шакл-шамойил касб этгани билан тавсифланадиган ҳозирги вазият тарихда ҳеч қачон бўлмаган.

Бир томондан, у бир-бирига ўхшамайдиган, катта ва кичик, ривожланган ва қолоқ, тинчликсевар ва урушқоқ, ёш ва қадимги кўп сонли маданиятлар, миллатлар ва давлатлардан иборат. Бошқа томондан эса, инсоният учинчи минг йилликка ягона организм сифатида, бир «умумий уй», аниқроқ айтганда, яшаш шароитлари нафақат табиий кўрсаткичлар, яъни яшаш учун яроқли ҳудуд билан, балки ҳаёт фаолияти учун зарур ресурслар мавжудлиги билан ҳам чегараланган Ер деб аталмиш катта ва одамга тўлиб кетган «коммунал квартира» аҳолиси сифатида қадам қўйди. Бу тўла англаб етиш жараёни сўнгги ўн йилликлардагина юз берган ва эндиликда у билан барча мамлакатлар ва халқлар ҳисоблашишга мажбур бўлган борлиқдир.

Айни вақтда шуни таъкидлаш лозимки, *глобал муаммоларнинг пайдо бўлиши қандайдир янглишиш, кимнингдир хатоси ёки ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ривожланишнинг атайлаб танланган стратегияси натижаси эмас. Бу тарих инжиқлиги ёки табиий аномалиялар маҳсули ҳам эмас. Ушбу муаммоларнинг илдизлари анча чуқур бўлиб, индустриал жамият, умуман технократик йўналтирилган маданиятнинг кенг миқёсдаги инқирозини юзага келтирган ҳозирги цивилизациянинг вужудга келиш тарихига бориб тақалади.*

Мазкур инқироз одамларнинг бир-бири билан, жамият ва табиат билан ўзаро алоқаларининг бутун мажмуини қамраб олди ва деярли бутун жаҳон ҳамжамиятига, ривожланаётган мамлакатларга ва ривожланган мамлакатларга ўз таъсирини кўрсатди. Инсоннинг атроф муҳитга салбий таъсири айнан ривожланган мамлакатларда, асосан бу ерда жадал суръатларда ва стихияли тарзда ривожланган иқтисодиёт билан боғлиқ сабабларга кўра олдинроқ ва бўртиброқ намоён бўлди. Шу маънода 2008 йилда бошланиб, бутун дунёни ларзага солган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирозинафақат ривожланган саноат мамлакатлари, балки ривожланаётган, айниқса бозор муносабатлари қарор топаётган давлатларда ҳам ўз салбий оқибатини ўтказмасдан қолмади. Айни пайтда глобал молиявий инқироз жаҳон молия банк тизимида жиддий нуқсонлар мавжудлиги ва уни тубдан ислоҳ қилишнинг зарурлигини кўрсатиб берди. Ушбу молиявий-иқтисодий инқирознинг ҳар қандай давлатдаги миқёси, кўлами ва оқибатлари кўп жиҳатдан бир қатор омилларга, хусусан, мамлакат молия валюта тизими нечоғлиқ мустаҳкам эканлиги, миллий кредит институтларининг қай

даражада капиталлашуви ва ликвидлиги, олтин валюта захирасининг ҳажми, хорижий кредитларни қайтариш қобилияти, шунингдек, иқтисодиётнинг барқарорлик, диверсификация ва рақобатбардошлик даражаси билан боғлиқ. Дарҳақиқат, Биринчи Президентимиз И.А.Каримов таъбири билан айтганда мамлакатимизда жаҳон иқтисодий инқирозининг салбий оқибатларини бартараф этиш бўйича 2009-2010 йилларга мўлжаллаб қабул қилинган Инқирозга қарши чоралар дастури Ўзбекистонни 2009 йилда ижтимоий иқтисодий ривожлантиришнинг энг устувор йўналиши бўлиб қолади. Бу эса республикаимиз молиявий-иқтисодий ва банк тизимларининг барқарор ва ишончлилиги, уларнинг ҳимоя механизмларини кучайтириш учун, халқаро молия инқирозининг мамлакат банк тизимига таъсири даражасини эътиборга олган ҳолда, Марказий банкнинг пул-кредит сиёсати дастаклари, ликвидлигини тартибга солиш инструментларини янада такомиллаштириш, банк хизматларидаги инновацияларни ҳисобга олган ҳолда банклар фаолиятини тартибга солиш ва назорат қилишни янада такомиллаштиришни талаб қилади. Ҳозирги кунда бу вазифа босқичма-босқич амалга оширилмоқда.

**Глобал муаммоларнинг
классификацияси.**

Глобал муаммолар бутун дунёгагина тегишли бўлмай, унинг минтақалари ва ҳатто айрим мамлакатлар даражасида намоён бўлгани боис, илмий адабиётларда уларнинг умуминсоний аҳамиятини тан олиш билан бир қаторда, уларни моҳияти ўзгача, таъсир доираси эса торроқ бўлган айрим, маҳаллий, минтақавий муаммолардан фарқлаш ҳам амалга оширилади. Турли даражадаги муаммоларни «умумийлик», «хусусийлик» ва «яккалик» фалсафий категорияларининг муайян ифодаси сифатида ўрганар эканлар, уларни одатда шундай талқин қиладиларки, хусусий муаммолар айрим муаммолар сифатида, маҳаллий ва минтақавий муаммолар – хусусий муаммолар сифатида, глобал муаммолар эса – умумий муаммолар сифатида амал қилади. Зикр этилган муаммоларни фарқлаш замирида ётувчи асосий мезон ҳам айтиш шундай бўладики, географик деб аталади, чунки макон омилини ёки, бошқача айтганда, муайян муаммолар мавжуд ҳудудни акс эттиради.

Хусусий муаммолар *давлат фаолиятининг муайян жабҳасига, айрим аҳоли яшайдиган пунктларга ёки кичик табиий объектларга тегишли бўлган муаммолардир.* Булар, одатда, турли авариялар, носозликлар натижасида юзага келадиган ҳар хил муаммолар, маҳаллий ижтимоий конфликтлар ва ш.к.

Маҳаллий муаммолар *тушунчаси юқорироқ даражадаги муаммоларга, аниқроқ айтганда, айрим мамлакатларга ёки йирик мамлакатларнинг анча катта ҳудудларига тегишли бўлган муаммоларга нисбатан татбиқ этилади.* Бу ерда одатда кучли зилзилалар, йирик сув тошқинлари ёки, масалан, кичик давлатдаги фуқаролар уруши назарда тутилади.

Миллий муаммолар тушунчаси ижтимоий-сиёсий ва илмий муомалада баъзан муайян давлат ёки миллий ҳамжамиятнинг маълум қийинчиликлари, гам-ташвишларини акс эттиради. Миқёс даражасига қараб улар минтақавий ёки маҳаллий муаммолар сифатида талқин қилиниши мумкин.

Минтақавий муаммолар айрим қитъалар, дунёнинг йирик ижтимоий-иқтисодий ҳудудлари ёки анча йирик давлатларда юзага келадиган муҳим масалалар доирасини қамраб олади. Бундай муаммоларга Шарқий Европанинг бир неча мамлакатлари ҳудуди радиоактив заҳарланишига олиб келган Чернобил фожиаси ёки бир қатор давлатларни қамраб олувчи анча катта ҳудудларда юз берган иқлим ўзгаришлари мисол бўлиши мумкин. Масалан, 1968 йилда Сахел минтақасида юз берган қурғоқчилик «аср фалокати» деган ном олди. У Африка қитъасининг 18 давлатини қамраб олди, бунда очарчилик натижасида 250 мингдан кўпроқ одам ҳалок бўлди, тахминан 18 миллион бош қорамол нобуд бўлди, хавфли касалликларнинг эпидемиялари юзага келди, бу улкан минтақа ҳудуди эса деярли тўла саҳрога айланди.

Глобал муаммолар бутун ер куրрасини, унинг нафақат одамлар бевосита яшайдиган қисмини, балки Ернинг қолган юзаси, ер ости бўйлиқлари, атмосфера, гидросфера ва ҳатто инсон фаолияти доирасига кирувчи космик фазони қамраб олиши билан изоҳланади.

Шундай қилиб, глобал муаммолар тўғрисида сўз юритилганда бутун сайёра назарда тутилади, унинг энг йирик таркибий бирлиги сифатида эса минтақа қабул қилинади. Бунда минтақалар сони ва уларнинг миқёси кўриб чиқиладиган муаммолар хусусияти билан белгиланади. Масалан, дунё миқёсидаги иқтисодий қолоқлик муаммосини тадқиқ этишда одатда бутун

сайёрани икки минтақа – ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларга ажратиш билан кифояланилади. Демографик, энергетик муаммолар ёки хом ашё муаммоларини ўрганишда эса, минтақалар сони кўпаяди ва ҳар сафар тадқиқотнинг муайян мақсадлари билан белгиланади.

Бунда шуни қайд этиш лозимки, ҳар қандай муаммо сайёранинг исталган минтақасига нисбатан муҳим саналган, яъни уларнинг ҳар бирида намоён бўлган ҳолдагина глобал деб ҳисобланиши мумкин. Акс ҳолда бир ёки бир неча минтақаларнинг муаммолари (ёки бундан ҳам кичикроқ миқёсдаги муаммолар) тўғрисида сўз юритилади.

Бундан барча глобал муаммолар айтиш вақтда минтақавий аҳамият ҳам касб этади, лекин минтақавий даражада аниқланган барча муаммолар ҳам глобал бўлавермайди, деган хулоса келиб чиқади. Ўз-ўзидан равшанки, глобал муаммолар сони камроқ бўлади. Бошқа даражаларга келсак, глобал муаммолар бевосита маҳаллий ёки хусусий кўринишга эга бўлмаслиги ёки бу ерда унча сезилмаслиги мумкин.

Масалан, Антарктидада ёки сайёрамизнинг атроф муҳит ифлосланадиган асосий марказлари ва манбаларидан анча узоқда жойлашган бошқа бурчакларида ҳаво ёки сув ҳавзаларининг ҳолати қониқарли бўлиши, табиий муҳитга антропоген таъсир эса деярли сезилмаслиги мумкин. Шунга қарамай бу кескинлик даражаси табиий муҳитга антропоген таъсирнинг нотекислигига боғлиқ бўладиган экологик муаммонинг глобал хусусиятига шак-шубҳа туғдирмайди. Ўз навбатида, барча маҳаллий ёки хусусий муаммолар глобал муаммолар билан боғланавермайди, зеро уларнинг сони таққослаб бўлмайдиган даражада кўпроқдир.

Келтирилган мулоҳаза глобал ва минтақавий муаммоларни нафақат илмий балки, амалий жиҳатдан ҳам фарқлаш имконини беради, чунки барча глобал муаммолар ўз миқёсида ўзгармайдиган ягона тизим – бутун сайёрага тегишлидир. Шу сабабли мазкур тизим учун уларнинг сони маълум тарихий босқичда муайян ҳисобланади. Айтиш вақтда бошқа даражадаги муаммолар сонининг аниқ ҳисобини юритиш мумкин эмас, зеро минтақаларнинг ва турли ҳудудларнинг чегаралари тадқиқотнинг мақсад ва вазифаларига қараб шартли олинади.

Глобаллик мезонлари. Фан ва фалсафада глобал муаммоларни янада аниқроқ тавсифлаш учун юқорида зикр этилган «географик» мезондан ташқари бу муаммоларни бошқа томондан – уларнинг сифати, ва муҳим хусусиятлари нуқтаи назаридан тавсифловчи кўшимча мезонлар қўлланилади.

Биринчидан, *глобал муаммолар ўз моҳиятига кўра нафақат айрим кишиларнинг манфаатларига, балки бутун инсоният тақдирига дахлдордир.*

Иккинчидан, *уларни бартараф этиш учун бутун сайёра аҳолиси ҳеч бўлмаса аксарият қисмининг куч-ғайратини бирлаштириши ва улар баҳамжиҳат, изчил иш кўриши талаб этилади.*

Учинчидан, бу муаммолар дунё ривожланишининг объектив омили ҳисобланади ва бирон-бир мамлакат уларни эътиборга олмаслиги мумкин эмас.

Тўртинчидан, глобал муаммоларнинг ечилмагани келажакда бутун инсоният ва унинг яшаи муҳити учун жиддий, балки тuzатиб бўлмайдиган оқибатларга олиб келиши мумкин.

Қайд этилган мезонлардан ташқари баъзан глобал муаммоларнинг бошқа бир қатор хусусиятлари ҳам кўрсатилади. Хусусий, маҳаллий ва минтақавий муаммолардан фарқли ўлароқ, глобал муаммолар нисбатан турғунроқдир. Улар глобалликнинг юқорида санаб ўтилган барча мезонларига мос келишдан олдин зимдан ва узоқ шаклланади, ечилишига қараб эса (назарий жиҳатдан) қуйроқ даражага тушиб, дунё миқёсида ўз аҳамиятини йўқотиши мумкин. Аммо тенденцияларни тескари йўналишда ўзгартириш камида бутун жаҳон ҳамжамиятининг изчил ҳаракатларини талаб этувчи ўта оғир иш бўлиб, ҳали бунга эришилганича йўқ. Глобал муаммолар мавжудлигининг нисбатан қисқа тарихига нафақат уларнинг қуйроқ даражага тушиши, балки сусайиш ҳоллари ҳам маълум эмаслигининг сабаби ана шундадир.

Глобал муаммоларнинг бошқа бир муҳим хусусияти – уларнинг барчаси бир-бирига шу даражада боғлиқки, улардан бирини ечиш ҳеч бўлмаса унга бошқа муаммоларнинг таъсирини ҳисобга олишни назарда тутати.

Глобал муаммоларнинг таснифи. Глобал муаммоларнинг келтирилган мезонлари ва ўзига хос хусусиятлари асосан мазкур соҳадаги аксарият тадқиқотчиларнинг қарашларини акс эттиради ва глобал муаммоларни бошқа барча муаммолардан фарқлаб, аниқ айтиш имконини беради. Бунда у ёки бу

муаммонинг кескинлик ва муҳимлик даражасини белгилаш, унинг бошқа муаммолар билан ўзаро нисбатини аниқлаш учун одатда турли таснифлашлар амалга оширилади, улар алоҳида гуруҳларга ажратилади.

Таснифлаш бирдан-бир мақсад ҳисобланмайди, балки ҳозирги даврнинг ўта кескин зиддиятларини комплекс ўрганишнинг муҳим элементи сифатида амал қилади ва мазкур муаммоларни уларнинг ўзаро алоқаси ва бир-бирини тақозо этиши нуктаи назаридан ўрганиш имконини беради. У муҳим алоқаларни фарқлаш, устуворликларни ва объектив мавжуд глобал муаммоларнинг кескинлашув даражасини аниқлаш имконини беради. Бундан ташқари, таснифлаш глобал муаммоларнинг тизимли ўзаро алоқасини янада теранроқ тушунишга кўмаклашади ва амалий қарорлар қабул қилиш кетма-кетлигини белгилашга ёрдам беради.

Изчил ва аниқ амалга оширилган таснифлаш билишнинг мазкур соҳасидаги аввалги тадқиқотларни маълум даражада сарҳисоб қилади ва айтиш вақтида бундай тадқиқотларнинг ривожланишида янги босқич бошланганини қайд этади.

Ҳозирги замонда глобал муаммоларни таснифлашга нисбатан ҳар хил ёндашувлар орасида айниқса кенг эътироф этилган таснифга мувофиқ глобал муаммоларнинг барчаси уларнинг кескинлик даражаси ва ечимининг аҳамиятига, шунингдек реал ҳаётда уларнинг ўртасида қандай сабабий боғланишлар мавжудлигига қараб уч катта гуруҳга ажратилади.

Биринчи гуруҳ энг катта умумийлик ва муҳимлик даражаси билан тавсифланадиган муаммолар. Улар турли давлатлар ўртасидаги муносабатлардан келиб чиқади. Айтиш вақтида улар *интерижтимоий глобал муаммолар деб аталади*. Бу ерда жамият ҳаётидан урушни бартараф этиш ва адолатли дунёни таъминлаш; янги халқаро иқтисодий тартиб ўрнатиш каби икки ўта муҳим муаммо фарқланади:

Иккинчи гуруҳ жамият ва табиатнинг ўзаро таъсири натижасида юзага келадиган муаммолар бўлиб, улар одамларни энергия, ёнилғи, чучук сув, хом ашё ресурслари ва шу кабилар билан таъминлаш кабилардир. Бу гуруҳга экологик муаммолар, шунингдек Жаҳон океани ва космик фазони ўзлаштириш ҳам киради.

Учинчи гуруҳни «инсон – жамият» тизими билан боғлиқ муаммолар яъни демография муаммоси, соғлиқни сақлаш, таълим, халқаро терроризм таҳдиди маънавият масалалари ва шу кабилардир.

У ёки бу муаммонинг муайян гуруҳга киритилиши маълум даражада шартли хусусият касб этади ва муҳим омилларга, уларни ажратиш асосларига боғлиқ бўлади. Шу сабабли ҳар қандай тасниф масала ечимининг узил-кесил варианты сифатида эмас, балки мураккаб тизимни қайта тузишнинг глобал муаммолар ўзаро алоқаси табиатини яхшироқ тушунишга кўмаклашадиган усуллари билан бири сифатида қаралиши лозим.

Энди бутун инсониятга жиддий хавф туғдираётган энг муҳим муаммоларга қисқача тавсиф берамиз.

Асосий глобал муаммолар тизими. Ҳозирги даврнинг глобал муаммолари ўз ҳолатини замонда тинимсиз ўзгартирадиган ягона, фаол ва очиқ тизим ҳисобланади, чунки унга умуминсоний аҳамиятга молик бўлган янги муаммолар кириши, аввалги муаммолар эса, уларнинг ечилишига қараб, йўқолиши мумкин. Рим клубининг асосчиси ва биринчи Президенти А.Печчеи бу ҳолатга эътиборни қаратиб, инсоният қаршисида кўндаланг бўлган аксарият муаммолар «бир-бири билан маҳкам чирмашиб олди, улкан спрут чангали янглиғ бутун сайёрани ўз исканжасига олмоқда... ечилмаган муаммолар сони ўсиб бормоқда, улар янада мураккаброқ тус олмоқда, уларнинг чирмашуви янада чигаллашмоқда, уларнинг «исканжаси» эса сайёрамизни ўз чангалида тобора қаттиқроқ сиқмоқда»^{34, 1} деб ёзган эди.

Аммо глобал зиддиятлар тугуни қанчалик чигал бўлмасин, уни фан ва фалсафа ёрдамида ечиш, яъни сабабни оқибатдан, муҳим тафсилотларни иккинчи даражали тафсилотлардан, объективни субъективдан фарқлаш учун назарий жиҳатдан англаб етиш лозим. Дунё миқёсидаги жараёнларга таъсир кўрсатиш учун одамларнинг имкониятлари ва ресурслари чекланганини ҳисобга олиб, муаммоларнинг қайси бири дарҳол ечишни талаб қилиши ва қайси бири иккинчи даражали аҳамият касб этишини ҳам фарқлаш муҳимдир.

Демографик муаммо. Ҳозирги замонда инсониятнинг энг муҳим муаммолари орасида, аксарият давлатлар ва минтақаларда аҳоли ҳаддан ташқари кўпайишига сабаб бўлаётган аҳолининг назоратсиз ўсиши қайд этилади.

Айрим мутахассисларнинг баҳолашларига кўра, сайёрада мавжуд энергетика, хом ашё, озиқ-овқат ва бошқа ресурслар Ерда фақат бир миллиардга яқин киши («олтин миллиард») муносиб

ҳаёт кечиришини таъминлаши мумкин. Ваҳоланки, охириги минг йиллик мобайнида сайёрамиз аҳолиси 15 баравар кўпайди ва бугунги кунда 6 миллиард кишидан ошиб кетди. Бунда нафақат миқёс, балки аҳолининг ўсиш суръатлари ҳам ақлни лол қолдиради. Хусусан, биринчи икки баравар кўпайиш 700 йил ичида, иккинчиси – 150 йил ичида, учинчиси – 100 йил ичида ва охиригиси – 40 йилдан камроқ вақт ичида юз берди. Шуни

34. Печчеи А. Человеческие качества. – М.: 1980. – С.- 7.

айтишнинг ўзи кифояки, 1956 йил Ерда 2,8 миллиард киши яшаган бўлса, XX аср охирига келиб бу рақам 6 миллиардга етди.

XX асрда ер курраси аҳолисининг «демографик портлаш» деб номланган мислсиз даражада ўсиши биологик қонунларнинг эмас, балки стихияли, нотекис ижтимоий ривожланиш ва инсоният катта машаққатлар билан бартараф этишга ҳаракат қилаётган чуқур ижтимоий зиддиятлар маҳсули бўлди. Бу аввало ривожланаётган мамлакатларга тегишли бўлиб, уларга жаҳон аҳолиси ўсишининг ўндан тўққиз қисмидан кўпроғи тўғри келади. Бу ердаги вазият ривожланган мамлакатларга XX аср бошидаёқ хос бўлган ўлим даражасининг юқорилиги ва бутун инсониятга XVIII асрга хос бўлган туғилиш даражасининг юқорилиги билан тавсифланади. Айни вақтда меҳнат унумдорлиги даражаси ва аҳоли жон бошига олинадиган даромад миқдори, қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлик даражаси ва қишлоқ хўжалигининг самарадорлигига, аҳолининг саводхонлик даражаси ва умумий маданий савиясига кўра бу мамлакатлар халқларининг аксарияти ҳали XIX асрда яшамокда.

Демографик муаммолар жуда мураккаб ва ўта турғун бўлиб, уларни тез бартараф этиш мумкин эмас. Уларни ечиш кечга сурилгани сари, янада мураккаброқ ва чигалроқ тус олади. Шу сабабли ривожланаётган мамлакатларда барча ҳукуматлар туғилиш даражасини пасайтиришга қаратилган демографик сиёсатни амалга оширишга ҳаракат қилмоқда. Жумладан Ўзбекистонда 1995 йилда “Оилани режалаштириш” давлат дастури қабул қилинди. Бу дастурда ҳар бир оилада фарзанд туғилишини режалаштиришнинг она ва бола соғлигини асрашга йўналтирилган саъй ҳаракатлардан бири бўлиши билан бир қаторда, мамлакатда демографик портлашнинг олдини олиш вазифасини босқичма-босқич амалга ошириш кўзда тутилган. Бу борада барча вилоятларда, қишлоқ ва овулларда репродуктив саломатлик бўйича тарғибот ишлари олиб борилмоқда.

Мазкур муаммо ривожланган мамлакатларда ҳам кескинлашди, лекин бу ерда унинг акс кўринишига дуч келиш мумкин. Умр узунлигининг ва кекса одамлар сонининг ўсиши жараёнида ҳатто аҳолининг оддий кўпайишини ҳам таъминламайдиган туғилиш даражасининг пасайиши кузатилмоқда. Айни ҳолда депопуляция, яъни аҳоли сонининг камайиши тўғрисида сўз юритиладики, (Россия аҳолиси ўртача 54 ёшни ташкил қилади,) бу ҳам миллий манфаатлар, ижтимоий дастурларни амалга ошириш, пенсия таъминоти ва шу қабилага тегишли қўшимча қийинчиликларни юзага келтиради. Россиядаги сўнгги 20 йилликдаги демографик жараёнлар бунга ёрқин мисол бўлади. Бироқ, кейинги беш йилда бу масалада ижобий ўзгаришлар кузатилмоқда. Жумладан аҳоли сони ортиши ва ўртача умргузаронлик 4 йилга ошди. Бу муаммо дунё миқёсида ортиб бораверади.

Таълим муаммоси. Демографик портлаш сабаблари таълим муаммоси билан узвий боғлиқ. Сўнгги йилларда жаҳонда саводсизлар сони фоиз ҳисобида камайган бўлса, мутлақ ҳисобда ўсишда давом этмоқда. Бунда маълумотсиз одамларнинг ҳаёти амалда кўп болаликни хурофий ақидалар

билан оқлайдиган архаик оилавий анъаналарга бўйсунди. Пировардда ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасидаги тафовут бу жиҳатдан ҳам ортишда давом этмоқда. Ҳозирги вақтда ажабтовур вазиятни кузатиш мумкин: саводхонлик мутлақ рақамларда ўсаётган бир пайтда, саводсизлар, яъни ўқиш, ёзиш, оддий арифметик амалларни бажаришни билмайдиган одамлар сони ҳам ўсиб бормоқда (Ҳиндистон аҳолисининг 70%, Покистон аҳолисининг 60%, Африка мамлакатлари аҳолисининг 80% саводсиз).

Шу билан бир қаторда аксарият одамларнинг маълумот даражаси янги технологиялар ва компьютер техникасидан кенг фойдаланувчи ҳозирги жамиятда тўлақонли яшаш ва меҳнат қилиш имконини бермаслиги билан боғлиқ *функционал саводсизлик ҳам ўсиб бормоқда*. Ўзбекистонда таълим муаммосига жиддий эътибор берилмоқда. Жумладан, умумтаълим муассасаларини битирган ёшларни 2030 йилга борганда олий таълимга қамраб олишни 60 фоизга етказиш кўзда тутилган.

Озиқ-овқат муаммоси. *Оммавий касалликлар ва умрнинг сезиларли даражада қисқариши сабабларидан бири озиқ-овқат муаммосидир.* Хусусан, сурункали тўйиб овқат емаслик ва номутаносиб овқатланиш кам ривожланган мамлакатлар аҳолисида оммавий тарзда намоён бўлаётган муттасил оқсил очлиги ва витамин тақчиллигига олиб келмоқда. Натижада жаҳонда ҳар йили очликдан бир неча ўн миллионлаб одамлар, катталардан кўра кўпроқ болалар ҳалок бўлмоқда.

Как накормить стремительно растущее население Земли?

Озиқ-овқат тақчиллигига дуч келган мамлакатлар уни импорт қилишга мажбур, лекин бу, одатда, очарчиликка қарши курашда кам самара беради ва бундан ташқари, мазкур мамлакатларни экспортчиларга қарам қилиб қўяди. Шу тариқа ғалла ижтимоий-иқтисодий, сиёсий тазйиқ ўтказишнинг самарали

воситасига ва моҳият эътибори билан, аввало энг қашшоқ мамлакатларга қарши «озиқ-овқат қуроли»га айланади.

1960-йилларда озиқ-овқат муаммосини ечиш ривожланаётган мамлакатлар учун «яшил инқилоб»ни амалга ошириш билан боғланган эди. Бу тадбирнинг моҳияти буғдой ва шолининг ўта унумли янги навларидан фойдаланиб, қишлоқ хўжалик маҳсулдорлигини кескин оширишдан иборат эди. Бунинг учун қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини замонавий технологиялар ёрдамида модернизация қилиш мўлжалланди. «Яшил инқилоб» аксарият ривожланаётган мамлакатларда қабул қилинди, лекин амалда ҳам ижобий, ҳам салбий оқибатларга олиб келди. Қишлоқни қайта ташкил этиш учун тегишли ижтимоий шарт-шароитлар ва бунинг учун зарур

маблағлар мавжуд бўлган давлатларда у ижобий самара берди. Аммо бундай мамлакатлар унча кўп эмас, масалан Ҳиндистон, Покистон шулар жумласидан.

- Айни пайтда дунёнинг 80 та мамлакатига 80 миллиондан ортиқ киши фавқулотта озиқ – овқат ёрдамига муҳтожлик сезмокда.
- Нарх – навонинг кескин ошиб кетгани боис кашшоклар ўз даромадларининг 75 фоизини фақат егулик учун сарфлаётгилар.
- БМТ маълумотларида эса шу кунларда ер юзи аҳолисининг 1 миллиард 500 миллиондан кўпроғи оч – наҳор кун кечираётгани таъкидланмокда.
- Ҳар йили дунё бўйлаб минглаб гектар майдонлардаги унумдор ерлар ҳажми камайиб бораётгани ҳамжиддий муаммолардан биридир.
- Қурғоқчилик, шўрланиш, чўлланиш ва бошқа сабаблар боис ҳосил камайиб борапти.
- Хуллас, гуруч, буғдой ва маккажўхорини нархларининг ўсиш динамикаси БМТ экспертларининг тахминлари бўйича анча хавотирлидир. Яъни нархлар ўсиб боравериши баробарида маҳсулотларга бўлган талаб етиштирилган ҳосилдан кўра ошиб кетаверади.
- Энг ёмони – дон захиралари, айниқса, буғдой ва гуруч ҳосили сўнгги 10 йилдан бери энг паст даражага тушиб қолди.

Техника ва ўғитлар харид қилиш учун маблағлар мавжуд бўлмаган, аҳолининг маълумот даражаси жуда паст бўлган, турғун анъаналар ва хурофий ақидалар хўжалик юритишнинг илғор шаклларини амалга жорий этишга тўсқинлик қилган ўта қолоқ мамлакатларда эса «яшил инқилоб» самара бермади. Шунингдек, у одатдаги майда хўжаликларни вайрон қила бошлади, қишлоқ аҳолисининг шаҳарга миграциясини кучайтирди. «Яшил инқилоб» эски қишлоқ хўжалиги ўрнида янги, замонавий қишлоқ хўжалигини барпо эта олмади, яъни эски уйни бузиб, унинг ўрнида янги иморат кура олмади, бу эса озиқ-овқат муаммосини янада кескинлаштирди.

Ўзбекистонда бу муаммонинг ечимини топишга оқилона ёндашилди. Пахта яккаҳокимлигига чек қўйилиб, ғалла, шולי, мева- сабзовотлар, чорма молларини етиштиришга алоҳида эътибор қаратилди, қишлоқ инфратузилмасини такомиллаштириш, қишлоққа саноатни олиб кириш, ғалла маҳсулотларини ишлаб чиқиш технологияларидан, ердан унумли фойдаланиш, томорқа хўжалигидан самарали фойдаланиш, аҳолини иш билан таъминлаш, камбағалликни камайтириш масалаларига алоҳида эътибор берилмокда.

Иқтисодий ривожланишнинг нотекислиги. Ривожланаётган мамлакатларни қолоқликдан чиқариш ва янги халқаро иқтисодий тартиб

ўрнатиш ҳозирги даврнинг глобал муаммолари орасида алоҳида ўрин эгаллайди, чунки бу ерда вужудга келган халқаро муносабатлар тизими беқарорлашувининг кучли омиллари яшириниб ётади. Сўнгги йилларда дунё миқёсида ялпи маҳсулот ишлаб чиқариш ўсгани ҳолда, бойлар ва камбағаллар, ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасида ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражасидаги улкан тафовут янада ошди. Бу муаммо баъзан «бой Шимол» ва «қашшоқ Жануб» ўртасидаги қарама-қаршилиқ сифатида ҳам тавсифланади.

1960-йилларда аксарият мамлакатларнинг тўғридан-тўғри мустамлака қарамлигидан халос бўлиш жараёни янги, лекин ўзгача тусдаги қарамлик ўрнатилишига олиб келди. Урушдан кейинги даврда жаҳон савдосининг ўсиши ва давлатлараро алоқаларнинг кучайиши юз берди. Аини вақтда Ғарб давлатлари иқтисодиётида монополиялашув жараёни кучайди ва трансмиллий корпорациялар пайдо бўла бошлади. Улар арзонроқ ишчи кучи топиш ва атроф муҳитни муҳофаза қилишга қўшимча харажатлардан қутулиш мақсадида меҳнат сарфи катта бўлган ва экологик жиҳатдан ифлос ишлаб чиқаришларни ривожланаётган мамлакатларга экспорт қила бошладилар. Бу ҳол, бир томондан, ривожланган капиталистик мамлакатларда атроф муҳитни ҳимоя қилиш учун оммавий ҳаракатнинг фаоллашуви ва экологик қонунчиликнинг янада кескинлашуви билан, бошқа томондан эса, ривожланаётган мамлакатлар ўзининг қашшоқлиги туфайли, қатъий экологик меъёрлар ва бу билан боғлиқ чеклов чоралари жорий этишни ўзига доим ҳам эп кўра олмаслиги билан изоҳланар эди.

Сўнгги ўн йилликларда вазият яна ривожланаётган мамлакатлар зарарига ўзгара бошлади. Ривожланган мамлакатларда жамият ҳаётининг барча жабҳаларига ва иқтисодиётга компьютерлар ва микроэлектроника жадал суръатларда жорий этила бошлади. Шунингдек технологик новациялар ва янги (юксак) технологиялар роли ҳам сезиларли даражада ошди, бу эса ишлаб чиқаришга маълумотли, малакали ишчи кучини жалб қилишни тақозо этди. Шу сабабли иқтисодий ўзаро алоқалар ва жаҳон савдоси асосан иқтисодий ривожланган давлатлар ўртасидаги алмашинув ҳисобига амалга оширила бошлади, ривожланаётган мамлакатлар эса, агар улар кўп миқдорда хом ашё ресурсларига эга бўлмаса, жаҳон бозоридан сиқиб чиқарилди.

Ўзбекистонда эса, мустақиллик йилларида “...ялпи ички маҳсулот 3,5, аҳоли жон бошига ҳисоблаганда эса 2,5 баравар ўсди, ўртача иш ҳақи 14 баравар ошди. Давлатнинг ижтимоий соҳа ва ижтимоий муҳофаза учун сарф харажатлари 5 баравардан зиёдроқ кўпайди. Ҳар йили давлат бюджетининг 50 фоизи ижтимоий соҳага йўналтирилмоқда³⁵. 1. Бу борадаги ислохотлар изчил ҳаётга тадбиқ этилмоқда. Ўзбекистонни янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида белгиланган вазифалар изчил бажарилмоқда.

35. Каримов И.А. БМТ Саммитининг минг йиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган ялпи мажлисидаги нутқ.-Т.: Ўзбекистон, 2010.

Энергетика ва хом ашё ресурслари. Яна бир глобал муаммо – инсониятни энергетика ва хом ашё ресурслари билан таъминлаш халқаро майдонда кўп сонли зиддиятлар, шу жумладан ҳарбий можаролар манбаига айланди. Бу ресурслар моддий ишлаб чиқаришнинг негизи ҳисобланади ва ишлаб чиқариш кучларининг ривожланишига қараб инсон ҳаётида тобора муҳимроқ рол ўйнайди.

Мазкур ресурслар тикланадиган, яъни табиий ёки сунъий йўл билан тиклаш мумкин бўлган ресурсларга (гидроэнергия, ёғоч, қуёш энергияси ва ш.к.) ва миқдори мавжуд табиий захиралар билан чегараланган тикланмайдиган ресурсларга (нефть, кўмир, табиий газ, ҳар хил рудалар ва минераллар) бўлинади.

Ҳозирги истеъмол суръатлари сақланган тақдирда тикланмайдиган ресурсларнинг аксарияти инсониятга бир неча ўн йиллардан бир неча юз йилларгача бўлган муддат билан ўлчанадиган яқин келажакда фойдаланишгагина етиши ҳисоблаб чиқилди. Шунингдек мавжуд захираларнинг анчагина қисми мураккаб шароитда жойлашган конларда жамланган ёки нисбатан қашшоқ рудалардан иборат.

Яқиндагина одамлар аксарият фойдали қазилмаларни очик усулда ёки 600 м дан ошмайдиган чуқурликда қазиб олган бўлсалар, бугунги кунда вазият сезиларли даражада ўзгарди. Қулай жойлардаги фойдали қазилмалар тугаб бормоқда ва эндиликда 8-10 км чуқурликда ёки океан тубида жойлашган конларни ишга солиш вазифаси пайдо бўлмоқда. Бу эса нафақат кўп миқдорда капитал қўйилмаларни, балки уларни қазиб чиқариш ва қайта ишлаш учун янги техника ва технологиялар яратишни ҳам тақозо этади. Шу сабабли чиқиндисиз технологияларни ривожлантириш билан бир қаторда инсоният ихтиёрида мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланиш ҳам муҳим аҳамият касб этмоқда.

Уруш ва тинчлик муаммоси. Ҳарбий соҳа жамият ҳаётининг энг исрофгар соҳаси ҳисобланади. Айни шу сабабли жамият ҳаётидан урушни бартараф этиш ва Ерда мустаҳкам тинчликни таъминлаш бутун дунёда мавжуд барча глобал муаммолар орасида энг муҳими деб эътироф этилади. Унинг кескинлиги барча замонларда ҳеч қачон пасаймаган бўлса-да, XX асрда у нафақат айрим кишилар, халқлар, балки бутун инсоният олдида «ўлиш ё қолиш?» деган мудҳиш саволни қўйиб, алоҳида, фожеавий мазмун ва аҳамият касб этди.

Бу ҳол илгари мавжуд бўлмаган имконият – Ердаги ҳаётни йўқ қилиш имкониятини яратган ядро қуроли пайдо бўлиши билан изоҳланади. Ядро қуроли 1945 йил августда (Хиросима ва Нагасаки) илк бор қўлланилган пайтдан эътиборан мутлақо янги давр – инсон ҳаётининг барча жабҳалари: сиёсат, иқтисод, тафаккурда, жаҳон майдонидаги кучлар нисбатида туб ўзгаришлар ясаган ядро даври бошланди. Аммо муҳими шундаки, мазкур даврдан эътиборан нафақат айрим инсон, балки бутун инсоният ўлиши мумкин бўлиб қолди. Тейяр де Шарден янги вазиятга баҳо берар экан, шундай дейди: «Бир индивид ўлса, унинг ўрнини доим бошқа бир индивид

эгаллайди. Индивиднинг ўлими ҳаётнинг давом этишига тўсиқ бўла олмайди. Аммо бутун инсоният ўлса-чи?..»³⁶. 36.

1940-йилларнинг охирида таърифланган бу масала вақт ўтиши билан айниқса муҳим аҳамият касб этди. Атом бомбаси пайдо бўлиши билан «қиёмат-қойим» хом-хаёл бўлмай қолди. Ўша даврда янги ихтиронинг бутун хавфини кўпчилик ҳали тушунмаган, айрим файласуфлар ва олимлар ядро уруши таҳдид солаётган шароитда одамлар ўзининг ўзгарган ҳолатини англаб етишлари ва инсоният ҳалок бўлишининг олдини олиш учун барча имкониятлардан фойдаланишлари лозимлиги ҳақида огоҳлантирган эди.

Албатта, ўзини ўзи қириб ташлаш имконияти одамларда дарҳол пайдо бўлгани йўқ. Ядро қуролини яратиш ва уни бутун тирикликни қириб ташлаш учун етарли миқдорда жамғариш учун вақт, жуда катта моддий, молиявий ва бошқа харажатлар, шунингдек жаҳоннинг турли мамлакатларидаги олимлар, муҳандислар ва ишчилар кўп миллионли армиясининг куч-ғайрати талаб этилди. Аммо биринчи ядро портлашларидан сўнг юзага келган вазиятнинг жиддийлигини жаҳон ҳамжамиятининг кенг давралари англаб етиши учун ҳам қарийб 30 йил вақт ўтиши керак бўлди.

АҚШ ва Совет Иттифоқида бир-бирига боғлиқ бўлмаган ҳолда иш олиб борган олимлар икки жамоаси тадқиқотларининг ақлни лол қолдирувчи натижаси бўлган «ядро қиши» концепцияси пайдо бўлган 1980-йилларнинг бошига келибгина инсоният ядро қуроли яратилиши, шунингдек глобал муаммолар пайдо бўлиши билан у ўзининг аввалги «умрбоқийлиги»ни йўқотганини узил-кесил англаб етди.

Компьютерда яратилган моделларда анча аниқ ҳисоблаб чиқилган мазкур концепциянинг асосий мазмуни шундан иборатки, жаҳонда Ердаги ҳаётни бутунлай йўқ қилиш учун етарли миқдорда ядро зарядлари тўпланган. Улар портлатилган тақдирда тўғридан-тўғри шикастлантирувчи таъсирдан ташқари ҳавога сон-саноксиз миқдорда чанг, тутун ва кул кўтарилади ва уларнинг қалин пардаси сайёрамизни қуёш нурларидан бутунлай тўсиб қўяди. Бу атмосфера ва Ер юзасининг температураси кескин пасайишига сабаб бўлади ва уни муз босишига олиб келади. «Ядро қиши» концепцияси одамларни улар янги хавф даражасини англаб етишга ва цивилизацияни қутқариш учун ҳарбий куч ишлатишдан воз кечиб, чоҳ ёқасидан узоқлашишга қодирми, деган саволга жавоб беришда муқобилдан узил-кесил маҳрум қилди.

Глобллашув шароитида фалсафий тафаккурнинг тутган ўрни
--

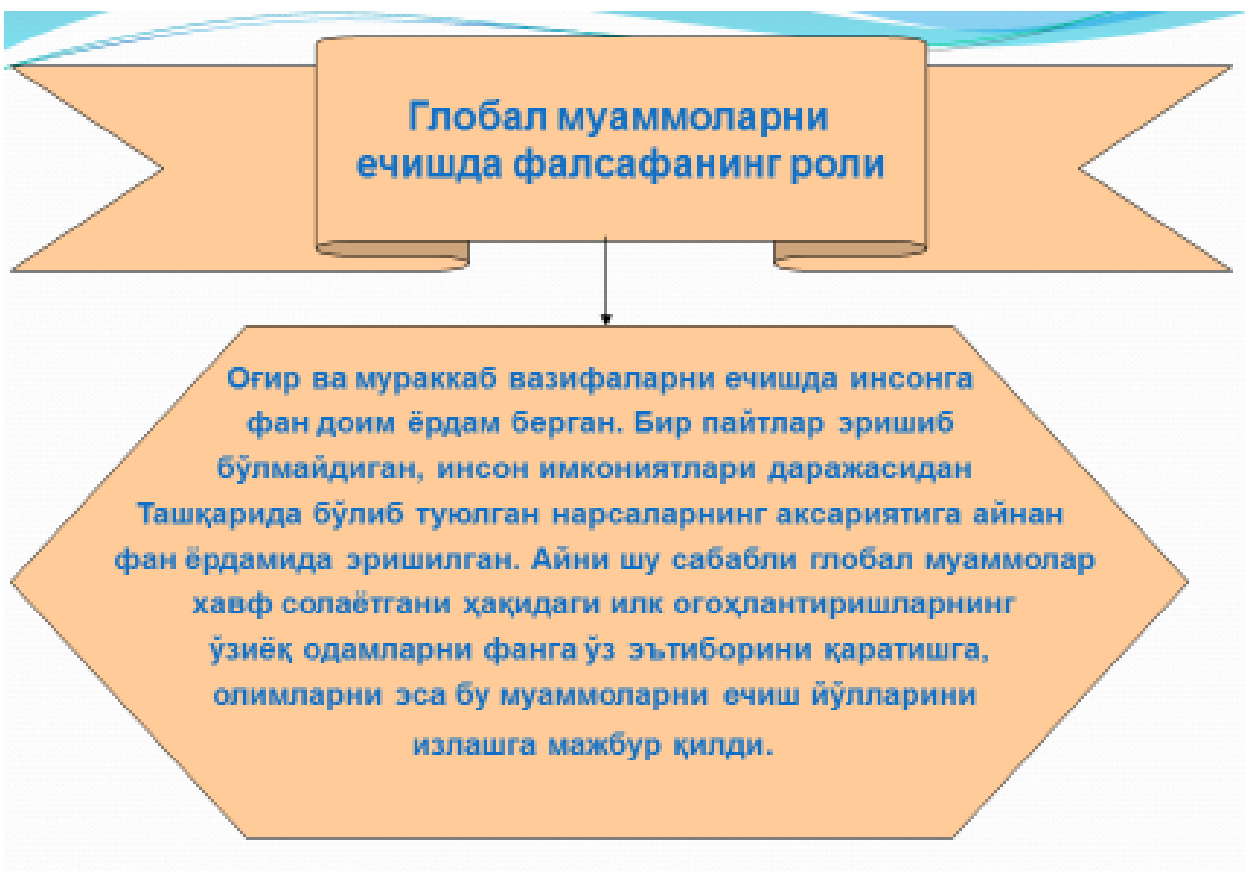
Оғир ва мураккаб вазифаларни ечишда инсонга фан доим ёрдам берган. Бир пайтлар эришиб бўлмайдиган, инсон имкониятлари даражасидан ташқарида бўлиб туюлган нарсаларнинг аксариятига айнан фан ёрдамида эришилган. Айни шу сабабли глобал муаммолар хавф солаётгани ҳақидаги илк огоҳлантиришларнинг ўзиёқ одамларни фанга ўз эътиборини

қаратишга, олимларни эса бу муаммоларни ечиш йўллари излашга мажбур қилди.

Юзага келган вазиятнинг ўзига хослиги ва янгилиги шундан иборатки, ҳар қандай муайян муаммоларни айрим фан ёки бир неча фанлар мажмуи доирасида ўрганиш мумкин бўлса, инсон, жамият ва табиатни уларнинг кўп сонли ўзаро алоқалари ва ўзаро боғлиқликларида қамраб олувчи мураккаб тизимдан иборат глобал муаммоларни тадқиқ этишга айрим фанлар қодир эмас. Зеро ўз тадқиқоти объекти – у ёки бу айрим муаммони бошқа глобал муаммолар контекстида талқин қилишга муайян фанлар доираси торлик қилади. Шу сабабли у ёки бу фан қайси муайян вазифаларни ечишидан қатъий назар, улар билан боғлиқ жараёнлар ва ҳодисаларга, яъни бутун вазиятга, шу жумладан охир-оқибатда олинган натижаларга нисбатан фалсафий ёндашув доимо тадқиқотнинг зарурий шарти ҳисобланади.

Ҳар қандай айрим фанлар муайян босқичда ўз тадқиқот предметини фалсафий жиҳатдан англаб етишга у ёки бу даражада муҳтож бўлади. Муайян фан предметига ва инсоният олдида турган муаммоларга нисбатан бундай кенг ёндашувсиз фундаментал кашфиётлар қилиш ҳам, умуман фаннинг ривожланиши ҳам мумкин эмас.

Шундай қилиб, айтиш ҳолда, бир томондан, масалаларнинг фалсафий ечими тўғрисида, бошқа томондан эса – фалсафа фанларнинг кенг доираси ўзаро алоқа қилишини рағбатлантириши, бунда уларнинг фанлараро бирлашуви муҳим ўрин тутиши тўғрисида сўз юритилади.

Гарчи фалсафа одамларнинг кундалик ҳаёти ва амалиётидан анча узоқда бўлган ҳаддан ташқари умумий масалаларни ўрганади, деган фикр мавжуд бўлса-да, у (фалсафа) глобал муаммоларни ечишда муҳим рол ўйнайди. Зеро, умумий назарияларбаъзан билимнинг аксарият муайян соҳаларига қараганда кўпроқ самара бериши мумкинлиги яхши маълум.

Албатта, фалсафа сиёсий ва бошқа қарорлар қабул қилиш жараёнига муқаррар тарзда ва бевосита таъсир кўрсатади, деб айтиш унча ўринли бўлмайди. Зеро, унинг бош вазифаси дунёқарашни шакллантириш ва шу тариқа амалий қарорлар ишлаб чиқиш жараёнига билвосита таъсир кўрсатишдан иборат. Унинг вазифаси глобал муаммоларнинг табиий-илмий ва техникавий жиҳатларини бевосита ўрганишдан эмас, балки бошқа фанлар таклиф қиладиган тегишли ечимларнинг фалсафий, методологик, маданий ва ахлоқий негизини таъминлашдан иборат.

Фалсафий тадқиқот муайян фанларнинг мазкур соҳадаги ютуқларига таяниб, масаланинг айрим жиҳатларини мавҳумлаштиради ва глобал муаммоларни улар бир-бирини қай даражада тақозо этиши нуқтаи назаридан ўрганади. Бошқача айтганда, фалсафий ёндашув глобал муаммоларни уларнинг ижтимоий аҳамияти ва ижтимоий белгиланганлиги нуқтаи назаридан яхлит ўрганишни назарда тутди. Бундай тадқиқот аввало глобал муаммоларнинг моҳиятини аниқлашни назарда тутди, чунки уларнинг асл табиати ва генезисини аниқлаш бу муаммоларнинг илмий ва амалий ечимини топиш йўллари кўп жиҳатдан белгилаб беради.

Глобал муаммоларни фалсафий англаб етишнинг ўзига хос хусусиятларини тавсифлар эканмиз, фалсафанинг асосий функцияларидан келиб чиқадиган ва билишнинг шу шаклигагина хос бўлган хусусиятларни қайд этиб ўтамыз.

Биринчидан, фалсафа, дунёқарашни шакллантирар экан, инсон фаолияти йўналишини кўп жиҳатдан белгилайдиган муайян мўлжаллар беради. Шу тариқа фалсафа ўзининг дунёқарашни шакллантириш ва аксиологик функцияларини бажаради.

Иккинчидан, турли фанлар доирасида ўрганиладиган мураккаб тизимлар ҳақида яхлит тасаввур мавжуд эмаслиги бу фанларнинг ўзаро ҳамкорлиги йўлида жиддий тўсиқ ҳисобланади. Шу маънода фалсафанинг мазкур фан доирасида юзага келадиган назарияларни умумлаштирувчи методологикфункцияси айниқса муҳим аҳамият касб этади, чунки илмий билимнинг интеграциялашувига кўмаклашади.

Учинчидан, фалсафа ижтимоий ҳодисалар ва жараёнларни тарихий контекстда тушунтириш имконини беради. У жамият ва табиат ривожланишининг умумий қонунларини таърифлайди ва шу сабабли глобал муаммоларни ўрганишда уларни ижтимоий тараққиёт билан узвий боғлиқ бўлган қонуний ҳодиса сифатида тушунишга йўл кўрсатади. Шундай қилиб, глобал муаммоларнинг пайдо бўлиши тасодиф ёки инсониятни ҳалокатга олдиндан маҳкум этувчи тақдирнинг ҳукми сифатида эмас, балки қарама-

қаршиликларга тўла инсоният тарихи объектив ривожланиш жараёнининг маҳсули сифатида қаралади.

Тўртинчидан, фалсафа глобал муаммолар ривожланишининг умумий тенденциясини, уларнинг ўзаро алоқаси ва бир-бирини тақозо этиш даражасини фалсафий нуқтаи назардан англаб етиш имконини беради.

Бешинчидан, фалсафа назарий фикрлаш маданиятини ривожлантириш учун имконият яратиш орқали маънавий - маданий функцияни бажаради. Турли халқларнинг фалсафа тарихини ўрганиш, уларнинг маданияти билан ҳам танишиш имконини беради. Муайян халқлар олдида турган муаммоларнинг бирортасини ҳам уларнинг маданиятига боғламасдан ечиш мумкин эмас.

Олтинчидан, глобал муаммоларга оид илмий ахборотнинг шиддат билан ўсиб бораётган оқимида янада аниқроқ мўлжал олиш имконияти табиий-тарихий жараёни яхлит кўриш ва уни талқин қилишга нисбатан диалектик ёндашув маҳсули ҳисобланади.

Ҳозирги даврнинг глобал муаммоларини ўрганишга нисбатан фалсафий ёндашув ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилгач, энди глобаллашув жараёнлари кучайишига қараб аҳамияти ошиб бораётган муаммоларнинг ўзини шу нуқтаи назардан кўриб чиқамиз.

Глобал муаммоларнинг моҳияти. *«Ҳозирги даврнинг глобал муаммолари» тушунчаси 1960-йиллар охири – 1970-йилларнинг бошларида кенг тарқалди ва шундан бери илмий ва сиёсий муомала(лексикон) ҳамда оммавий онгдан мустаҳкам ўрин олди.* Аксарият ҳолларда у глобал саналмаган воқеалар ва ҳодисаларга нисбатан қўлланиладиган атама сифатида ишлатилади. Бундай ҳолга миллий ва умумбашарий аҳамиятга молик воқеалар тенглаштирилганида, масалан, муайян бир мамлакатнинг ижтимоий муаммоларини назарда тутиб, улар «глобал» деб номланган ҳолда дуч келиш мумкин.

Фалсафада бу вазифани ечиш учун тегишли мезонлар белгиланган бўлиб, уларга мувофиқ у ёки бу муаммо глобал деб белгиланади ва шу тариқа бундай хусусиятга эга бўлмаган бошқа кўп сонли муаммолардан фарқланади.

Глобаллашув жараёни ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига таъсир қилиб, алоҳида мамлакатларни жаҳон ҳамжамиятига боғлайди. Натижада янги бозорлар (капитал, валюта бозори, суғурта бозори ва ҳакоза), янги воситалар пайдо бўлади (турли ахборот тизимлари, интернет, уяли алоқа). Булар эса ўз навбатида янги назорат воситаларини талаб этади. Бугунги кунда иқтисодий ҳамкорлик, интеллектуал мулк, интернетдан фойдаланиш соҳаларида янги халқаро меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқилиб, мамлакатларнинг ички қонунлари ҳам уларга мослаштирилиб боришмоқда.

Этимологик жиҳатдан «глобал» атамаси, «глобаллашув» атамаси каби, ер курраси билан боғлиқ. Айни шу сабабли бутун инсоният манфаатларига дахлдор муаммоларни ҳам, дунёнинг турли нуқталаридаги ҳар бир айрим инсонга тегишли бўлган, яъни умуминсоний хусусият касб этадиган муаммоларни ҳам «глобал» деб номлаш одат тусини олган. Улар жаҳон

иқтисодий ва ижтимоий ривожланишининг муҳим объектив омили сифатида айрим мамлакатлар ва минтақаларнинг ривожланишига сезиларли даражада таъсир кўрсатади. Уларни ечиш аксарият давлатлар ва ташкилотларнинг куч-ғайратини халқаро даражада бирлаштиришни назарда тутди. Айни вақтда глобал муаммоларнинг ечилмай қолиши бутун инсоният келажаги учун ҳалокатли оқибатларга олиб келиши мумкин.

Глобал муаммоларнинг келиб чиқиши, мавжудлиги ва ҳал этилиши зарурати инсоният жамияти янги цивилизациявий сифат ўзгаришини тақозо этмоқда. Бу жараён моҳиятини англаш учун унинг жадаллигига, чуқурлигига ва миқёсига эътибор бериш зарур. Дарҳақиқат, юзлаб йиллар давомида ўзгармас бўлиб кўринган ижтимоий муносабатлар ғоят қисқа муддатларда тубдан ўзгармоқда. Жумладан, бутун дунёга жуда қисқа муддатларда кенг тарқалган короновирус билан боғлиқ пандемияни мисол қилиб олишимиз мумкин. Бу ҳол инсонлар ҳаёти барча бўғинларида кўринмоқда. Кўлами бўйича бу жараён бирон минтақа ёки мамлакатни четлаб ўтмаяпти.

Хулосалар. Инсоният ўзини ўзи ташкил этувчи жонли тизим сифатида ўз мавжудлиги учун кураш олиб бормоқда, яхшироқ келажакка эришишга ҳаракат қилмоқда. Бунда ҳозирги глобаллашув жараёнлари ва улар юзага келтираётган турли муаммолар инсоният олдида тарқоқлик ва ихтилофларни енгиб, ўз бирлиги сари ҳаракат қилиш, айни вақтда маданиятлар, асрий анъаналарнинг ўзига хослигини, айрим миллатлар ва халқларнинг хусусиятларини сақлашдан бошқа чора қолдираётгани йўқ. *Бундай бирлашувга эса, фақат умуминсоний қадриятларни эътироф этиши ва уларга риоя қилиши орқали эришиши мумкин.*

Таянч тушунчалар: *Глобаллашув, глобалистика, фундаментал глобаллашув, серқирра глобаллашув, глобал муаммолар, ижтимоий ривожланиш, глобал тенденциялар, технократик назария, технооптимизм, технопессимизм, Рим клуби, глобаллик мезонлари, глобал муаммоларнинг таснифи, демографик тизим, таълим муаммоси, соғлиқни сақлаш, озиқ-овқат муаммоси, энергетика ва хом ашё ресурслари, уруш ва тинчлик, глобал онгни шакллантириш, халқаро кучлар, ахборот инқилоби, инқироз илдизлари, умуминсоний қадриятлар*

Такрорлаш учун саволлар

1. Глобаллашув тушунчаси ва унинг моҳиятини изоҳлаб беринг?
2. Глобаллашув ва глобал муаммоларнинг моҳияти нимадан иборат?
3. Глобалистика, Рим клуби ва футурология деганда нимани тушунасиз?
4. Глобаллашув даврида янгича тафаккурнинг аҳамияти нимадан иборат?
5. Глобаллашув даврида маънавиятга таҳдидларни изоҳлаб беринг?
6. Глобаллашувнинг миллий қадриятларга таъсири нималардан иборат?
7. Глобаллашув шароитида фалсафий тафаккурнинг ўрнини қандай изоҳл

ХУЛОСА

Ватанимизда мустақиллик йилларида ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида муҳим ютуқлар қўлга киритилди. Фуқароларнинг онг ва тафаккурида ҳам туб ўзгаришлар рўй берди. Уларнинг ҳаётга бўлган муносабати ва дунёқараши янгича тамойилларга таяна бошлади. Инсонлар ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришларни, Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш стратегиясининг онг ва тафаккурдаги янгиланишлар билан бевосита боғлиқ эканлигини англай бошладилар.

Фалсафа инсоният яратган энг қадимги фанлардан бири, ўзининг моҳиятига кўра инсонпарвар фандир. Фалсафа фанининг марказида бутун инсониятни қизиқтирадиган, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий, маданий, маънавий, сиёсий ва бошқа жиҳатларига тааллуқли бўлган мураккаб муаммолар туради.

Фалсафа фанини азалдан қизиқтириб келаётган масалалар умуминсоний қадриятлар билан боғлиқ бўлган муаммолардир. Фалсафа фани муттасил ривожланиб боради. Бунинг асосий сабаби ҳаётнинг ўзидадир. Ҳаётнинг ўзгариши билан фалсафанинг муаммолари ўзгариб туради.

Инсоният жамияти ҳеч қачон бир текис ва силлиқ тараққий этмаган. Ривожланиш ортидан инқироз, ютуқлар кетидан мағлубиятлар юз берган. Муайян жамият тараққиёт борасида инқирозга дуч келар экан, ундан чиқиб кетиш учун илғор фалсафий таълимотларга эҳтиёж сезган. Бу жараён эса фалсафий таълимотлар, бир жиҳатдан, маданий - интеллектуал ривожланиш самараси бўлса, иккинчи жиҳатдан, туб ижтимоий ва сиёсий ўзгаришларнинг натижаси эканлигини кўрсатади.

Мазкур ўқув қўлланмада Биринчи Президентимиз Ислом Каримов ва Президент Шавкат Мирзиёев асарлари Ватанимизнинг истиқлол тарихини ва жамиятимизнинг бугунги кундаги тараққиёт босқичларини фалсафий ўрганишда, хусусан мустақиллик фалсафасининг шаклланиши, ривожини билан боғлиқ масалаларни англашда мустаҳкам назарий асос бўлиб хизмат қилаётганлигига эътибор қаратилди.

Фалсафа фанининг асосий мақсади талаба ёшлар дунёқарашининг шаклланишига ёрдам беришдир. Фаннинг асосий вазифаси инсоннинг табиат ва жамият билан биргаликдаги фаолиятини ҳамда кишиларнинг маънавий турмушига оид барча жараёнларни тадқиқ қилишдан иборат.

Ушбу ўқув қўлланмада мамлакатимизда амалга оширилаётган туб ўзгаришлар, ислохотлар ва маънавий соҳадаги янгиланиш жараёнлари ўз ифодасини топган. Уларда одамлар онги ва тафаккурида рўй бераётган ўзгаришлар, фалсафий дунёқарашнинг янгиланиш жараёнларини акс эттиришга ҳаракат қилинди. Талабалар жаҳон фалсафаси тараққиёти жараёнларини изчил ўрганиб боришлари орқали уларда жаҳон халқлари

томонидан яратилган фалсафий билимларга чуқур ҳурмат билан қараш маданияти шаклланишига ушбу қўлланма муайян ёрдам беради.

ГЛОССАРИЙ (ИЗОҲЛИ ЛУҒАТ)

Агностицизм – инсон обектив борлиқни тўлиқ билиши мумкин эмас, деб ысобилайдиган фалсафий таолимот.

Антисциентизм – фаннинг жамият ҳаётидаги роли ва аҳамиятини салбий баҳолайдиган фалсафий нуқтаи назар.

Антропоген – инсон фаолияти билан боғлиқ.

Антропоцентризм – дунёни билишда инсонни устун қўювчи фалсафий ёндашув.

Априор – тажрибадан ташқарида. Инсон тафаккурида тажрибада коғрилгунга қадар, тажрибадан қатъий назар пайдо боғлган образ, ғоя, тушунча.

Атеизм – худонинг борлигини инкор этувчи фалсафий нуқтаи назар.

Атрибут – хосса.

Авторитаризм – давлатнинг якка шахс томонидан бошқарилиши.

Аграр муносабатлар – эр билан боғлиқ бўлган иқтисодий муносабатлар.

Академия - афсонавий қахрамон Академ номи билан боғлиқ, илмий, ўқув ва бадий хусусиятга эга бўлган олий таълим муассасаси.

Аксиология – (юн. «ахио» - қадрият ва «логос» - фан, таълимот) – қадриятшунослик; қадриятлар ҳақидаги фан.

Ақидапарастлик – муайян шароитда, бирон-бир ғоя ёки тамойилга қатъий ишонч ва уни мутлақлаштириш асосида шаклланган қоида ва тартибларни, бошқа шароит, ҳолат, вазиятни ҳисобга олмаган ҳолда, кўр-кўрона қўллашга уриниш. Бу атама фақат салбий маънода қўлланиб, муайян олим ёхуд оқим томонидан баён этилган қонун ва қоидалар таъсир доирасини сунъий равишда кенгайтиришга уринишни англатади.

Анъана – жамият ҳаёти турли соҳаларининг, моддий ва маънавий фаолият шакллариининг, кишилар ўртасидаги алоқалар ва муносабатларнинг авлоддан-авлодга ўтиши, аجدодлар ҳаёти, белгилари ва хусусиятларининг такрорланиш тарзи.

Башорат – келажак ҳақидаги, яъни ҳали амалда мавжуд боғлмаган, лекин ривожланишнинг кутилаётган ривожини белгиловчи обектив ва субобектив омиллар коғринишида ҳозирги замонда потенциал мавжуд боғлган ходисалар ва жараёнлар ҳақидаги билим.

Белги – бошқа бир предмет, хосса ёки муносабатни ифодалайдиган ва муайян хабарни узатиш, сақлаш ёки унга ишлов беришда ишлатиладиган моддий, хиссий идрок этиладиган предмет.

Байналмилалчилик – арабча сўз, маъно жиҳатдан жаҳондаги барча миллат ва элатларнинг тенглиги маъносини билдиради.

Барқарорлик – тинчлик, осойишталик

Билим — борлиқни билиш жараёнининг амалиётда тасдиқланган натижаси.

Бозор иқтисодиёти – ижтимоий тараққиётни тезлаштирувчи иқтисодий алоқалар мажмуи, ёки иқтисодиёт назарияси терминологияси нуқтаи назаридан ёндошганда, иқтисодий муносабатлар мажмуидир.

Бозор иқтисодиётининг моҳияти – жамият аъзоларининг ишлаб чиқариш ва истеъмол орқали узвий ҳамда тарихий мусобақанинг фаол иштирокчиларига айланишида намоён бўлади.

Бозор иқтисодиётининг Хитойча йўли – иқтисодиёт назариясида “Бозор социализми” деб номланади. Бу андоза режали иқтисодиёт ва бозор иқтисодиётининг оқилона уйғунлиги тамойилига асосланади.

Босқичма-босқич ўтиш – жамият тараққиёти, яъни, у бир сифат ҳолатидан иккинчи сифат ҳолатига ўтишнинг асрий уч тур ва шаклларида бири.

Бунёдкор ғоялар – 1) Ислом Каримов томонидан назарий жиҳатдан асослаб берилган тушунча; 2) Жамият ва одамларни, турли гуруҳ ва қатламлар, миллат ва давлатларни тараққиёт сари этакловчи, халқни эзгу мақсад йўлида биргаликда ҳаракат қилишга ундовчи ғоя.

Вайронкор (бузғунчи) ғоялар – 1) бунёдкор ғояларга зид бўлган, ёвузлик ва жаҳолатга хизмат қиладиган ғоялар мажмуини ифодалайдиган тушунча; 2) инсонни ва жамиятни тубанликка бошлайдиган, одамларни ғаразли ният ва қабих мақсадларга ундайдиган, халқлар ва давлатларни таназзул ва ҳалокатга маҳкум этадиган ғоялардир.

Ватан равнақи – ҳар бир кишининг манфаатларини юрт манфаатлари билан уйғунлаштирувчи, уни халқ бахт-саодати йўлида хизмат қилишга ундовчи бунёдкор ғоядир.

Ватанпарварлик – Ватанга нисбатан садоқат, унга хизмат қилиш, юрт тинчлигини асраш, Ватан равнақи учун фаол бўлишга ундайдиган ижтимоий, маънавий-ахлоқий фазилат.

Гармония – бир бутун нарса қисмларининг озаро мувофиқлиги.

Герменевтика – фалсафада – тарих, маданиятни, озга индивидуалликни тушуниш саноати.

Гипотетик – эҳтимол тутилган, фараз қилинган, тахмин (гипотеза)га асосланган.

Глобаллашув – ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларида яхлит тузилмаларнинг дунё миқёсида шаклланиш жараёни.

Глобалистика – глобаллашув ва унинг оқибатлари моҳиятини англаб этишга қаратилган илмий ва фалсафий тадқиқотлар фанлараро соҳаси.

Гносеология – билиш назарияси.

Дедукция – тадқиқот ёки тавсифлаш методи, усули боғлиб, бунда айрим қоидалар умумий хулосалар, аксиомалар, қоидалар, қонунлардан тадрижий йўл билан келтириб чиқарилади.

Дезинтеграция – бутуннинг айрим қисмларга парчаланиши.

Деизм – Худо дунёни яратгач, унда иштирок этмайди ва унинг воқеалари табиий кечишига аралашмайди, деб ҳисоблайдиган фалсафий нуқтаи назар.

Детерминизм – барча воқеалар ва ўодисаларнинг қонунийлиги ва сабабий боғланганлиги ҳақидаги фалсафий таълимот.

Диалектика – ҳаракат, ривожланиш, оғзгариш ҳақидаги фалсафий таълимот.

Дискрет – узлукли.

Дифференциация – бутуннинг турли-туман қисмлар, босқичлар, шаклларга боғлиниши, парчаланиши, ажралиши.

Давлат – бутун мамлакат миқёсидаги ҳокимиятнинг махсус бошқарув аппаратига таянадиган, барча учун қонунлар чиқарадиган ва суверенитетга эга бўлган сиёсий ташкилоти

Давлат бош ислохотчи – бу тамойиллар замирида давлат иқтисодиётини ва ижтимоий режаларини тузиб, уни изчил амалга ошириши лозимлиги ётади.

Давлат ҳокимияти – халқ ҳокимиятининг махсус қурилма-давлат орқали амалга оширади. Ҳокимият давлат қўлида тўпланадиган бир эрга мужассамлашиши ва самарали амалга оширилиши мумкин, давлат ўзига тегишли ҳокимият воситасида мажбурлов ва таъсир чораларини қўллайди. Давлат ҳокимияти қонунийдир, яъни давлатнинг, давлат органларининг ваколатлари қонун билан белгилаб қўйилади.

Демократик институтлар – жамиятнинг демократик тузумини барпо этишга хизмат қилувчи омил бўлиб, унга қуйидагилар киради. 1) Сиёсий партиялар ва ижтимоий ҳаракатлар. 2) Юридик мақомга эга бўлган муҳолифат. 3) Мулкчилик институти.

Демократия – юнонча сўз бўлиб, халқ ҳокимияти деган маънони англатади.

Дин - (арабча – ишонч, ишонмоқ) маъносини англатади. Борлиқни яратувчи ва бошқарувчи, адолатнинг юксак намунаси, моддий оламга хос бўлмаган ва айна вақтда баркамолликнинг олий кўриниши сифатида тушунилувчи олий мавжудотга, яъни худога нисбатан муносабат, тасаввур, урф-одат ва маросимлар мажмуидир.

Диний бағрикенглик – хилма-хил диний эътиқодга эга бўлган кишиларнинг бир замин, бир Ватанда, олижаноб ғоя ва ниятлар йўлида ҳамкор ва ҳамжиҳат бўлиб яшаши

Идеал – мутлақ баркамоллик, бундай баркамоллик ҳақидаги тасаввур.

Иерархия – бир нарсанинг функционал аҳамияти ёки хизмат мавқеига кўра иккинчи нарсага, учинчи нарсага ва хоказоларга бойсуниши.

Ижтимоий прогноз қилиш - келажакни муайян тарзда даврийлаштиришни назарда тутати

Изотроп – барча йўналишларда бир хил.

Индетерминизм – детерминизмга қарама-қарши таълимот.

Интеграция – бирлашиш, бирикиш, яхлит бир бутуннинг шаклланиши.

Интровертив – оғзига, оғз ички дунёсига қараб мўлжал олувчи.

Имитация – тақлид қилиш, сохталаштириш.

Ижтимоий институт – одамларнинг биргаликдаги фаолиятини ташкилий тузилма тарзида ташкил этишнинг барқарор шакли ёки меъёрий жиҳатдан тартибга солинадиган қоидалар тизими.

Ижтимоий инфратузилма – ижтимоий соҳа тармоқларининг мажмуи.

Ижтимоий муҳофаза – давлатнинг инсон ҳаёти ва фаолияти учун зарур шарт-шароит яратишга қаратилган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий-маърифий ва ҳуқуқий кафолатлари йиғиндиси.

Ижтимоий сиёсат – жамиятнинг фақат барча неъматлардан маҳрум қилинган қисмини эмас, балки ҳамма фуқароларнинг даромадлари ва турмуш даражасини тартибга солишга, тузатишга қаратилган сиёсат.

Иқтисодиётни сиёсатдан устуворлиги - Ўзбекистон Республикаси давлат қурилишини ва иқтисодиётни ислоҳ қилиш ва бозор муносабатларига ўтишдаги муҳим тамойиллардан бири бўлиб, унда иқтисодиётнинг сиёсатдан халос этилганлиги, давлатнинг иқтисодий жараёнларга аралашувининг ҳамда давлат назоратининг камайиб бориши назарда тутилади.

Илмий билим — тизимли, асосли ва нарса, ҳодисалар моҳиятига чуқур кириб борадиган бўлади. У эмпирик ва назарий даражада бўлади

Инновация - лотинча сўз бўлиб, “янгилик киритаман” маъносини билдиради.

Институт - лотинча сўз бўлиб, “маҳкама”, “идора” маъносини билдиради, олий маълумот берувчи муассаса.

Интеграция – миллий иқтисодиётларнинг сифат жиҳатидан янги шароитларга эга бўлиши ва, мамлакат тараққиёти имкониятларини кенгайтириш мақсадида, ихтиёрий равишда бирлашиши, бир-бирларига ўзаро таъсир этиши жараёни.

Иррационализм – борлиқни оқилона мантиқий билиш имкониятини рад этувчи нуқтаи назар.

Каузализм – сабабият, сабаб ва оқибатнинг қонуний алоқаси.

Коммуникация - (кенг манода) – мулоқот. Экзистенциализмда – мулоқот тури бўлиб, унинг ёрдамида «Мен» оғзини бошқа одамда топади.

Конституциялаш – яратиш, белгилаш, муайян ташкилий тус бериш.

Консюмеризм – истеомол қилишга боғланган кучли эътиёж.

Коэволюция – биргаликда тадрижий ривожланиш.

Креационизм – бутун борлиқни Худо яратган деб ҳисоблайдиган диний таоломот.

Либерализация – ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини эркинлаштириш, иқтисодиётга давлатнинг аралашувини қисқартириш, корхоналарга иқтисодий эркинликлар бериш ва хусусий мулкнинг давлат томонидан ҳимояланиши.

Материализм – дунёнинг моддийлигидан ва онгдан қатъий назар мавжудлигидан келиб чиқадиган фалсафий йўналиш.

Маҳаллий муаммолар тушунчаси юқорироқ даражадаги муаммоларга, аниқроқ айтганда, айрим мамлакатларга ёки йирик мамлакатларнинг анча

катта худудларига тегишли боғлган муаммоларга нисбатан татбиқ этилади. Бу ерда одатда кучли зилзилалар, йирик сув тошқинлари ёки, масалан, кичик давлатдаги фуқаролар уруши назарда тутилади.

Метафизика – Гегелдан олдинги ва ҳозирги Ғарб фалсафасида борлиқнинг ҳиссий тамойиллари ва асослари ҳақидаги фан. Фалсафанинг синоними сифатида ишлатиладиган атама.

Методология – метод ҳақидаги таълимот, билишнинг янги методларини яратиш тамойилларини ишлаб чиқиш.

Миллий муаммолар тушунчаси ижтимоий-сиёсий ва илмий муомалада баъзан муайян давлат ёки миллий ҳамжамиятнинг маълум қийинчиликлари, ҳам-ташвишларини акс эттиради. Миқёс даражасига қараб улар минтақавий ёки маҳаллий муаммолар сифатида талқин қилиниши мумкин.

Минтақавий муаммолар айрим қитъалар, дунёнинг йирик ижтимоий-иқтисодий худудлари ёки анча йирик давлатларда юзага келадиган муъим масалалар доирасини қамраб олади

Мистика – сирли, ғайритабиий, тушунарсиз нарса ёки ходиса.

Моддийлаштириш – маъно структуралари, схемалар, лойихаларнинг инсон фаолиятида гавдаланиши.

Модус – предметнинг унга айрим ҳолатлардагина хос боғлаган муваққат хоссаси.

Монизм – плюрализмга зид ўлароқ, муайян бир асосдан келиб чиқадиган фалсафий ёндашув.

Манқурт – «Манқурт» ўз эли, тарихи, қон-қариндошини, ҳатто ўзи туққан онасини ҳам унутган, ўз келажagini тасаввур эта олмайдиган кишилар ва халқларнинг мажозий образи. У халқларнинг манқуртларга айланишида бош айбдор давлат ва мафкурага тўла бўйсундирилган жамиятдир деган хулосага келади. Масалан, Чингиз Айтматовнинг «Асрга татиғулик кун» романида «Манқурт» афсонасидаги шахс образи.

Манфаат – индивид ёки ижтимоий гуруҳ фаолиятини, хулқини белгилайдиган асосий омил.

Мафкура – фикрлар мажмуи, ғоялар тизими, эътиқод.

Мафкуравий иммунитет – лотинча Иммунитатис сўзидан олинган бўлиб –бирор нарсадан озод этиш маъносини англатади. Шахс, ижтимоий гуруҳ, миллат, жамиятни турли зарарли ғоявий таъсирлардан химоялашга хизмат қилувчи тизим

Маънавият – (араб. – маънолар мажмуи) – кишиларнинг фалсафий, ҳуқуқий, илмий, бадиий, ахлоқий, диний тасаввурлари ва тушунчалари мажмуи.

Маърифат – Маърифатнинг луғавий маъноси билиш, таниш, билим демакдир. Бошқача айтганда маърифат билмоқ, кишиларнинг онг-билимини, маданиятини оширишга қаратилган таълим-тарбия жараёнидир. Маърифат сўзининг кўпчиликдаги маъноси маорифдир. Маърифат атама сифатида – табиат, жамият ва инсон моҳияти ҳақидаги турли-туман билимлар, маълумотлар мажмуасини билдиради.

Менталитет – (лотинча «менс» - ақл, идрок) – жамият, миллат, жамоа ёки алоҳида шахснинг тарихий таркиб топган тафаккур даражаси, маънавий салоҳияти, уларнинг ҳаёт қонунларини таҳлил этиш кучи, муайян ижтимоий шароитларда шаклланган ақлий қобилияти, рухий қуввати.

Метод - юнонча сўз бўлиб, йўл, усул, ҳаракат усули маъносини билдиради.

Миллатлараро тотувлик – муайян ҳудуд, давлатда турли миллат вакилларининг баҳамжиҳат яшаши, ҳамкорликда фаолият юритиши

Миллатчилик – ўз миллатининг манфаатларини бошқа миллатлар ҳақ-ҳуқуқларидан юқори қўйиб ҳал этишга интилувчи сиёсий оқим

Миллий ғоя - миллатнинг ўтмиши, бугуни, истиқболи, манфаат ва мақсадини ифодаловчи ижтимоий ғоя.

Миллий қадрият – миллат учун муҳим аҳамиятга эга бўлган этник жиҳат ва хусусиятлар билан боғлиқ қадрият шакли.

Миллий ўзликни англаш – Миллий ўзликни англаш миллатнинг тили, урф-одатлари, анъаналар, ҳудуд ягоналиги, маънавиятидаги ўзига хослиги миллатнинг мустақил белгиси ҳисобланади. Миллий ўзликни англаш миллатнинг мустақил белгиси эканлиги – миллий манфаатлар, эҳтиёжлар умумийлигини ҳимоя қилиш ва миллий тараққиётга эришиш ҳамда унинг жаҳон тараққиётидаги ўрнини мустаҳкамлаш заруриятини англаш билан белгиланади.

Миллийлик – муайян халққа хос бўлган, уни бошқалардан фарқини кўрсатувчи хусусиятлар мажмуи. Миллийлик миллатнинг тарихи, қадриятлари, анъаналари, маданияти, яшаш тарзида яққол намоён бўлади.

Миссионерлик - асли лотинча «мисси» сўзи «юбориш», «жўнатиш» демакдир. Черков томонидан одатда ҳукумат ёрдамида бошқа давлатдаги бошқа дин вакиллари ўртасида ўз дини ташвиқотини олиб бориш учун юборилган шахс – миссионер, дейилади.

Модернизм – диндаги замонавий фан-техника ютуқларидан фойдаланишни ёқлаб чиқувчи оқим

Мустақиллик – 1) Тазйикдан, назоратдан холи бўлиш, эркинлик; 2) иқтисодий, сиёсий, маънавий тобе бўлмаслик. Ўзбек тилида Мустақиллик атамаси одатда истиқлол сўзи билан яқин маънода қўлланилади ва узлуксизликни англатувчи чуқур, кенг қамровли жараённи акс эттиради.

Муҳолифат – (арабча «муҳолафат» - келишмовчилик, тескарилашиш, қарама-қаршилик, зиддият) – расмий сиёсатга, ҳукмрон қарашларга мос бўлмаган нуқтаи назар, алоҳида сиёсий йўл, демократиянинг муҳим белгиси. Муҳолифат уч хил бўлиши мумкин: а) парламент доирасида; б) ундан ташқарида; ёхуд в) сиёсий партиялар ичида.

Нано юнонча “нанос” сўзидан олинган бўлиб, митти деган маънони билдиради.

Нанотехнология - митти технология бўлиб, унинг прототиби табиатнинг оғзида мужассам. Кўзга кўринмас бактериялар, чумоли, ўргимчак ва шунга ўхшаш хашаротлар табиий нано жисмлардир.

Негатив – салбий, бирор нарсага зид.

Ноумен – мушохада ёғли билан англаш мумкин боғлган мохият.

Ноосфера – ақл-идрок ғоаси ёки биосферанинг шундай бир ҳолати, бунда одамларнинг оқилона фаолияти биосфера ривожланишининг муҳим омилига айланади.

Образ – амалий фаолият ва билиш жараёнида шаклланган ҳиссий ёки оқилона тасаввур.

Оккултизм – махсус руҳий машқлар, алоҳида маросимлар орқали айрим инсонларгина била оладиган коинотда сирли кучлар мавжудлигини эътироф этувчи таълимот.

Оппозиция - қарши ҳаракат, муайян нарсага очикдан-очик ёки зимдан қаршилиқ кўрсатиш.

Пантеизм – Худони табиат билан тенглаштирувчи фалсафий таълимот.

Парадигма – мазкур даврда илмий ҳамжамият томонидан эътироф этилган муайян илмий тадқиқот йўналишини белгиловчи принциплар мажмуи.

Пассионар – ички энергияга эгалик ёки ўта хайратлилик.

Перманент – доимий, узлуксиз.

Перцепция – идрок этиш.

Прогноз қилиш – бу махсус илмий методлар ёрдамида келажак ҳақида билимлар олиш жараёни

Парламент – франсузча сўз бўлиб, сўзламоқ, расмий сўзлашиш маъносини англатади.

Прагматив – ўз амалий фаолиятида кўпроқ фойда олишни ўйлайдиган ва шунга кўпроқ фойда олишни ўйлайдиган ва шунга кўпроқ аҳамият бериш зарур деб билгувчи шахс.

Рационализм – ақлни билиш ва одамлар ҳуқ-атворининг негизи деб эътироф этадиган фалсафий йўналиш.

Редукционизм – мураккаб нарса ёки ҳодисани соддароқ нарса ёки ҳодисага боғлаш.

Релятивизм – бизнинг барча билимларимиз, қадриятларимиз ва ҳулосаларимизни нисбий, шартли деб ҳисоблайдиган фалсафий ёндашув.

Рефлексия – фикрлари ва кечинмаларини таълил қилишга қаратилган мулоҳаза.

Рақобат – ишлаб чиқариш муносабатларининг субъектлари (ишлаб чиқарувчилар, истеъмолчилар, тадбиркорлар, Ёлланма ишчилар ва ҳ.к.лар.) ўртасида қулайроқ ишлаб чиқариш шароитига ишлаб чиқариш ресурслари ва ишчи кучига эга бўлиш, унумлироқ технология, иш жойи, яхши бозорни қўлга олиш имконияти учун олиб бориладиган кураш.

Референдум – лотинча сўз бўлиб, эълон қилиниши лозим бўлган хабар маъносини билдиради.

Сакрал – муқаддас.

Сенсуализм – ҳиссий билишнинг ролини оқилона билишнинг аъамиятидан устунроқ қўювчи фалсафий йўналиш.

Символ – бирон-бир ғояни ифодаловчи белги, образ.

Синкретизм - қисмларга ажралмаганлик, бирон-бир ходисанинг норасо холати билан белгиланадиган хар хил жинсли элементларнинг аралашуви.

Скептицизм – инсон билимининг ишончлилигига шубха билдирувчи ва барча хақиқатларни нисбий деб эълон қилувчи фалсафий концепция.

Стереотип – кўпинча жамият томонидан фаол илгари суриладиган ва индивид танқидсиз қабул қиладиган борлиқнинг нисбатан барқарор ва соддалаштирилган образи.

Субстанция – биринчи асос, барча нарсалар ва ғодисаларнинг моъияти.

Сциентизм – маданият тизимида, жамият ғаётида фан ролини мутлақлаштириш

Сиёсат – турли ижтимоий гуруҳлар ўртасида муносабат соҳасидаги фаолиятини ўзида ифода этади ва уларнинг ижтимоий аҳамиятга эга бўлган эҳтиёжлари ва талабларини қондириш мақсадида сиёсий ҳокимиятни ўрнатиш, амал қилишни англатади. “Сиёсат – назарий ва амалий фаолиятнинг ўзига хос шакли...” ҳисобланади. “Сиёсат” тушунчаси ижтимоий иш, давлат, бошқарув санъати деган маънога ҳам эга.

Сиёсий демократия - жамият сиёсий тизимини халққа яқинлаштириш, сиёсий адолатсизликларнинг олдини олиш.

Суверинитет – франсузча сўз бўлиб, олий ҳокимият, яъни ҳозирги давлатшунослик фанида давлатнинг ички ва ташқи сиёсатидаги тўла мустақиллигини билдиради.

Табу – бирон-бир нарса, ғаракат, соғзга нисбатан белгиланадиган диний тақиқ.

Теология – диний таолимотлар тизими.

Теоцентризм – дунёни тушуниш марказига Худони кўювчи фалсафий ёндашув.

Техноген – техника билан боълиқ, унинг таосири билан белгиланган.

Технократик – техникани биринчи оғринга қоғювчи.

Технооптимизм – турли муаммоларни ечишда фан-техника тараққиётининг ролини ошириб қоғрсатувчи фалсафий ёндашув.

Технопессимизм – фан-техника тараққиётини жамият ва табиат таназзулининг манбаи ва омили деб эълон қилувчи фалсафий ёндашув.

Технотрон жамият – компьютер инқилоби босқичига кирган жамият.

Трансцендентал – ўта умумий.

Тарғибот-ташвиқот – инсонни бирор ҳаракатга рағбатлантириш ва кишида бирор нарсага шавқ уйғотишга йўналтириш.

Тасаввуф – исломдаги диний-фалсафий оқим. 8 асрда араб мамлакатларида пайдо бўлган. Бу таълимот ўша даврда савдогарлар ва косибларнинг манфаатини кўзлаган. Тасаввуфнинг асосий моҳияти инсон ва унинг Худога муносабатидир, яъни солиҳнинг Худо васлига этишишидир.

Тафаккур – (араб. – фикрлаш, ақлий билиш) – предмет ва ғодисаларнинг умумий, муҳим хусусиятлари аниқлайдиган, улар ўртасидаги ички, зарурий

алоқалар, яъни қонуний боғланишларни акс этадиган билишнинг ратсионал босқичи.

Ташқи таҳдидлар – ташқи таҳдидлар асосан ғоявий бўшлиқ туфайли содир бўлади.

Таълим – инсоннинг маълум бир тизим асосида олган билим, кўникма, малакаси ва эгалланган маънавий фазилятлари йиғиндисидир.

Тоталитаризм – жамият ҳаётининг барча соҳаларида давлатнинг тўла ҳукмронлиги ўрнатилиши.

Традиционализм – анъанавийлик. Диний ақидаларни ва концепсияларни фан-техника ва ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришларга қараб қайта кўриб чиқишни рад этувчи оқим

Турмуш даражаси – аҳолининг зарурий моддий ва номоддий неъматлар ҳамда хизматлар билан таъминланиш ҳамда уларни истеъмол қилиш даражаси.

Универсум – ягона Олам, яхлит дунё.

Хусусий муаммолар давлат фаолиятининг муайян жабъасига, айрим аъоли яшайдиган пунктларга ёки кичик табиий обектларга тегишли боғлган муаммолардир

Фауна – барча турдаги ҳайвонлар мажмуи.

Фаолият атрибутлари (хоссалари) фаолиятни мотивлаштириш ва амалга ошириш механизмларини тавсифлайди. Фаолият атрибутлари орасида аввало субъектлик ва моддийлик қайд этилади.

Феноменология – бевосита кузатиш мумкин боғлган идеал моҳиятлар сифатидаги феноменлар ҳақидаги фалсафий таълимот.

Флора – ўсимликлар дунёси.

Флуктуация – ўзгариш, белгиланган параметрлардан тасодифий ўтиш.

Футурология – келажак ҳақидаги фан.

Фундаментал глобаллашув дунё миқёсидаги алоқалар, тузилмалар ва муносабатлар юзага келиши билан боғлиқ. Бу жараёнлар натижасида дунё оғзининг деярли барча жихатларида яхлит бир бутун организм сифатида узил-кесил шаклланди. Фундаментал деб номланувчи бундай глобаллашувнинг илк аломатлари XIX асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлди, XX аср ўрталарига келиб эса у тўла даражада борлиққа айланди.

Фанатизм – Бирон ғояга, шахсга унинг мазмунини, моҳиятини чуқур англамасдан жоҳилларга ишониш ва унга эргашишдир ва у ҳаётда турли соҳаларда учрайди.

Феномен – (юн. Пҳаиноменон – юз берувчи) – 1) кўзга кўриниб турган ҳол; 2) ноёб, кам учрайдиган ҳол, ёки буюк, ягона бўлган инсон; 3) ҳиссий билиш, тажрибада берилган маълум бир ҳолни англлатувчи фалсафий атама; ҳиссий тажриба ёрдамида пайқаладиган ва англанадиган ҳодиса, жонли мушоҳада объектини билдирадиган тушунча.

Фуқаролик жамияти – иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаёт соҳасига тўғри келадиган тушунчадир. Фуқаролик жамиятининг ижтимоий-сиёсий соҳаси кўламига ижтимоий-сиёсий ташкилотлар ва ҳаракатлар,

фуқароларнинг турли шаклдаги фаолияти, ўзини ўзи бошқариш органлари, нодавлат оммавий ахборот воситалари ҳам мансубдир.

Фундаментализм – маълум дин вужудга келган илк даврига қайтиш ва бу йўл билан замонанинг барча муаммоларини ҳал қилиш мумкин деган фикрни илгари суриш

Халқ фаровонлиги – ҳар бир шахс ва оила фаровонлиги инсоннинг шахсий манфаатлари жамият манфаатлари билан уйғунлашиб кетади

Хусусийлаштириш - мулкка эгалик ҳуқуқининг давлатдан фирмалар ва алоҳида шахсларга берилиши.

Эволюцион эпистемология – билишни жонли табиат эволюциясининг моменти ва унинг маъсули сифатида ўрганувчи фан.

Эвристик – ижодий, номаълум нарсалар ва ходисаларни билишда сакрашни амалга оширувчи.

Эгалитаризм – умумий тенгликни тарғиб қилувчи ғоявий-сиёсий оқим.

Экзистенциализм – диққат марказида ҳаётнинг маъноси, инсон эркинлиги ва маъсулияти муаммолари турувчи фалсафий йўналиш.

Экология – жонли мавжудотларнинг ўзини қуршаган муҳит билан ўзаро муносабатлари ҳақидаги фан.

Экологик муаммо – жонли организмларнинг атроф муҳит билан мувозанатининг бузилиши.

Экологик танглик – экологик муаммонинг кескинлашуви, бунда унинг оқибатлари орқага қайтариб бўлмайдиган хусусият касб этади.

Экспликация – у ёки бу предмет (ёки маданият обьекти)нинг моъиятини аниқлаш, унинг мазмунини кенг тавсифлаш.

Экспертиза усулида баҳолаш - бу илмий методнинг моҳияти экспертлар (фан ва техниканинг турли соҳасидаги етакчи мутахассислар) томонидан муаммони таҳлил қилиш ва сўнгра натижаларни формаллаштирилган асосда қайта ишлашдан иборат

Экопессимизм - асосий эътибор инсон фаолиятининг салбий оқибатлари ва атроф муҳит муаммоларига қаратилган, уларни ечиш имкониятлари салбий тусда қўрилган ҳол.

Экстравертив – сиртга қаратилган.

Экстраполяция методлари - қонуниятлари ўсишда ва ҳозирги даврда яхши маълум бўлган тенденцияларни келажакка татбиқ этишга асосланади.

Эмпиризм – ҳиссий идрок этиш ва тажрибани билишнинг асосий манбаи деб ҳисоблайдиган фалсафий таълимот.

Эмпирик – тажрибада қўрилган.

Этимология – у ёки бу сўз ёки иборанинг келиб чиқиши.

Эпистемология – билиш ҳақидаги фалсафий таълимот.

Этногенез – халқлар ёки миллатларнинг келиб чиқиши.

Эҳтиёж – инсон талаблари асосида пайдо бўладиган табиий хусусият; жонли мавжудот ҳаёт кечиришининг яққол шарт-шароитларга, унинг шуларга боғлиқ эканлигини ифода этувчи ҳолат.

Эътиқод – Дунёқараш. Бирор динга эътиқод қилиш – уни ҳақ деб билиб, уни таълимотини тан олиш.

Ўз имкониятларини рўёбга чиқариш – ўзининг бетакрор моҳиятини фаолиятда намоён этувчи ва гавдалантирувчи ҳар бир индивид ахлоқий фаолиятининг мақсади.

Умумбашарий – бутун дунё, барча давлатлар ва халқларнинг иштирокисиз эчиш мумкин бўлмаган муаммоларга айтилади.

Умуминсоний қадрият – барча халқлар учун ижобий аҳамият касб этувчи, моддий ва маънавий манфаат, мезонлар мажмуи.

Университет- лотинча сўз бўлиб, “тўплам”, “умумийлик” маъносини билдиради. Кенг соҳалар бўйича олий маълумот берувчи ўқув-илмий таълим муассасаси.

Урф-одат – кишилар турмушига сингиб кетган, доим такрорланиб турадиган хатти-ҳаракат, кўпчилик томонидан қабул қилинган ҳуқ-атвор қоидалари ва кўникмалар.

Қидирув прогнози – ижтимоий объектнинг келажаги қандай боғлиши мумкинлигини кўрсатиш учун тузиладиган прогноз.

Қадрият – умумбашарий, умуминсоний, миллий, минтақавий, шахсий, диний турларга бўлинади.

ТАВСИЯ ЭТИЛАЁТГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т.: Ўзбекистон, 2019.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни. Т.: Ўзбекистон, 1997.
3. Ўзбекистон Республикаси “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”. Т.: Ўзбекистон, 1997.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги қарори // Халқ сўзи 2017 йил, 8 февраль.
5. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2016.
6. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. – Т.: Ўзбекистон, 2017.
7. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Т.: Ўзбекистон, 2017.
8. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гаровидир. – Т.: Ўзбекистон, 2017.
9. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 2017.
10. Мирзиёев Ш.М. Халқимизнинг розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 2018.
11. Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. 3- жилд.- Т.: Ўзбекистон, 2019.
12. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият, 2008.
13. Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. Т.: Ўзбекистон, 2010.
14. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. Т.: Ўзбекистон, 2011.
15. Каримов И.А. “Юксак билимли ва интеллектуал ривожланган авлодни тарбиялаш — мамлакатни барқарор тараққий эттириш ва модернизация қилишнинг энг муҳим шарти” мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқ. // Халқ сўзи, 2012 йил 18 феврал.
16. Каримов И.А. Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожига роли ва аҳамияти” мавзусидаги халқаро конференциясининг очилиш маросимидаги нутқи // Халқ сўзи. 2014 йил 16 май.

17. Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш — энг олий саодатдир”. Т.: Ўзбекистон, 2015.
18. Абу Наср Форобий . Фозил одамлар шахри. Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
19. Фараби. Китаб ал- Хуруф.- Душанбе: Илм, 1972.
20. Ал- Фараби. Философия политики. –М.: 1989.
20. Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. 1- жилд.- Т.: Фан, 1968.
21. Абу Райхан ал- Беруни. Избранные произведения в 6- томах. Т.3.-Т.:1963.
- 22.Алишер Навоий. Маҳбуб- ул-қулуб, Муншаот, Вакфия. МАТ. 20- жилдлик. Т-14.-Т.: Фан, 1998.
23. Абу Ҳомид Ғаззолий. Мукошафатул қулуб. («Қалблар кашфиёти») –Т.: Ғ.Ғулом..., 2017.
24. Аҳмедова М. Фалсафа. Т.: Шарқ, 2007.
- 25.Анвар Чориев. Инсон фалсафаси. Мустақил шахс (иккинчи китоб).Т.: 2002.
26. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Т.: Ўқитувчи, 1994.
- 27.Абдырахманов Т.А., Амердинова М.М. Исламский мир. Бишкек,2015.
28. Буюк юрт алломалари. Т.: Ўзбекистон, 2016.
29. Будда. Конфуций. Жизнь и учение. – М.: 1995.
30. Бердяев Н.А. Смысл творчества. –М.: 1989.
31. Вивекананда Свами. Философия йога. –Магнитогорск, 1992.
32. Гольбах // Всемирная энциклопедия. М.: Современный литератор, 2001.
33. Гегель Г. Наука логика. –М.: Наука, 1994.
34. Годфруа Ж. Что такое психология. –М.: 1996.
35. Гуннар Скирбекк., Нилс Гилъе. Фалсафа тарихи. – Т.: Шарқ, 2002.
36. Жумабоев Й. Ўзбекистонда фалсафа ва ахлоқий фикрлар тараққиёти тарихидан. Т.: Ўқитувчи, 1997.
37. Жўраев Н. Тарих фалсафаси. Т.: 1999.
38. Жаҳон фалсафаси тарихи. Т.: 2004.
39. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Т.: Ўқитувчи, 2012.
40. Кайковус. Қобуснома.- Т.: Ўқитувчи, 2006.
41. Конфуций. Сухбат ва мулоҳазалар. (Лун Юй). –Т.: Янги аср авлоди, 2014.
42. Кант И. Соч. Т-6. 2-т. –М.: 1966.
43. Кун Т. Структура научных революций. – М., 1975.
44. Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи.- Т.: Чўлпон, 1994.
45. Миллий истиқлол ғояси. Т.: Ўзбекистон, 2000.
46. Маънавият. Асосий тушунчалар изоҳли луғати. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт матбаа ижодий уйи, 2009.
47. Миллий истиқлол ғояси (дарслик) . Т.: Академия, 2005.

48 Мусаев Ф. Демократик давлат куришнинг фалсафий- ҳукукий асослари. Т.: Ўзбекистон, 2007.

49. Низомулмулк. Сиёсатнома. Сияр ул- мулк. Т.: Янги аср авлоди, 2008.

50. Ницше Ф. Зардўшт таволласи. Т.: Янги аср авлоди, 2015.

51. Назаров Қ.Н. Аксиология (Қадриятлар фалсафаси) Т.: 1999

52. Назаров Қ. Фалсафа асослари. Т.: Шарқ, 2013.

53. Ибн Сина. Тракт о разделении существующих вещей.-Т.: Шарқ, 1983.

54. Ибн Сино. Донишнома. –Т.: Фан, 1976.

55. Ибн Халдун. Пролог. –М.: Алтейя, 1992.

56. Ирисов А. Абу Райҳон Беруний ҳикматлари.-Т.: Ёш гвардия, 1973.

57. Хожа Самандар Термизий. Дастур ул- мулк (Подшоҳлар учун дастур). Т.: Шарқ, 2001.

58. Хайруллаев М. Философское наследие народов Средней Азии и борьба идей.- Фергана, 1988.

59. Харенберг Б. Хроника человечества. – М.: Слово, 2000.

60. Хотамий С.М. Ислом тафаккури тарихидан. –Т.: Минхож, 2003.

61.Хўжамуродов И. Саъдуллаев Н. «Маънавият - инсоний гўзалликдир». Т.: Меҳнат. 1998.

62.Хўжамуродов И.Р. «Авесто»да деҳқончилик маданияти. – Т.: Наврўз, 2018.

63. Хўжамуродов И., Эшметов Н. Фанларнинг фалсафий масалалари (магистрлар учун услубий қўлланма) Т.: ТошДАУ, 2002.

64. Хўжамуродов И., Эшметов Н. Фалсафа (Ўқув - услубий қўлланма) Т.: ТошДАУ, 2007.

65.Хўжамуродов И.Р., Абдураимова М.Э. Сиёсат, дин ва миллий ўзликни англаш. – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2010.

66. Хўжамуродов И., Суванов И. Миллий ғоя ва ўзликни англаш. Т.: Чашма Принт, 2014.

67. Хўжамуродов И., Сапаров Б. Миллий ғоя тизимида ўзликни англаш тузилмаси. Т.: Наврўз, 2019.

68. Темур тузуклари.Т.: _Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996.

69. Туленов Ж.Т. Диалектика. -Т.: Ўзбекистон, 2000.

70. Туленов Ж.Т. Диалектика назарияси. –Т.: Фан, 2001.

71. Тоффлер Э. Третья волна. –М.: АСТ, 1999.

72. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. М.: Политиздат, 1989.

73. Тейяр де Шарден П. Феномен человека. -М.: 1987.

74. Туленов Ж. Қадриятлар фалсафаси. –Т.: Ўзбекистон, 1998.

75. Саъдий Шерозий. Рубоийлар. –Т.: Шарқ, 1995.

76. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Васатия ҳаёт йўли.Т.: Шарқ, 2006.

77. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ислом тарихи. 1-2 китоб.-Т.: Хилол Нашр, 2018.
78. Шермухаммедова Н.А. Фалсафа ва фан методологияси. Тошкент.: 2013.
79. Шермухаммедова Н.А. Гносеология - билиш назарияси. Тошкент.: 2014.
80. Шелер М. Избранные произведения. –М.: 1966.
81. Швуров В.С. Анализ научного познания. М.: 1998.
82. XVII-XX аср Ғарб фалсафаси. Тошкент.: ЎзМУ, 2000.
83. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. –М.: АСТ, 2006.
84. Фалсафа. қомусий луғат.-Т.: Шарқ, 2004.
85. Ғарб фалсафаси тарихи. – Т.: 2005.
86. Фалсафа – энциклопедик луғат. Т.: 2010.
87. Фалсафа маърузалар матни.Т.: 2000.
88. Философский энциклопедический словарь. М.: 1999.
89. Филатов В.Ф. Философия науки. Учебник. М.: 1997.
90. Фулер С. Карл Поппер и воссоединение левого рационализма // Вопросы философии, 2004. № 7.
91. Файзуллаев О. Табиат ва фалсафа. Т.: 1996.
92. Философия. Учебник. М.: 2019.
93. Ҳақиқат манзаралари: 96 мумтоз файласуф.- Т.: Янги аср авлоди, 2007.
94. Йўлдошев С., Усмонов М., Каримов Р. «Қадимги ва Ўрта аср Ғарбий Европа фалсафаси» Т.: ЎзМУ, 2003.
95. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. Т.: Ўзбекистон, 1997.
96. Ислом энциклопедия. Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2017.
97. Ойзерман Т.И. Материалистическое понимание истории: плюсы и минусы // Вопросы философии, 2001, № 2.
98. Янги ва энг янги давр Ғарбий Европа фалсафаси. Т.: 2002.
99. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М.: 1991.
100. Эргашев И. Тараққиёт фалсафаси. –Т.: Академия, 2000.
101. Юсуф хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. (Саодатга элтувчи билим). Т.: Академнашр, 2015.

Интернет сайтлар

1. www.philosophy.ru.
2. www.filosofiya.ru.
3. www.philosophy.nsc.ru.
4. www.philosophy.com.
5. www.gov.uz - Ҳукумат сайти.
6. www.press-service.uz - Президент сайти.
7. www.edu.uz - Вазирлик сайти.

М У Н Д А Р И Ж А:

№	Мавзулар	
	Кириш	4
1	Фалсафа фанининг предмети, мазмуни ва илм - фан, маданият тараққиётидаги ўрни	5
2	Фалсафий тафаккур тараққиёти босқичлари: Шарқ фалсафаси	20
3	Фалсафий тафаккур тараққиёти босқичлари: Ғарб фалсафаси	36
4	Борлиқ, онтология ва метафизика	53
5	Фалсафанинг қонун ва категориялари	67
6	Фалсафада онг муаммоси. Билиш назарияси ва йўналишлари	78
7	Жамият ва тарих фалсафаси. Қадриятлар	95
8	Фалсафий антропология (Инсон фалсафаси)	124
9	Глобаллашув ва глобал муаммоларнинг фалсафий жиҳатлари.	151
	Хулоса	173
	Глоссарий	174
	Адабиётлар	185

СОДЕРЖАНИЕ:

№	ТЕМЫ	
	Введение	4
1	Предмет, содержание и место философии в развитии науки и культуре	5
2	Этапы развития философского мышления: философия Востока	20
3	Этапы развития философского мышления: философия Запада	36
4	Бытие, онтология и метафизика	53
5	Законы и категории философии	67
6	Теория познания и направления	78
7	Философия общества и истории. Ценности	95
8	Философская антропология (Философия человека)	124
9	Философские аспекты глобализации и глобальных проблем	151
	Заключение	173
	Глоссарий	174
	Литература	185

CONTENT:

№	Themes	
	Introduction	4
1	The subject, content and role of philosophy in society	5
2	Stages of development of philosophical thinking: Eastern philosophy	20
3	Stages of development of philosophical thinking: Western philosophy	36
4	Being is a fundamental category of philosophy	53
5	Universal relations of the world and its development: laws and categories of philosophy	67
6	The theory of knowledge: its main problems and directions	78
7	Cultural and spiritual values of society in the process of historical development. Philosophy of society and History	95
8	Philosophical anthropology (human philosophy)	124
9	Philosophical aspects of globalization and global problems	151
	Conclusion	173
	Glossary	174
	Literature	185

**ХЎЖАМУРОДОВ ИБРОҲИМ РЎЗИЕВИЧ
АБДУРАИМОВА МУҚАДДАС ЭРГАШЕВНА
САПАРОВ БЕРДИЯР БАЛТАБАЕВИЧ**

Ф А Л С А Ф А

Масъул муҳаррир:
Х.Хайдаров

Техник муҳаррир:
Ш. Кимсанбаева

Компютерда саҳифаловчи:
М.Айтбоев

Мусахҳиҳ:
Ю.Якубов

Босишга рухсат этилди 01.11.2020 й. Бичими 60x84 1/16
Офис қоғози. Ризограф усулда. Times гарнитураси.
Шартли босма табағи 12. Адади 100 нусха. Буюртма № 01-11
Тел: (99) 832-99-79; (97) 815-44-54
“IMPRESS MEDIA” МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент ш., Яккасарой тумани, Қушбеги кўчаси, 6 уй